

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Doporučená cena ve volném prodeji 88 Kč.

3/2014

3/2014

SOU DOBÉ DĚJINY

Ondřej Žila Válečný konflikt v Bosně a Hercegovině a fenomén etnických čistek

Veronika Košnarová Hlasy bez rámu
Krajské nakladatelství Růže ve věku konkrétní iracionality

Adam Havlík Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu“
Černý trh pozdního socialismu v česko-německém kontextu

Jiří Pokorný Dovolena s Heydrichem

Karel Hrubý Rozpaky nad výkladem komunistické diktatury
Kritické poznámky k projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“

Kieran Williams Sukova „komedie“ z časů normalizace

Milan Znoj Havlova antipolitika na různý způsob
K Sukově knize o Václavu Havlovi

Miloš Havelka Václav Havel v živlu absurdity, antinomií a nesmyslu

Jaroslav Vaculík Soudobé dějiny v polských historických časopisech v roce 2013

Recenze – Kronika – Anotace

SOU DOBÉ
DĚJINY

Předplatné na ročník XXII (2015), tj. 4 čísla:

300,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce

350,- Kč (včetně poštovného) pro instituce

Předplatné pro zahraničí:

60 euro (včetně poštovného) pro jednotlivce

75 euro (včetně poštovného) pro instituce

Cena ve volném prodeji 88,- Kč za jedno číslo, 176,- Kč za dvojčíslo

Objednávky přijímá:

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40,

tel.: 257 286 347

fax: 257 531 121

E-mail: dvorak@usd.cas.cz

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i.

Obálka Aleš Lederer

Anglické překlady Derek a Marzia Patonovi

Sazba David Weber, Ondřej Huleš

Výtiskl Protisk, s.r.o., České Budějovice.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR dne 16. 4. 1993 pod číslem MK 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., 2014

Informace pro autory

Časopis *Soudobé dějiny* vychází třikrát do roka (dvě čísla a jedno dvojčíslo). Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora. Mohou být psány česky nebo slovensky, případně v hlavních evropských jazycích. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na disketě (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce soudobe.dejiny@usd.cas.cz nebo drapala@usd.cas.cz
2. Poznámkový aparát připojte pokud možno na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
3. a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), název a značka fondu (sbírky), signatura, název nebo popis dokumentu.
b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno) – spoluautoři: *Název: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať ze sborníku:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: Editor sborníku – spolueditoři (obdobně jako u autora monografie) (ed.): *Název sborníku: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran. **Stať z denního tisku:** Autor stati (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název novin* (kurzivou), přesné datum, rozmezí stran.
c) Pro recenzi a anotaci: uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.).
4. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Pro informace o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (aktuální zaměstnání, oblast specializace, případně název Vaší profilové publikace s místem a rokem vydání).

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

SOUDOBÉ DĚJINY

XXI / 3

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Adrian Portmann von Arburg, Brno
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Jakub Diviš (1988)

absolvent oboru historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se dějinám nacistických represivních zařízení a nacistické perzekuce v letech 1933 až 1945.

Vlastimil Hála (1951)

vědecký pracovník Filosofického ústavu AV ČR, v .v. i., v Praze. Věnuje se zejména etické problematice v dějinách filozofie. Je mimo jiné autorem prací *Impulsy Kantovy etiky: Kant, Bolzano, Brentano* (Praha 1994), *Universalismus v etice jako problém: K otázce universalismu v některých etických koncepcích* (Praha 2009) a řady časopiseckých článků z oblasti dějin filozofie i filozofie současné.

Miloš Havelka (1944)

sociolog a filozof, profesor filozofie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, přednáší také na Filozofické fakultě UK a pražském Institutu CEVRO. Byl dlouholetým šéfredaktorem *Sociologického časopisu* i jeho anglické verze *Czech Sociological Review*. Specializuje se na dějiny sociologie, filozofie a historiografie a na systematické problémy společenskovedního poznání. Je překladatelem a editorem děl Maxe Webera. Publikoval mimo jiné komentované antologie *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Praha 1995) a *Spor o smysl českých dějin, sv. 2: 1938–1989: Posuny a akcenty české otázky* (Praha 2006) a monografii *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989* (Praha 2001). Soubor jeho studií vyšel pod názvem *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění* (Brno 2010).

Adam Havlík (1985)

doktorand v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Odborně se věnuje zejména sociálním a kulturním dějinám poválečného Československa, v poslední době také německým dějinám po roce 1945. Ve svém disertačním projektu se zabývá problematikou veksláctví v socialistickém Československu.

Stanislav Holubec (1978)

vědecký pracovník Kolegia Imre Kertésze v Jeně, zabývá se sociálními dějinami, obdobím postkomunismu a problematikou historické paměti.

Karel Hrubý (1923)

sociolog, v padesátých letech vězněn, od roku 1968 žije ve švýcarské Basileji. V letech 1983–1991 byl šéfredaktorem kulturně-politického čtvrtletníku Společnosti pro vědu a umění *Proměny*, vydávaného v New Yorku. Byl předním činitelem exilové sociální demokracie, v letech 1989–1993 jejím posledním předsedou. Zabývá se sociologií změn politických systémů ve starší době (husitství) i v současnosti. Vydavatel sborníků, mimo jiné studií o Masarykovi *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (spolu s Milíčem Čapkem, Ann Arbor 1981), autor publikace *Solidární společenství: Socialistická internacionála 1951–1992* (Praha 1996).

Veronika Košnarová (1981)

vědecká asistentka oddělení literární lexikografie Ústavu pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., v Praze. Specializuje se na českou literaturu po roce 1945, zvláště na surrealismus, vztah literatury a výtvarného umění a na českou literaturu ve francouzském kontextu. Publikovala literární biografii *Ztracen v dějinách: Spisovatel Jan M. Kolár* (Praha 2013), aktuálně vychází její další práce *Kouzelník s hračkami, hledač nových krás: Básnické dílo Josefa Bartušky v kontextu tvorby skupiny Linie a meziválečné avantgardy* (České Budějovice a Pelhřimov 2015).

Jiří Pernes (1948)

vědecký pracovník a vedoucí brněnské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Kromě historie habsburského rodu se zabývá především dějinami komunistického hnutí a systému v Československu a problematikou poúnorového exilu, často s důrazem na biografický rozměr. Autor řady prací z českých a středoevropských dějin (zejména) v 19. a 20. století, například *Habsburkové bez trůnu* (Praha 1995), *Pod moravskou orlicí aneb Dějiny moravanství* (Praha 1996), *Až na dno zrady: Emanuel Moravec* (Praha 1997), *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Praha 2003 a 2010), *František Josef I.: Nikdy nekorunovaný český král* (Praha 2005 a 2011), *Komunistky s fanatismem v srdci* (Praha 2006), *O trůn a lásku: Život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este* (Praha 2007 a 2014) nebo *Krize komunistického systému v Československu v 50. letech 20. století* (Brno 2008). Jeho poslední monografií jsou *Kapitoly z dějin Vysokého učení technického v Brně 1899–2009: Cesta moravské techniky 20. stoletím* (Brno 2009).

Jiří Pokorný (1957)

ředitel Všeodborového archivu Českomoravské komory odborových svazů v Praze, jako profesor přednáší na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy. Věnuje se dějinám 19. a 20. století, zvláště se zaměřením na témata výchovy, vzdělávání a odborového hnutí v českých zemích. Vydal publikace *Český svět, sv. 1: 1899–1918* (Praha a Litomyšl 1997), *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století* (Praha 2003), *Odkaz Josefa Hlávky: Historie akademie věd a umění, Hlávkových studentských kolejí, Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových, jakož i Národohospodářského ústavu* (Praha 2005 a 2008) a *Aus der Geschichte der Tschechischen Gewerkschaftsbewegung* (Wien 2011), jeho vysokoškolská učebnice vyšla i v Polsku.

Václav Průcha (1931)

profesor katedry hospodářských dějin Vysoké školy ekonomické v Praze, zabývá se nejnovějšími hospodářskými dějinami. Publikoval mnoho odborných prací v řadě zemí světa, v poslední době například skripta *Všeobecné hospodářské dějiny 19. a 20. století* (spolu s Jozefem Faltusem, Praha 1996 a 2003) a je vedoucím autorského kolektivu dvoudílných *Hospodářských a sociálních dějin Československa 1918–1992* (Brno 2004 a 2009).

Prokop Tomek (1965)

pracoval jako vedoucí skupiny dokumentace Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu v Praze, nyní vedoucí oddělení dokumentace Archivu bezpečnostních složek v Praze. Zabývá se zejména činností různých složek represivního aparátu v komunistickém Československu. Je mimo jiné autorem publikací *Československý uran 1945–1989* (Praha 1999), *Dvě studie o československém vězeňství 1948–1989* (Praha 2000), *Objekt ALFA: Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa* (Praha 2006) a *Život a doba ministra Rudolfa Baráka* (Praha 2009). Naposled vydal knihu *Estébáckou Prahou: Průvodce po pražských sídlech Státní bezpečnosti* (Praha 2013).

Jaroslav Vaculík (1947)

profesor a vedoucí katedry historie na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, přednáší světové dějiny 17. až 20. století. Zabývá se především osudy českých minorit v zahraničí, kterým věnoval řadu publikací, například trojdílné *Dějiny volyňských Čechů* (Praha 1997, 1998 a 2001) nebo monografie *Češi v cizině 1850–1938* (Brno 2007) a *České menšiny v Evropě a ve světě* (Praha 2009).

Dalibor Vácha (1980)

doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, zároveň učí na Střední zdravotnické škole a Vyšší odborné škole zdravotnické tamtéž. Zabývá se dějinami každodennosti, historií komiksu a myšlením a osudy československých legionářů v Rusku. Legionářskému tématu věnoval román *Červenobílí* (Praha 2014), který získal Literární cenu Knižního klubu.

Ondřej Vojtěchovský (1977)

odborný asistent v Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se dějinami jihovýchodní Evropy, historií česko-jihoslovenských vztahů a dějinami komunistických stran a hnutí. Je autorem monografie *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu* (Praha 2012).

Kieran Williams (1967)

absolvoval Princetonskou univerzitu a poté získal doktorát v Oxfordu. Delší dobu působil na Škole slovanských a východoevropských studií Londýnské univerzity, nyní je profesorem politologie na Drakeho univerzitě v Des Moines v americké Iowě. Je specialistou na soudobé politické dějiny a současnost střední a východní

Evropy. Publikoval monografii *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970* (Cambridge 1997) a je spoluautorem prací o budování nových zpravodajských služeb a volebních systémech v postkomunistických zemích *Security Intelligence Services in New Democracies: The Czech Republic, Slovakia and Romania* (spoluautor Dennis Deletant, Basingstoke 2001) a *Embodying Democracy: Electoral System Design in Post-Communist Europe* (Basingstoke 2002).

Milan Znoj (1952)

docent v Ústavu politologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, v letech 2000–2009 byl jeho ředitelem. Specializuje se na problémy současného liberalismu, teorii demokracie a dějiny politické filozofie. Publikoval monografii *Mladý Hegel na prahu moderny* (Praha 1990), je editorem řady sborníků a autorem článků v českých i zahraničních časopisech.

Ondřej Žíla (1981)

odborný asistent na Katedře jihoslovanských a balkanistických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Věnuje se především výzkumu demografického vývoje, migrací, válečných konfliktů, poválečné rekonstrukce a postsocialistické transformace v zemích bývalé Jugoslávie. V současné době připravuje k vydání monografii „*Jedna si jedina moja domovina*“: *Etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2013*.

Obsah

Studie a eseje

- Ondřej Žíla Válečný konflikt v Bosně a Hercegovině
a fenomén etnických čistek 279
- Veronika Košnarová Hlasy bez rámců
Krajské nakladatelství Růže
ve věku konkrétní iracionality 315
- Adam Havlík Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu“
Černý trh pozdního socialismu
v česko-německém kontextu 340

Materiály

- Jiří Pokorný Dovolená s Heydrichem 364

Diskuse

- Karel Hrubý Rozpaky nad výkladem komunistické diktatury
Kritické poznámky k projektu
„Socialismus jako myšlenkový svět“ 382
- Kieran Williams Sukova „komedie“ z časů normalizace 405
- Milan Znoj Havlova antipolitika na různý způsob
K Sukově knize o Václavu Havlovi 410
- Miloš Havelka Václav Havel v živlu absurdity,
antinomií a nesmyslu 422

Recenze

- Ondřej Vojtěchovský Dějiny a rozpad Jugoslávie
jako předmět historických sporů 426

Vlastimil Hála	Demokracie a esencialismus <i>K jedné linii „rakouského“ myšlení</i>	435
Jakub Diviš	S růžovým trojúhelníkem v Buchenwaldu	441
Prokop Tomek	Poodhalené tajemství akce „Kámen“	448
Stanislav Holubec	Hledání alternativního diskurzu o pražském jaru	454
Jiří Pernes	Vzpomínání brněnského galeristy	459

O časopisech a archivech

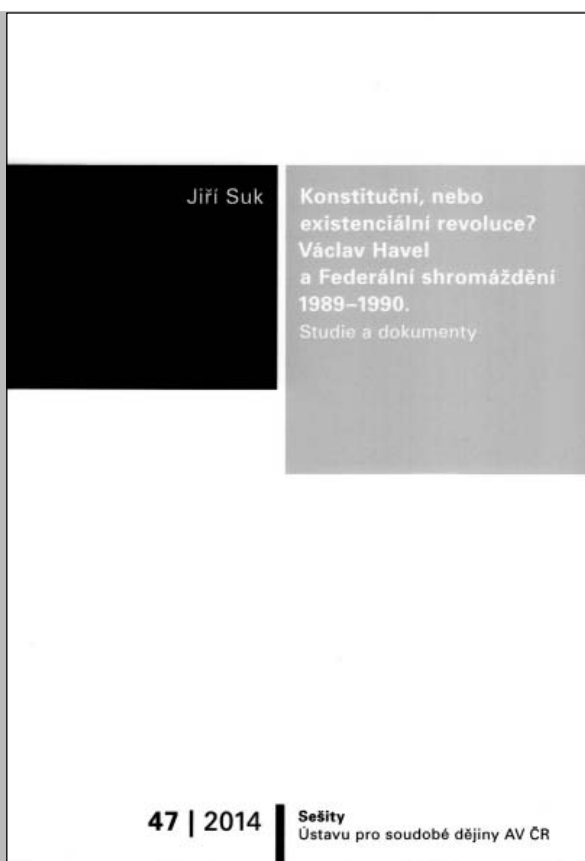
Jaroslav Vaculík	Soudobé dějiny v polských historických časopisech v roce 2013	463
------------------	--	-----

Kronika

Václav Průcha	Devadesát let plodného života Lenky Kalinové (1924–2014)	474
Dalibor Vácha	Dvacáté století v životě a díle jednoho českého historika <i>Zemřel Robert Sak (1933–2014),</i> <i>autor „Riegera“ a „Anabáze“</i>	483

<i>Anotace</i>	487
----------------------	-----

<i>Resumé</i>	494
---------------------	-----

Jiří Suk: *Konstituční, nebo existenciální revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989/1990. Studie a dokumenty.* Praha: ÚSD AV ČR 2014, 184 s. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny 47). ISBN 978-80-7285-176-8.

Studie – doplněná o třicet dokumentů – je věnována překotnému emancipačnímu procesu na nejvyšší úrovni československého federativního státu od listopadu 1989 do léta 1990. Ukazuje rychle se šířící linie politického štěpení mezi vrcholnými centry státní moci, uvnitř těchto center a současně v českém a slovenském veřejném mínění. Zabývá se vztahy exekutivy a legislativy, konkrétně prezidenta Václava Havla a Federálního shromáždění ČSSR jako nejvyššího zákonodárského sboru společného státu.

Hlavní linii interpretace tvoří střetávání dvou odlišných představ o uplatňování moci v přechodném období do červnových parlamentních voleb. Konflikt rozdílných politik se projevil především jako obnovený spor mezi českou a slovenskou reprezentací v tzv. pomlčkové válce a stal se první zatěžkávací zkouškou kvapně restaurované česko-slovenské demokracie, která od samého počátku trpěla silnými dezintegračními tendencemi. Studie nastoluje otázku, co v této mocenské hře bylo nevyhnutelnou daní téměř půlstoleté absenci svobodné demokratické politiky, a čemu se naopak dalo předejít.

Markéta DEVÁTÁ: *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969)*. Praha, ÚSD AV ČR, v. v. i., 2014, 131 stran. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, sv. 46). ISBN 978-80-7285-175-1

Publikace pojednává o transformaci společenských věd v Československu v období od konce druhé světové války do začátku takzvané normalizace se zřetelem na jejich politickou roli, jak se prosazovala především v politickém vzdělávání a později ve vědeckém zkoumání politiky. První studie sleduje budování politického školství, etablování vědeckého komunismu, postupnou rehabilitaci sociologie v první polovině 60. let a ustavování politologické disciplíny ve druhé polovině dekády. Nastiňuje přínos společenskovedních expertních týmů v reformách pražského jara 1968 a základní postupy likvidace jejich reformních projektů v počátcích „normalizace“. Druhá studie přibližuje ideové konflikty ve společenských vědách, jež vyústily v politické a mocensky řešené kauzy, jako součást dobového sporu o emancipaci, respektive stranické řízení těchto věd v kontextu procesu destalinizace a pozvolné společenské liberalizace.

Válečný konflikt v Bosně a Hercegovině a fenomén etnických čistek

Ondřej Žíla

Kolaps jugoslávské federace vygradoval v Bosně a Hercegovině krvavým válečným střetem, v jehož průběhu bojující strany usilovaly o zabezpečení „etnicky čistých“ teritorií. Oporu pro prostorové vymezení území a jejich následnou obranu přitom hledaly z velké části v předválečném rozmístění konstitutivních národů. Národnostní složení některých oblastí před válkou tak sehrálo zásadní roli v legitimizaci válečných zisků, tj. kontroly etnicky „vyčištěných“ území. Občanský konflikt¹ se zpočátku *de facto* odehrával podle teritoriálního rozmístění muslimského, srbského a chorvatského obyvatelstva. Bojující strany (obzvláště Srbové a Chorvaté) se snažily zajistit si kontrolu teritorií, která považovaly za „svá“. Teprve v dalším sledu – zkraje tak postupovala hlavně Armáda Republiky srbské (*Vojska Republike Srpske* – VRS) – konsolidovaly a zabezpečovaly pro svůj národ co nejrozsáhlejší a co nejlépe kontrolovatelná území. Jednaly tak podle logiky takzvaného *bezpečnostního dilematu*, tedy ve snaze co nejefektivněji zajistit kontrolu obsazených území skrze jejich rozšíření o oblasti se strategickým významem (především se jednalo o životně důležitou infrastrukturu). Tímto postupem měla vzniknout ucelená a bezpečně udržitelná teritoria.²

1 Bosenský konflikt, přestože je někdy považován za následek vnější agrese Miloševićova režimu za přispění Tudjmanova Chorvatska, byl především komplikovanou občanskou válkou mezi Muslimy, Srby a Chorvaty, v níž jednotlivé bojující strany materiálně a logisticky podporovaly vnější síly.

2 Srv. MELANDER, Erik: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 21. In: University of Essex [online] [cit. 2012-09-04]. Pracovní materiál připravený pro konferenci

V průběhu občanského konfliktu v Bosně a Hercegovině vstoupil do celosvětového mediálního diskurzu termín „etnická čistka“.³ Toto slovní spojení vychází z původně vojenského výrazu „čištění prostoru“ (*čišćenje terena*), jak eufemisticky označovali chorvatští ustašovci praxi, již uplatňovali během druhé světové války.⁴ Sousloví „etnické čistky“ v kontextu bosenského konfliktu a bývalé Jugoslávie se v západních médiích poprvé objevilo v článku reportéra deníku *The New York Times* Chucka Sude-tiče v roce 1992.⁵ Formu etnické čistky v souvislosti s bosenským konfliktem poprvé oficiálně definovala rezoluce Rady bezpečnosti OSN č. 771 k datu 13. srpna 1992.⁶

Ačkoliv se tento výraz každodenně objevoval v médiích, jednotná definice etnické čistky, která by tuto praktiku obsáhla a komplexně vystihovala v celé její šíři, paradoxně dodnes neexistuje. Jedno z nejhojněji citovaných vymezení pojmu „etnická čistka“ podává Andrew Bell-Fialkoff, který jej definoval jako formu čistky v určitých aspektech odlišného obyvatelstva, v jejímž rámci jsou z konkrétního území plánované a záměrně vyháněny obyvatelé odlišující se jedním či několika charakteristickými rysy, jako je etnický původ, náboženství, rasa a podobně. Aby mohlo být odstranění nežádoucích obyvatel kvalifikováno jako čistka, musí být alespoň jeden z vyjmenovaných specifických rysů důvodem k vyhnání. Takto definované chápání etnické čistky tvoří součást širšího kontinua odstraňování obyvatelstva z určitého území v rozsahu od „dobrovolné“ emigrace ke genocidě. Bell-Fialkoff v tomto ohledu stanovuje následující pořadí: emigrace pod nátlakem – výměna obyvatelstva – transfer – deportace či vyhnání (čistka) – genocida.⁷

Výraz „etnická čistka“ tedy primárně znamená eliminaci etnicky odlišné skupiny obyvatelstva z teritoria, jež doposud sdílela společně s dominantní etnickou skupinou. Platí přitom, že lokalitu, ze které je vyháněno početně slabší etnikum či etnikum se strategicky nevýhodnou pozicí, považují obě etnické skupiny za vlastní. Jakákoliv cílená národnostní homogenizace určitého teritoria, již má být dosaženo násilným vyhnáním nežádoucích osob (a jejich případnou fyzickou likvidací), tedy v sobě obsahuje některou z forem etnické čistky.⁸ Přestože byl tento termín v Bosně

„Neuzavřené studium občanské války a transnacionálního násilí“, konanou 24.–25.11.2007 na Univerzitě v Essexu. Dostupné z: <http://privatewww.essex.ac.uk/~ksg/dscw2007/Melander.pdf>.

3 Výraz „etnická čistka“ je v češtině doslovným překladem anglického spojení *ethnic cleansing*.

4 Srv. ROUX, Michel: À propos de la „purification ethnique“ en Bosnie-Herzégovine. In: *Hérodote*, roč. 67, č. 4 (1992), s. 51. K etnickým čistkám na Balkáně ale fakticky docházelo již v předchozích stoletích.

5 SUDETIĆ, Chuck: Breaking Cease-Fire Serbs Launch Attacks into Bosnia. In: *The New York Times* [online], 15.4.1992 [cit. 2009-12-15]. Dostupné z: <http://www.nytimes.com/1992/04/15/world/breaking-cess-fire-serbs-launch-attacks-into-bosnia.html>.

6 United Nations Security Council Resolution 771 (Concerning Information on Violations of International Humanitarian Law in the Territory of the Former Yugoslavia). In: United Nations General Assembly Security Council [online], 13.8.1992 [cit. 2012-08-15]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/other-doc/un-res-bih/pdf/s92r771e.pdf>.

7 Viz BELL-FIALKOFF, Andrew: *Ethnic Cleansing*. London, Macmillan 1996, s. 3 n.

8 Srv. MANN, Michael: Explaining Murderous Ethnic Cleansing: the Macro-Level.

a Hercegovině původně formulován jako strategie slibující „humánní vystěhování“ (tj. jako transfer či výměna obyvatelstva) etnicky odlišné populace z těch území, která se stala předmětem sváru mezi bojujícími národy, respektování a zajištění tohoto příslibu v průběhu válečného konfliktu žádná ze stran nedodržela.

Metody etnické čistky a nucených přesunů obyvatelstva přirozeně doprovázely většinu konfliktů ve dvacátém století. Velmoci dokonce tyto praktiky nejednou schvalovaly ve snaze zajistit a udržet stabilitu ve státech či oblastech postižených etnickými střety.⁹ Pod tlakem bouřlivých událostí v bývalé Jugoslávii v devadesátých letech minulého století se ale situace v tomto ohledu výrazně změnila. Především s ohledem na dramatický vývoj v Bosně a Hercegovině převážila tendence přehodnotit předchozí postoje a veškeré formy nucených etnických proměn označit za nehumánní a protizákonné.¹⁰ Změna přístupu se nakonec projevila i v nově uplatňovaném pojmu „etnická čistka“, s nímž ve svých zprávách začala pracovat Organizace spojených národů a Mezinárodní tribunál pro bývalou Jugoslávii (*The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – ICTY*).¹¹ Formální uznání definice etnické čistky však vzrušené debaty o nosnosti tohoto termínu neukončilo. Řada odborníků jej i nadále odmítala jako výraz frekventovaný převážně v žurnalistice (a tudíž nedostatečně vědecky podložený), případně jej chápala jako umírněnější výraz pro genocidu.¹²

Termíny „etnická čistka“ a „genocida“

Mezi badateli dodnes neexistuje shoda nad výkladem etnických čistek, k nimž došlo během občanské války v Bosně a Hercegovině, ani nad jejich terminologií a kategorizací. Rozpory se týkají zejména rozsáhle diskutované otázky, zda etnické čistky lze ztotožnit s genocidou, respektive zdali tomuto jevu připisovat stejnou váhu jako genocidě. V tomto ohledu výklad válečného dění v Bosně a Hercegovině značně problematizovala už samotná právní definice genocidy z roku 1948, do jejíhož širokého rámce zapadala rozsáhlá škála násilných činů. Důkaz, že ke genocidě došlo, se totiž podle ní neodvozuje od celkového počtu obětí, ale od úmyslného záměru kompletně či částečně zničit určitou komunitu.¹³

In: GUIBERNAU, Montserrat – HUTCHINSON, John (ed.): *Understanding Nationalism*. Cambridge, Polity Press 2001, s. 38.

9 Viz MANN, Michael: *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge, Cambridge University Press 2004, s. 1–33.

10 Srv. BELLONI, Roberto: *State Building and International Intervention in Bosnia*. New York, Routledge 2007, s. 125.

11 Viz např. *The situation in Bosnia and Herzegovina*. In: United Nations General Assembly [online], General Assembly UN, A/RES/48/88, 84th plenary meeting, 20.12.1993 [cit. 2012-09-29]. Dostupné z: <http://www.un.org/documents/ga/res/48/a48r088.htm>.

12 Srv. HAYDEN, Robert: Schindler's Fate: Genocide, Ethnic Cleansing, and Population Transfers. In: *Slavic Review*, roč. 55, č. 4 (1996), s. 742.

13 Právní definice z roku 1948 vymezovala genocidu jako jeden z násilných aktů, které byly spáchány se záměrem celkové či částečně zničit určitou národní, etnickou, rasovou nebo

Největší kontroverze vyvolává otázka, zda existoval dopředu vypracovaný plán, jehož obsahový záměr spočíval – jak na to poukazovali bosňáčtí i mnozí západní autoři – nejen v úmyslném etnickém „vyčištění“ konkrétního území, ale přímo i v likvidaci jeho nežádoucích obyvatel; respektive, zda etnické čistky prováděné v první fázi války tvořily nedílnou součást důsledné realizace strategických plánů bosenskosrbské elity, anebo představovaly „pouze“ nutný průvodní jev při zajišťování bezvýhradné kontroly na nárokovaných územích. Nejčastěji se v této souvislosti odkazuje na takzvaný srbský plán RAM, který údajně předpokládal obsazení Bosny a Hercegoviny proražením dvou koridorů, které by jednak propojily oblasti Bosenské Krajiny a jednak spojily centrum tohoto regionu Banja Luku se západní Hercegovinou. Jeden z koridorů měl tedy vést nížinou řeky Sávy na severu země, což srbské velení veskrze realizovalo; druhý koridor, jenž měl směřovat střední Bosnou v linii Kupres–Mostar, se již Srbům prorazit nepodařilo.¹⁴ Součástí tematicky širokého spektra diskusí, které jsou zaměřeny na příčiny rozpadu Jugoslávie, podstatu následných válečných konfliktů a vlastní přístup Srbska a Chorvatska vůči Bosně a Hercegovině, jsou i debaty o přímém angažování režimu Slobodana Miloševiče v Bosně a Hercegovině.

Přirovnání páchaných násilností ke genocidě podle právní definice OSN z roku 1948 se šířilo ihned po vypuknutí prvních přímých srážek na konci března 1992. Velká část západních pozorovatelů, odborníků a novinářů podporovala tezi, že násilnosti ze strany srbských sil se odehrávají v rámci předem připraveného scénáře. Poukazovali tím na záměrný genocidní charakter, který se podle jejich interpretace zrodil na základě geopolitických plánů Srbska (a Chorvatska) zlikvidovat Bosnu a Hercegovinu a její nejpočetnější národ – Bosňáky.¹⁵ Tito autoři¹⁶ svými

náboženskou skupinu. Definice přitom zahrnovala: a) zabití příslušníků této skupiny; b) způsobení vážných tělesných či zdravotních problémů příslušníkům této skupiny; c) záměrnou destrukci podmínek k životu, která kalkuluje s úplnou či částečnou fyzickou destrukcí; d) vnucování takových opatření, která omezí porodnost nežádoucí skupiny; e) nucený přesun dětí z nežádoucí skupiny do jiné skupiny. (Viz *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. In: United Nations General Assembly [online], Resolution 260 (III) A, 9.12.1948 [cit. 2012-08-31]. Dostupné z: <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>).

- 14 Příslušné dokumenty otiskl srbský časopis *Vreme* 9.3.1992. Citováno dle UDOVIČKI, Jasminka – ŠITIKOVAC, Ejub: Bosnia and Herzegovina: The Second War. In: UDOVIČKI, Jasminka – RIDGEWAY, James (ed.): *Burn this House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*. London, Duke University Press 2000, s. 180 n.
- 15 „Bosňák“ je označení, které v roce 1993 přijali bosenští Muslimové. „Bosňan“ je obecné pojmenování obyvatele Bosny.
- 16 Mezi nejcitovanější práce, které vinu za rozpoutání války a za největší masakry a etnické čistky přisuzovaly pouze srbské straně (a Srbsku), patří především: CIGAR, Norman: *Genocide in Bosnia: The Policy of 'Ethnic Cleansing'*. College Station, Texas A&M University Press 1995; GOW, James: *The Serbian project and its adversaries: a strategy of war crimes*. London, C. Hurst & Co. Publishers 2003; GUTMAN, Roy: *A witness to genocide: the 1993 Pulitzer Prize-winning dispatches on the "ethnic cleansing" of Bosnia*. New York, Macmillan Publishing Company 1993; VULLIAMY, Ed: *Seasons in hell: Understanding Bosnia's war*. New York, Simon & Schuster 1994.

Mapa Bosny a Hercegoviny s členěním na jednotlivé opštiny (okresy)

závěry, jež opírali o často účelově vybraná či jednostranná svědectví západních žurnalistů působících za války v Bosně a Hercegovině, význačně ovlivňovali veřejné mínění na Západě a znemožňovali tak, aby interpretační rámec konfliktu získal větší nestrannost a objektivitu.¹⁷ Převažující mínění o charakteru bosenského

17 O (především negativní) roli médií v bosenském konfliktu pojednává Peter Brock, jenž na základě rozsáhlé analýzy mediálních pramenů rozebírá pozadí uskutečněných čistek, staví je do kontrastu s výkladem událostí podle jednotlivých žurnalistů a vyslovuje se (často velmi kriticky) k hodnověrnosti jimi prezentovaných zpráv. Řadu renomovaných a na Západě uznávaných novinářů (včetně např. držitelů Pulitzerovy ceny z roku 1993 za reportáže právě z Bosny a Hercegoviny Roye Gutmana z *Newsday* a Johna F. Burnse z *New York Times*) za jejich žurnalistickou práci velmi tvrdě kritizuje. (Viz BROCK, Peter: *Media Cleansing: Dirty Reporting Journalism & Tragedy in Yugoslavia*. Los Angeles, GM Books 2005, vyšlo i v elektronické verzi). Na jednostranný přístup médií ke konfliktu v Bosně a Hercegovině poukázala např. i analýza amerického novináře Thomase Brooka, jenž prozkoumal na 1500 novinových článků vyšlých na Západě v roce 1992 a po jejich rozboru došel k závěru, že protisrbsky laděné novinové příspěvky převažovaly v poměru 40:1 (viz NIKIFOROV, Konstantin: *Između Kremlja i Republike Srpske* (Mezi Kremlem a Republikou srbskou). Beograd, Igam 2000, s. 9).

konfliktu na Západě efektivně utvrzovali Bosňáci, kteří na mezinárodním poli v souvislosti s hledáním příčin vzniku konfliktu velmi aktivně zdůrazňovali srbský agresivní záměr vůči oficiálně nezávislé Republice Bosna a Hercegovina.¹⁸ Na genocidní charakter vojenských akcí znepřátelených stran ale poukazovali v průběhu konfliktu i Srbové a Chorvaté.¹⁹

Právní vymezení pojmu „genocida“ z roku 1948 lze v souvislosti s občanskou válkou v Bosně a Hercegovině v řadě ohledů považovat za příliš široké – a to i přesto, že případný rozdíl mezi genocidou a etnickou čistkou do značné míry komplikuje skutečnost, že vysídlení určité skupiny obyvatel jen málokdy probíhá bez použití určité formy násilí.²⁰ Podle Evropského soudu pro lidská práva ani politický úmysl vytvořit etnicky homogenní oblast, ani operace, které mohou být vedeny s cílem uskutečnit tuto politiku, nemohou být jako takové označeny za genocidu. Mezinárodní soudní dvůr k tomu konstatoval, že zatímco zde existují značné podobnosti mezi genocidní politikou a politikou obecně známou pod označením „etnická čistka“, musí být činěn jasný rozdíl mezi fyzickým zničením a rozptýlením (*dissolution*) určité skupiny. Vyhnání skupiny nebo její části samo o sobě není pro klasifikaci genocidy dostatečné.²¹ Obdobně se za rozlišování pojmů „genocida“ a „etnická čistka“ zasazuje mnoho odborníků, kteří se obávají, že výsledkem jejich směšování je zavádějící nekorektnost a z ní plynoucí jednostranné interpretace.²²

-
- 18 Obzvláště agilní a úspěšný byl v tomto ohledu bosenský ministr zahraničí a pozdější premiér Haris Silajdžić (srv. TOAL, Gerard – DAHLMAN, Carl: Has Ethnic Cleansing succeeded? Geographies of Minority Return and its Meaning in Bosnia-Herzegovina. In: GOSAR, Anton (ed.): *Dayton – Ten Years After: Conflict Resolution, Co-operation Perspectives. Sarajevo, 29 November – 1 December 2005*. Primorska (Slovinsko) 2006, s. 4.) V sarajevském prostředí byla vydána řada publikací, které z bosňáckého pohledu objasňovaly příčiny rozpoutání války. Pojem „etnická čistka“ tito autoři považují za synonymum výrazu „genocida“, případně za výmysl srbských agresorů, s jehož pomocí se jim podařilo zakrýt jejich skutečný záměr, jímž byla realizace genocidy na bosňáckém národu. (Viz např. ČEKIĆ, Smail: *The aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina: Planning, preparation, execution*, 2 sv. Sarajevo, Institute for the Research of Crimes Against Humanity and International Law 2005.)
- 19 Například Srbové v letech 1992 a 1993 upozorňovali, že vůči jejich národu v oblasti Podriní bojující Muslimové páchají genocidu. (Viz *Memorandum on War Crimes and Genocide in Eastern Bosnia (communes of Bratunac, Skelani and Srebrenica) Committed Against the Serbian Population from April 1992 to April 1993*. In: United Nations General Assembly Security Council [online], Belgrade 1993 [cit. 2009-12-20]. Dostupné z: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/325/70/IMG/N9332570.pdf?OpenElement>.)
- 20 Viz MANN, M.: *The Dark Side of Democracy*, s. 11–13 (viz pozn. 9).
- 21 Srv. KLEČKOVÁ, Renáta: *Subsidiární formy ochrany v mezinárodním právu uprchlickém*. [Rukopis disertační práce, Právnická fakulta Masarykovy univerzity [online], Brno 2010 [cit. 2012-09-29]. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/41613/pravf_d/DPfinal.txt.
- 22 Výkladové rozdíly mezi těmito dvěma pojmy a také okolnosti, jak s nimi bylo v Bosně a Hercegovině nakládáno, nabízejí v diskusi odborné literatury ve svých studiích např. Marie-Janine Čaličová nebo Sabrina Rametová (srv. ČALIĆ, Marie-Janine: *Ethnic Cleansing and War Crimes, 1991–1995*. In: INGRAO, Charles – EMMERT, Thomas: *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*. West Lafayette (Indiana), Purdue University Press 2009, s. 6 n.; RAMET, Sabrina: *Thinking about Yugoslavia*. New York, Cambridge University Press 2005, s. 15–17).

Například Robert Hayden klade tyto dva termíny do souvislosti s jinými událostmi dvacátého století, s jejichž pomocí demonstruje, jak výkladově křehká je rovina chápání pojmu „genocida“.²³ Norman M. Naimark zdůrazňuje kvalitativní rozdíl mezi etnickou čistkou a genocidou, přestože se tyto dva zločiny mohou za jistých okolností vyskytovat pospolu. Genocida tak v jeho pojetí znamená plánované vyvraždění určité etnické, náboženské či národní skupiny osob. Naproti tomu záměr etnické čistky spočívá v odstranění určitého národa a mnohdy i veškerých připomínek jeho existence z konkrétního teritoria.²⁴ Jako dva terminologicky odlišné pojmy chápe etnickou čistku a genocidu i již citovaný Andrew Bell-Fialkoff.²⁵ Podle Stéphana Rosièra se etnická čistka od genocidy odlišuje především tím, že zatímco genocida usiluje o vyhlazení národa jako takového, cílem etnických čistek je převážně „vyčistit“ území od určitého národa.²⁶

Jediný příklad v průběhu bosenského konfliktu, který svým rozsahem a brutálním charakterem vybočuje z běžných definic etnické čistky, představuje srebrenická kauza. Mezinárodní tribunál pro bývalou Jugoslávii ji v roce 2005 označil za akt genocidy.²⁷ Jakkoliv nemám v úmyslu zpochybňovat tragiku srebrenického masakru, je třeba připomenout, že srbská operace v červenci 1995, jež se ve vyhrocené situaci zvrhla v akt nekontrolovatelné brutální msty, zapadala do kontextu srbských strategických zájmů a vzhledem k předchozímu dění v tomto okrese měla z vojenského hlediska svou hrůznou logiku (jak o tom dále bude řeč). Události ve Srebrenici tak byly především válečným zločinem. Ve své podstatě děsivé činy, jichž se dopouštěly válčící strany v Bosně a Hercegovině, byly vedeny snahou „vyčistit“ jimi kontrolovaný prostor a zajistit si v něm výsadní postavení. Cílem etnické homogenizace tedy bylo donutit nežádoucí obyvatelstvo k odchodu, a nikoliv je záměrně totálně vyhladit.

Problematika zkoumání etnických čistek v Bosně a Hercegovině

Základní problém výzkumu etnických čistek, ostatně jako i veškerého dění v průběhu konfliktu v Bosně a Hercegovině, spočívá v obrovské politizaci a všeprostopupující propagandě. Navzdory nepřehlednému množství primárních pramenů a sekundární literatury, jež se k bosenské válce vážou, existuje výrazná nevyváženost v četnosti zastoupení zdrojů, které vypovídají o působení zneprátelených stran během války. Z výše uvedeného je zřejmé, že nejrozsáhleji doloženy jsou příklady etnických

23 HAYDEN, R.: *Schindler's Fate*, s. 738–742 (viz pozn. 12).

24 Srv. NAIMARK, Norman M.: *Plameny nenávisti: Etnické čistky v Evropě 20. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006, s. 9.

25 Viz BELL-FIALKOFF, A.: *Ethnic Cleansing*, s. 1–4 (viz pozn. 7).

26 Srv. ROSIÈRE, Stéphane: *Communauté internationale face au nettoyage ethnique: Dayton dans une perspective historique*. In: SANGUIN, André-Louis (ed.): *l'Ex-Yugoslavie dix ans après Dayton*. Paris, l'Harmattan 2005, s. 32.

27 *Facts about Srebrenica*. In: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia [online], Haag 2005 [cit. 2011-10-12]. Dostupné z: http://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/jit_srebrenica_en.pdf.

čistek spáchaných na muslimském národu.²⁸ Jak trefně konstatovali Steven Burg s Paulem Shoupem, krutosti spáchané během etnických čistek na územích kontrolovaných Srby byly zdokumentovány v mnohem větším rozsahu a důsledněji než čistky, jejichž oběti se stali Srbové a Chorvaté.²⁹ Rozsah etnických čistek v Bosně a Hercegovině tak není v celé své šíři relevantně prozkoumán. Stejně tak nebyl doposud proveden komplexní a detailní rozbor násilných činů spáchaných během bosenské války. Tuto skutečnost je třeba mít při porovnávání intenzity a rozsahu násilností mezi jednotlivými válčícími národy bezpochyby na zřeteli.

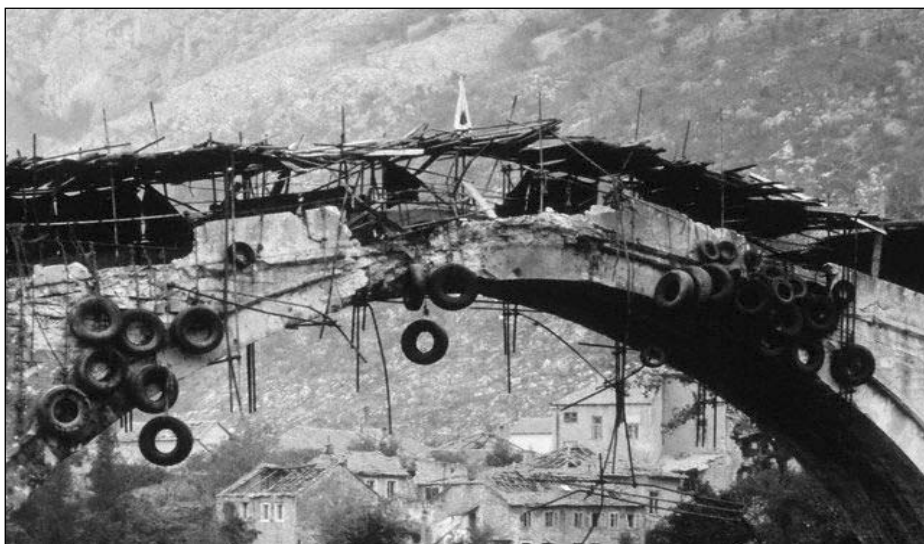
Většina západních prací, které zkoumaly realizaci a rozsah etnických čistek v Bosně a Hercegovině, postupovala při jejich rozboru a charakteristice chronologicky. V tomto ohledu je nutné zdůraznit, že dynamika vývoje konfliktu výrazně ovlivnila finální interpretaci následků vojenských operací a rozsahu etnických čistek. Proto také jakousi ústřední a značně zevšeobecňující tezi, která je z této časové posloupnosti vyvozována, tvoří zdůraznění, že etnické čistky zpočátku prováděli (téměř) výhradně Srbové a v menší míře Chorvaté. Bosňáci k etnickým čistkám přistupovali (pokud vůbec) takřka výlučně v reakci na předchozí násilí. Optikou tohoto chronologického vidění nazírá na průběh bosenského konfliktu převážná většina citovaných autorů, kteří se věnovali výzkumu praktik etnických čistek (například Michael Mann, Gerard Toal a Carl Dahlman, Andrew Bell-Fialkoff, Norman M. Naimark, Stéphane Rosière).

Zůstává otázkou, zda takto pojmávané schéma představuje důsledek na Západě převažujícího chápání konfliktu, podle něž se sousední státy Srbsko a Chorvatsko snažily rozparcelovat si prostor Bosny a Hercegoviny mezi sebou. Násilnosti, kterých se v průběhu války Bosňáci dopouštěli, západní pozorovatelé často přehlíželi nebo marginalizovali, případně je chápali jako součást nezbytné obrany před postupujícím protivníkem. Aureola jediné oběti umožňovala poukazovat na rozdělení rolí ve válečném konfliktu, v němž protivník představoval zásadně agresora.³⁰ Podle

28 Pokud jde o čistky spáchané na bosňáckém obyvatelstvu, disponujeme svědectvími mnoha zahraničních žurnalistů, ale např. o srbských či chorvatských obětech etnických čistek se málokdy dozvídáme z jiných než srbských či chorvatských zdrojů, což samozřejmě snižuje jejich vypovídací hodnotu. Nejčastěji o nich referují pravoslavná a katolická církev. (K tomu srv. především jednotlivé příspěvky sborníku: MOJZES, Paul (ed.): *Religion and the War in Bosnia*. Atlanta, Scholars Press 1998.) O rozsahu, intenzitě a formách etnických čistek v Bosně a Hercegovině také referoval zvláštní zpravodaj Výboru OSN pro lidská práva, bývalý polský premiér Tadeusz Mazowiecki (srv. *Mazowiecki Izvještaji 1992–1995* (Mazowieckého zprávy 1992–1995). Tuzla, Univerzitet u Tuzli 2007).

29 Viz BURG, Steven – SHOUP, Paul: *The war in Bosnia and Herzegovina: Ethnic conflict and international intervention*. New York, Armonk 1999, s. 173.

30 Zajímavou odpověď na otázku bosenského týdeníku *BH Dani*, zda stále naléhání na to, že jeden národ v Bosně a Hercegovině byl obětí genocidy (a jiný jejím viníkem), může být východiskem pro uspořádání společného státu, dává předseda židovské komunity v Sarajevu Jakob Finci: „Syndrom oběti je něco, co každého na Balkáně činí hrdým. Jednoduše každý se tu buší do prsou, že se stal obětí v poslední válce či v některé z předchozích, každý hovoří o svém utrpení. Víím, že jedním z důvodů tohoto stavu je přesvědčení, že oběť nemůže páchat zlo. Nikdo není připravený, aby převzal ani nejmenší část viny. Jednoduše,

Zničený starý most přes Neretvu v Mostaru je jedním ze symbolů bosenské války (foto Nigel Chandler/Syigma/Corbin, 30. září 1993)

názoru některých autorů dokonce Bosňáci během války etnické čistky *de facto* nemohli provádět, neboť v jejich zájmu jakožto dominantního etnika bylo zachovat celistvost Bosny a Hercegoviny. Například ve výkladu amerického historika Normana M. Naimarka zarazí, že mnohdy neméně brutální činy Bosňáků, jež sloužily k obdobnému cíli, tedy k donucení nemuslimského obyvatelstva k odchodu, jsou označovány výlučně jako válečné zločiny.³¹ O tom, jak výkladově lze obsah pojmu „etnická čistka“ ohýbat, svědčí i vyjádření amerického velvyslance v Chorvatsku Petera Galbraitha. Ten v rozhovoru pro BBC konstatoval, že vyhnání Srbů z Krajiny nebylo etnickou čistkou, neboť ta v jeho chápání tvořila praktiku, kterou podporoval výlučně Bělehrad, a tudíž ji v prostoru bývalé Jugoslávie uskutečňovali pouze bosenští a chorvatští Srbové. Exodus chorvatských Srbů v důsledku chorvatské vojenské akce „Bouře“ tak v jeho interpretaci představoval pozitivní krok k vyřešení jugoslávské krize.³² Přestože je teze o záměru Bosňáků zachovat nedělitelnost Bosny a Hercegoviny ve své podstatě pravdivá, tak domněnka, že z prostoru,

ta neustálá hra s kartou oběti není něčím, co by mohlo přinést nějaký užitek.“ (Viz FINCI, Jakob: Pogrešno igranje na kartu žrtve (Špatná hra s kartou oběti). In: *BH Dani* [online], 27.4.2007 [cit. 2009-12-13]. Dostupné z: http://www.bhdani.com/default.asp?kat=tst&broj_id=515&tekst_rb=4.)

31 NAIMARK, N. M.: *Plameny nenávisi* (viz pozn. 24).

32 *OMRI Daily report*. In: Radio Free Europe / Radio Liberty [online], č. 155, část 2, 10.8.1995 [cit. 2012-09-15]. Dostupné z: <http://www.friends-partners.org/friends/news/omri/1995/08/950810II.html>.

který měli pod kontrolou, Bosňáci nevyháněli nemuslimské obyvatelstvo, svědčí o nepochopení mnohotvárnosti bosenského konfliktu. Erik Melander ve své typologii etnických čistek dokonce pro jednu z jejích forem, ke které docházelo na územích pod kontrolou vojensky slabší strany v defenzivě, vyčleňuje samostatný výraz „čistka v týlu“ (*rearguard cleansing*). Podle něj bylo tímto způsobem odstraňováno etnicky nežádoucí obyvatelstvo, které žilo nedaleko obranných linií či sídlilo na stěžejních dopravních tazích spojujících frontové linie s opěrnými body v zázemí.³³

Pokud navíc přistoupíme na tezi, že Bosňáci etnické čistky prováděli téměř výlučně v reakci na předešlá příkoří, musíme si pak ovšem také položit otázku, zdali jimi napáchané násilnosti s ohledem na předchozí pozici oběti oslabovaly výslednou míru nehumánnosti činů, kterých se dopustili. Zároveň velmi těžko rozlišujeme, nakolik se u etnických čistek prováděných v režii té či oné válčící strany jednalo o „strategický“ čin v průběhu vojenských akcí, o pomstu, či o úmyslný likvidační akt. Zopakujme, že přestože je třeba mezi jednotlivými epizodami etnických čistek rozlišovat co do stupně spáchaného násilí, jejich záměr zůstával vždycky stejný: vypudit z určitého území etnicky odlišné obyvatelstvo. Proto se domnívám, že přes-přílišná snaha zdůrazňovat pouze rozsah doprovodných násilností není s ohledem na komplexitu občanské války případná.

Intenzita zločinů páchaných s cílem etnicky homogenizovat ovládaná území se nadto začala měnit a vyrovnávat podle vývoje konfliktu, a to zejména od momentu, kdy vzájemné napětí mezi doposud vojensky spolupracujícími Bosňáky a Chorvaty přerostlo v reálné vojenské střety. Zodpovědnost za etnické čistky a válečné zločiny se proto mezi třemi bojujícími národy rovnoměrněji „rozložila“ následkem rozštěpení původní bosňácko-chorvatské koalice v roce 1993 a s vypuknutím konfliktu v takzvané Cazinské Krajině mezi Bosňáky, kteří podporovali generála Fikreta Abdiče, a Bosňáky věrnými Sarajevu.

Pozorovatelé a odborníci sice usilovali o alespoň kusé změření rozsahu etnických čistek a násilných migrací, nicméně způsobem, jakým tak činili, nepřímou přisuzovali kolektivní vinu za napáchané násilnosti celým národům. Výsledná paušalizace je ale extrémně zavádějící.³⁴ Vzájemné vztahy mezi etnickými skupinami byly nejčastěji zkoumány souhrnně za celé válečné období (1992–1995) v teritoriích Bosny a Hercegoviny, v nichž se bojovalo. K pochopení různorodosti bosenského konfliktu je přitom mnohem racionálnější studovat průběh etnických čistek na nižší lokální úrovni (tj. na úrovni opštin)³⁵ a prostřednictvím jednotlivých fází, které průběh občanské války (a rozsah a intenzitu etnických čistek) charakterizovaly.³⁶

33 MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 9 n. (viz pozn. 2).

34 Tato paušalizace ovšem fungovala i obráceně. Etnicky menšinové obyvatelstvo se kvůli zprávám o zvěrstvech, která na jiném místě Bosny a Hercegoviny páchaly paravojenské jednotky jeho národnosti, ocitlo pod tlakem národnostně odlišné většiny. O prvku pomsty viz dále.

35 *Opština* představuje ekvivalent okresu, územněsprávní jednotky v České republice do roku 2003.

36 Viz MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 6.

Etnické čistky na lokální úrovni

Názory západní odborné veřejnosti na počátek a formu konfliktu v Bosně a Hercegovině se dělily do dvou protichůdných táborů: mezi zastánce tvrzení, že důvody rozpoutání konfliktu primárně vyplývaly ze zdejší dlouhodobě zakořeněné etnické nenávisti (*primordial hatred school*), a ty, kteří naopak vyzdvihovali, že jednotlivé národy zde po dlouhý čas žily vedle sebe v míru (*paradise lost approach*).³⁷ Na základě těchto kontrastních názorů byl rozdílně interpretován a posuzován jak vnitřní charakter konfliktu, tak rozsah násilností na lokální úrovni. Západní představitelé si v rámci svého přístupu k jugoslávské krizi nedostatečně uvědomovali, že bosenští Srbové a Chorvaté inklinovali k separatismu proto, že se na základě hluboce zakořeněných historických zkušeností z jihoslovanského prostředí velmi obávali stát se v nástupnickém státě minoritou.³⁸ Skutečný válečný konflikt se v Bosně a Hercegovině rozhořel v důsledku násilné realizace separatistického programu Srbské demokratické strany (*Srpska demokratska stranka – SDS*), který však podpořila drtivá většina bosenských Srbů.

Koexistence multietnické bosenské society v uspořádání po prvních pluralitních volbách v roce 1990 nicméně odporovala ideologiím a etnicko-teritoriálním aspiracím i dalších dvou vítězných politických stran, Chorvatského demokratického společenství (*Hrvatska demokratska zajednica – HDZ*) a muslimské Strany demokratické akce (*Stranka demokratske akcije – SDA*). V extrémně vyhocené atmosféře, v níž se stupňovaly vzájemné fobie mezi konstitutivními národy, spočíval záměr SDS, HDZ, ale svým způsobem i SDA v násilném rozdělení společnosti na základě etnicity.³⁹ Etnické čistky tak nepředstavovaly vedlejší následek rozbíhající se války, ale naopak její shora řízenou strategii, respektive zamýšlený cíl.⁴⁰ V této souvislosti se někteří autoři domnívají, že jejich hnací síla nepramenila přímo z etnické nenávisti, ale naopak, že nacionalistická politika úmyslně tyto pocity vyvolávala a vyhocovala vzájemnou nesnášenlivost až do její patologické krajní podoby.⁴¹ V analýzách bosenského konfliktu se také nedostatečně zdůrazňuje skutečnost, že mezietnická harmonie mezi třemi národy v Bosně a Hercegovině slábla s tím, jak

37 Jedná se o dva krajní koncepty, které se přirozeně v čase různě proměňovaly. O národnostní situaci v Bosně a Hercegovině v období Socialistické federativní republiky Jugoslávie podrobněji viz ŽÍLA, Ondřej: Sebeidentifikace, statistika a její interpretace: Etnicky smíšená manželství, Jugoslávci a muslimská otázka v Bosně a Hercegovině v kontextu národnostní politiky socialistické Jugoslávie. In: *Historický časopis*, roč. 61, č. 3 (2013), s. 515–517.

38 Viz SMAJLOVIĆ, Ljiljana: From the heart of the former Yugoslavia. In: *The Wilson Quarterly*, roč. 19, č. 3 (1995), s. 14.

39 Srv. BUGAREL, Ksavije: *Bosna: Anatomija rata* (Bosna: Anatomie války). Beograd, Fabrika knjiga 2004, s. 80–85. Strana demokratické akce představuje dodnes ústřední bosňáckou, resp. muslimskou politickou stranu. Srbská demokratická strana zastupovala zájmy bosenských Srbů a Chorvatské demokratické společenství tvořilo bosenskou odnož ústřední politické strany sousedního Chorvatska, se kterou se identifikovali bosenští Chorvaté.

40 Srv. *Mazowiecki Izvještaji 1992–1995*, s. 42 (viz pozn. 28).

41 Viz VRCAN, Srdjan: The Religious Factor and the War in Bosnia and Herzegovina. In: MOJZES, P. (ed.): *Religion and the War in Bosnia*, s. 117 (viz pozn. 28).

každá nacionalistická strana zintenzivňovala své kontakty s vůdčími náboženskými představiteli.⁴² Nejvyšší hodnostáři pravoslavné a katolické církve a stejně tak hlava islámského společenství v Bosně a Hercegovině sehráli v nacionalistické agitaci, ale i v etnických mobilizačních strategiích ústředních politických představitelů, stěžejní roli.⁴³

Rubem nekritického přijímání interpretace, která průběh konfliktu vyvozuje pouze jako důsledek postupu nacionalistických politiků, je současně odmítání všeho, co do tohoto konceptu nezapadá. Nizozemský kulturní antropolog Mart Bax na příkladu dlouhodobého výzkumu venkovských oblastí Hercegoviny prováděného v letech 1984 až 1999 doložil, že tendence k etnické homogenizaci tohoto regionu mohou být na účet politiky etnických čístek připsány jen částečně. Tamní válečné střety (v letech 1992 až 1995) se odehrávaly často na pozadí lokálních vendet a dlouhodobých, třebaže v minulosti částečně utlumených konfliktů. V jeho výkladu tak bosenský konflikt získal rozmanitější kontury, jež naznačovaly, že válečné střety nemusely probíhat výhradně podél etnických linií, ale i v rámci jednotlivých národů.⁴⁴ Tuto tezi podpořil i výše zmíněný konflikt mezi Bosňáky v západní Krajině.

K etnické homogenizaci v průběhu války současně nepřímou přispěli i mezinárodní vyjednavací. Jeden z hlavních důvodů, proč již tak značně napjaté vztahy mezi Bosňáky a Chorvaty přerostly do otevřených střetů, jež doprovázely etnické čistky, spočíval v předloze mírového takzvaného Vanceova-Owenova plánu.⁴⁵ Vzhledem k tomu, že tento plán navrhoval rozdělení země podle etnického klíče, jednotlivé bojující strany usilovaly za pomoci etnické homogenizace regionů o co nejvýhodnější výchozí pozice pro nadcházející mírové rozhovory.⁴⁶

Jak již bylo řečeno, uplatňování etnických čístek podléhalo vývoji válečné situace a probíhalo s různou intenzitou. K násilnostem v prostoru Bosny a Hercegoviny ale mnohdy nedocházelo pouze v jednorázových vlnách. Kvůli proměnám frontových linií se do řady míst mohli vrátit dříve vyhnaní etnicky menšinoví obyvatelé, zatímco příslušníci národa, jehož vojska oblast původně etnicky čistila, byli naopak donuceni k odchodu. Platilo přitom, že ochota k případnému návratu po skončení války se u vyhnanců prudce snižovala, pokud sami u etnických čístek aktivně asistovali.

42 Srv. COHEN, Lenard: Bosnia's "Tribal Gods": The Role of Religion in Nationalist Politics. In: *Tamtéž*, s. 58.

43 Viz PERICA, Vjekoslav: *Balkanski idoli: Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, 2 sv. (Balkánské idoly: Náboženství a nacionalismus v jihoslovanských státech). Beograd, Knjižara Krug 2006.

44 Srv. BAX, Mart: Warlords, Priests and the Politics of Ethnic Cleansing: a Case-study from Rural Bosnia Hercegovina. In: *Ethnic and Racial Studies*, roč. 23, č. 1 (2000), s. 16–29.

45 Viz Vance-Owenov míroví plán: Nacrť ujednání o Bosně a Hercegovině (Vanceův-Owenův mírový plán: Náčrt ujednání o Bosně a Hercegovině) (Ženeva, 02/05. 01. 1993.). In: TUDJMAN, Miroslav – BILIĆ, Ivan (ed.): *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995* (Plány, dohody, prohlášení o ústavním uspořádání Bosny a Hercegoviny 1991–1995). Zagreb, b.n. 2005, s. 198–201.

46 Viz MITROVIĆ, Momčilo: Etničko čišćenje kao strategija država na prostoru bivše SFRJ (Etnické čistky jako strategie států v prostoru bývalé Jugoslávie). In: *Tokovi istorije: Časopis Instituta za Noviju Istoriju Srbije*, [roč. 13], č. 1–2 (2005), s. 181.

Vedoucí politici rozhodujících národních stran v Bosně a Hercegovině v počátcích etnického konfliktu v roce 1992 v Sarajevu. Zleva Chorvat Stjepan Kljuić, Srb Radovan Karadžić a Muslim Alija Izetbegović (foto www.en.wikipedia.org)

Následkem národnostní homogenizace se v průběhu konfliktu upevňovala na lokální úrovni nová a mnohdy nezvratná realita. K jejímu utváření přispívalo jak místně původní, tak nově příchozí obyvatelstvo, které se sem uchýlovalo z bezpečnostních důvodů nebo sem bylo záměrně dosídleno lokálními politickými elitami. Právě neochota těchto utečenců, kteří obývali cizí obydlí a sami netoužili po návratu do původních domovů, živená obratnou manipulací ze strany tamních politiků, tvořila – především v počátcích období poválečné rekonstrukce – jednu z hlavních překážek repatriačního procesu, jenž nebyl příliš úspěšný.

Vzhledem k tomu, že všechny tři nacionalistické strany – Srbská demokratická strana, Chorvatské demokratické společenství a Strana demokratické akce – usilovaly o vytvoření národního státu, a nikoliv skutečně demokratického společenství všech národů, je naprosto klíčové položit si otázku, jak vůči sobě od vypuknutí války vystupovalo samo národnostně různorodé obyvatelstvo. Nakolik byly vzájemné vztahy mezi jednotlivými národy narušeny nacionalistickou propagandou, kterou neúnavně podporovala média? Jak rychle se pod tlakem válečného vývoje proměňovalo doposud relativně funkční soužití v etnicky smíšených komunitách, respektive s jakou prudkostí erodovala koexistence heterogenního společenství? A dělo se tak přímo úměrně k postupujícímu konfliktu? Docházelo tedy ke skutečným násilným střetům mezi místními obyvateli od samého vypuknutí války, anebo bojové střety v obcích iniciovaly až vojenské jednotky, které sem v rámci svého postupu dorazily odjinud? Do jaké míry se na „čistění“ v lokálních komunitách Bosny a Hercegoviny podíleli místní obyvatelé, tedy etnicky odlišní sousedé, kteří doposud sdíleli jeden žitý prostor?

Na tyto otázky se velmi těžko hledají jednoznačné odpovědi. Chybí mikroregionální studie či hlubší sondy, které by podrobněji analyzovaly mezietnické vztahy v lokálních společenstvích. Většina primárních pramenů se převážně týká politických a socioekonomických souvislostí občanské války. Publikované výpovědi, vzpomínky na prožité hrůzy či negativní zážitky obyvatel Bosny a Hercegoviny z válečného období jsou vesměs prezentovány pouze ze strany bosňáckého národa. Reminiscence na prožitá utrpení mnohdy sloužily nejen k doložení spáchaných válečných zločinů ze strany Srbů, ale i k potvrzení jejich záměru provést etnickou homogenizaci, případně přímo genocidních úmyslů. O pocitech, vnitřním rozpoložení a smýšlení srbských a chorvatských utečenců, kteří jako vnitřní přesídlenci živořili na jiných místech v Bosně a Hercegovině, toho příliš nevíme. Jejich strádání zcela překryly reference o hrůzných událostech z Podriní či západní, bosenské Krajiny během první fáze etnických čistek od dubna do září 1992 (viz dále).

Přesto však lze k výše položeným otázkám připojit několik základních konstatování. Pravděpodobně nejčastěji byla válka do lokálních společenství zavlečena zvenčí v důsledku přesunů vojenských jednotek či paramilitárních oddílů, které v příslušném regionu začaly operovat.⁴⁷ Na druhou stranu však platilo, že s gradací konfliktu, jenž určitým způsobem zasáhl v podstatě každého občana Bosny a Hercegoviny, se mezi třemi konstitutivními národy do extrému vystupňovaly vzájemné etnostereotypy a zažitá předsudky. Veškeré zbytky racionálního uvažování překryla za přispění všudypřítomného násilí válečná psychóza, která znemožňovala zaujmout jakýkoliv věcný postoj.

Vztahy v etnicky smíšených komunitách, které doposud přímo nezasáhlo válečné dění, přesto mnohdy zůstávaly relativně nekonfliktní. S ohledem na probíhající boje bylo soužití v rurálních komunitách sice samozřejmě napjaté, nicméně vcelku stabilizované. Nemuselo se tedy od počátku *a priori* vyhrocovat do podoby vzájemné destrukce. To, že nakonec i v těchto národnostně různorodých sídlech sousedské vazby nevydržely a přetvořily se v otevřené nepřátelství, pozorovatelé připisovali hlavně vnějším faktorům, tedy násilí zavlečenému zvenčí. Platilo přitom, že zvěstev, k nimž došlo, se ve skutečnosti dopouštěli pouze někteří, a to za určitých specifických okolností.⁴⁸ I když se do etnicky heterogenních venkovských oblastí střední Bosny konflikt dostal z velké části zvnějšku, do té doby spolupracujícím bosňáckým a chorvatským vojenským jednotkám nic nebránilo koordinovaně vyhánět tamní menšinové Srby.

Křehký mír ale také často narušovaly násilnosti, které nezdědky reagovaly na spáchané násilí a teror v sousedních regionech. Drastický průběh válečného dění

47 Srv. jednotlivé zprávy o etnických čistkách ve sborníku *Mazowiecki Izvještaji 1992–1995* (viz pozn. 28).

48 Tone Bringaová ukazuje ve výborném televizním dokumentu z roku 1993 na příkladu jednoho z venkovských sídel ve střední Bosně relativně harmonické etnicky smíšené prostředí Bosňáků a Chorvatů (CHRISTIE, Debbie – BRINGA, Tone: *We are All Neighbours*. London, A Granada production 1993). S obdobnými závěry vystupuje Filip Tesař v případě jednoho z detailněji zdokumentovaných masakrů v obci Ahmići ve střední Bosně (TESAŘ, Filip: *Etnické konflikty*. Praha, Portál 2007, s. 122).

Sutjeska s působivým památníkem na druhou světovou válku. V místech, kde Titovi partyzáni svedli nejtěžší bitvu s německými okupanty, se o padesát let později znovu bojovalo (foto Ondřej Žíla, 2011)

v jiných oblastech způsobil, že se v lokálních srážkách čím dál častěji začal objevovat prvek pomsty. Roztáčela se tak spirála všudypřítomného násilí, jež čím dál více osob pobízela reagovat na vzniklou situaci násilným způsobem.⁴⁹ Do té doby relativně poklidné soužití bylo současně efektivně atakováno záměrným terorem. Jasminka Udovički si na příkladu z opštiny Bosanska Krupa všímá, s jakou rychlostí se v důsledku úkladné vraždy šířila nedůvěra a panika mezi doposud poklidně koexistujícími etniky.⁵⁰

49 Například z výpovědí muslimských uprchlíků z opštiny Han Pijesak vyplynulo, že některé útoky Srbů vůči nim byly vedeny touhou po pomstě. Jedna Muslimka vyprávěla, že na její dům zaútočil rozhořčený Srb – otec syna, který byl zastřelen v Sarajevu. (Viz UDOVIČKI, J. – ŠTITKOVAC, E.: Bosnia and Herzegovina, s. 186 – viz pozn. 14.)

50 V létě 1992 našel srbský rolník svou ženu zavražděnou ve stodole společně s usmrcenými kravami. Vedle těla mrtvé manželky ležel kus papíru s podpisem jeho muslimského souseda, jenž hospodařil na druhém břehu řeky Uny. Rolník nemohl zjistit, zda podpis byl pravý, rukopis onoho muslimského zemědělce nikdy neviděl. Přestože nebylo jisté, kdo ženu ve skutečnosti zabil, zpráva o násilné smrti se spěšně a nekontrolovatelně šířila oblastí Cazinu. Neznámý strůjce (či strůjci) vraždy tak dosáhli svého, neboť vzedmuté pocity nedůvěry a ohrožení mezi dvěma národy ve zdejší společnosti posléze přerostly do přímých vojenských potyček. (Viz tamtéž, s. 181 n.)

Jiné prameny a sekundární literatura zase upozorňují na podíl místních obyvatel, kteří polovojenským milicím ukazovali domy svých etnicky odlišných sousedů.⁵¹ S ohledem na selektivní a zřejmě i účelovou a ne vždy hodnověrnou dokumentaci válečných zločinů ale nelze dostatečně relevantně posoudit, v jakém rozsahu místní obyvatelstvo paramilitárním jednotkám napomáhalo a zdali tak činilo dobrovolně, anebo ze strachu o vlastní osud.⁵² V řadě oblastí se naopak ukazovalo, že paramilitární jednotky i lokální elity musely mnohdy vynaložit značné úsilí, aby místní obyvatelstvo donutily spolupracovat. Podle názoru některých novinářů největší překážkou pro srbské ultranacionalisty bylo přesvědčit místní Srby, zvyklé žít v relativní harmonii s Muslimes a Chorvaty, aby se zúčastnili vojenských operací, či do nich alespoň nezasahovali.⁵³ V tomto ohledu se politickým elitám vyplácelo šířit mezi obyvatelstvem strach a nedůvěru, jež spirálovitě rozdmýchávaly násilné reakce.

Většina obyvatel Bosny a Hercegoviny se shoduje v tom, že sousedské vztahy v etnicky smíšených komunitách byly před válkou, ale mnohdy i v jejím průběhu, korektní. Přesto je v Bosně a sousedním Chorvatsku hojně rozšířeno přesvědčení, že Srbové nevarovali své sousedy před útokem srbských vojenských sil na tu či onu obec, přestože na něj byli předem upozorněni. Ve studiích se v této souvislosti objevují častá tvrzení typu „Srbové to věděli“, s jejichž pomocí Bosňáci poukazovali na údajný fakt, že místní obyvatelstvo srbské národnosti bylo o útoku srbských jednotek dopředu zpraveno.⁵⁴ Podnět k preventivnímu odchodu obyvatel ale mnohdy mohl vycházet z úplně jiných okolností, jak nastiňuje na příkladu rozboru masakru v muslimsko-chorvatské obci Ahmići Filip Tesař. Původní teze, že Chorvaté těsně před atakem opustili obec, protože o něm byli předem informováni, na základě jeho terénního výzkumu vyznívá jinak. Podle jeho zjištění Chorvaté uprchli z vesnice, poté co se dověděli o údajně chystaném útoku mudžáhidů. Nemuseli se tedy obávat o své muslimské sousedy a podle Tesaře proto obtelefonovali pouze místní Chorvaty.⁵⁵ Mohlo se ale jednat také o záměrnou dezinterpretaci ze strany chorvatských vojenských jednotek.

51 Viz např. *The Fall of Srebrenica: Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35*. In: United Nations [online], New York 1999 [cit. 2010-04-13]. Dostupné z: <http://www.refworld.org/docid/3ae6afb34.html>. Podobně se často poukazuje na zločiny v oblasti bosenské Krajiny. Podle Petera Maasse, který navštívil jednu z vesnic v této oblasti, bylo několik desítek Muslimů popraveno svými srbskými sousedy. (MAASS, Peter: *Love Thy Neighbour: a Story of War*. London, Pan Macmillan Ltd. 1996, s. 76–79.)

52 V této souvislosti častý argument, že srbsí usedlíci paramilitárním bojůvkám ochotně napomáhali proto, že si takto s místními Bosňáky vyřizovali své osobní účty, lze rozhodně považovat za silně tendenční (srv. např. NAIMARK, N. M.: *Plameny nenávisli*, s. 148 a 150 – viz pozn. 24).

53 Viz WESSELINGH, Isabelle – VAULERIN, Arnaud: *Bosnie, la Mémoire a vif: Prijedor, laboratoire de la purification ethnique*. Paris, Buchet – Chastel 2003, s. 47.

54 Srv. JANSEN, Stef: Remembering with a Difference: Clashing Memories of Bosnian Conflict in Everyday Life. In: BOUGAREL, Xavier – HELMS, Elisa – DUJZINGS, Ger (ed.): *The new Bosnian mosaic: Identities, memories and moral claims in a post-war society*. Aldershot, Ashgate 2007, s. 200–203.

55 Viz TESAŘ, F.: *Etnické konflikty*, s. 118 n. (viz pozn. 48).

Poměrně těžko tedy stanovíme hranici mezi sousedskými střety, konfliktem, jemuž sousedé asistovali, a vojenským postupem armád, který rozvrátil lokální mezietnickou toleranci znesvářených stran. Stejně tak nelze závěry z průběhu a rozsahu etnických čistek v určitém regionu Bosny a Hercegoviny zevšeobecňovat a uplatňovat na celé její území.

Formy etnických čistek

Analýza jednotlivých rysů etnických čistek ukazuje, jakými postupy byl naplňován předsevzatý cíl vytvořit národnostně homogenní území. Přestože v rámci etnických čistek obecně platí, že dominující obyvatelstvo se zbavuje fyzické přítomnosti nechtěné a znevýhodněné skupiny, při jejich realizaci (tj. v užitých metodách a stupni násilností) v prostoru Bosny a Hercegoviny pozorujeme značné rozdíly. Samotné „čištění“ území totiž z velké části nebylo vedeno státem či státy, ale armádami nebo milicemi, které byly oficiálně na exjugoslávských státech nezávislé.⁵⁶ Na území Bosny a Hercegoviny tak v průběhu války operovalo poměrně značné množství rozličných vojenských formací či paramilitárních jednotek všech bojujících stran, které se chovaly zcela či téměř svrchovaně a nezávisle. Tomu odpovídala i míra brutality, za niž se tyto skupiny nemusely nikomu zodpovídat.⁵⁷ Teprve po čase byly jejich suverénní aktivity utlumeny a usměrněny – byť ne zcela – pod vojenským velením jednotlivých armád.

Již bylo řečeno, že násilnosti páchané na civilistech sloužily k šíření atmosféry strachu a paniky, aby lidé, kteří se ještě neodhodlali k odchodu ze svých domovů, k tomu byli co nejrychleji donuceni. Navzdory chaotickému vývoji válečného konfliktu lze z průběhu etnických čistek, které provázely postup armádních vojsk, vyvodit určitou jejich fázovitost. Konflikt se vyvíjel od bezprostředních násilných činů jednotlivců přes řádění četných ozbrojených band ve větším rozsahu až po určitou systematizaci při odstraňování etnicky odlišných osob, během níž bylo nežádoucí obyvatelstvo označeno a spočítáno.⁵⁸

Armádní či polovojenské jednotky využívaly k vyhánění nežádoucího obyvatelstva různé metody: pronásledování, bití, mučení, znásilňování, urychlené popravy bez soudu, nucené přemístění, konfiskace majetku a podobně. Ústřední roli v rámci

56 Prakticky se však poměrně zřetelně projevilo spojení mezi Jugoslávskou lidovou armádou (*Jugoslovenska Narodna Armija* – JNA) a vznikající Armádou Republiky srbské a podřízenost Chorvatské rady obrany (*Hrvatsko vijeće obrane* – HVO) vojenským silám sousedního Chorvatska.

57 Přehled o jednotlivých paramilitárních jednotkách a jejich aktivitách v letech 1992–1994 podává obsáhlá zpráva OSN: *Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Annex III: a Special forces United Nations*. In: United Nations [online], New York 1994 [cit. 2010-08-16]. Dostupné z: <http://ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/III-A.htm>.

58 Viz ROUX, M.: À propos de la „purification ethnique“ en Bosnie-Herzégovine, s. 50 (viz pozn. 4).

Muslimští uprchlíci z Višegradu na východě Bosny a Hercegoviny v dubnu 1992 (foto Getty, AFP, www.seattlepi.com)

etnické homogenizace ale sehrála především destrukce domovního fondu. Kromě bytových jednotek byly záměrně ničeny a poškozovány i sakrální budovy a jiné kulturní objekty, obzvláště v etnicky značně promíšených oblastech. Charakter multietnického prostředí v sobě nejčastěji odrážela větší urbánní sídla. Jejich systematická destrukce, tj. rozvrat dosavadního městského způsobu života, znamenala zároveň zkázu původní heterogenity. Obdobným způsobem (a s mnohem větší intenzitou) byla ničena sídla etnicky menšinových obyvatel v rurálních oblastech. Praktiky etnických čistek se postupně rozšířily prakticky na celé území Bosny a Hercegoviny.

Ztráta původního domova nejen v geografickém slova smyslu, ale i jako dosavadního způsobu života,⁵⁹ vyvolala u utečenců pocity vykořenění, které nemohla zmírnit ani následná úspěšná restituce majetku. Další záměr etnických čistek totiž spočíval v promyšleném a systematickém nabourávání předválečných vzpomínek utečenců relativizováním jejich hodnoty. Původní pocit bezpečí, který jim poskytovalo bydliště před válkou, byl drasticky poznamenán záměrným ničením jejich obydlí a okolí. V neposlední řadě válka dramaticky narušila původní sociální vazby a zpochybnila význam pojmu „sousedství“.⁶⁰

59 Viz ŽÍLA, Ondřej: Vnitřní uprchlíci v Bosně a Hercegovině a jejich percepce „domova“. In: *Český lid*, roč. 100, č. 2 (2013), s. 129–149.

60 BUGAREL, K.: *Bosna*, s. 133–137 (viz pozn. 39).

Autoři, kteří se výzkumem etnických čistek zabývali, komplexněji nezkoumali otázku, do jaké míry znalost etnické situace v místě bydliště předznamenala vlastní rozhodnutí příslušníků národnostních menšin opustit své domovy ještě před vypuknutím války a začátkem samotné etnické čistky.⁶¹ Vyhocený nacionalismus totiž na počátku devadesátých let do velké míry přinutil i doposud národnostně tolerantní obyvatele uvažovat podle dichotomie „my versus oni“, případně k ní přinejmenším přihlížet. Alespoň zevrubná představa o etnickém složení širšího areálu v okolí vlastního domova často přispěla – obzvláště v případech etnicky menšinových obyvatel – k rozhodnutí raději se přesunout do „bezpečí“, tedy do oblastí s většinovým zastoupením vlastního etnika.

Někteří odcházeli preventivně, jiní místo opouštěli až v důsledku cíleného tlaku tamních politických elit. „Ochranný“ typ odchodu v prvním případě nelze označit za „klasicou“ formu etnické čistky. Záměrný tlak, kvůli němuž národnostně odlišné obyvatelstvo muselo opouštět domovy, ale již praktikám čistek odpovídal. Hranice mezi „dobrovolným“ odchodem, útekem, násilným vyhnáním a jinými formami válkou způsobených migrací v tomto ohledu zůstávala velmi prostupná.⁶² Ve všech případech nicméně platilo, že obyvatelstvo se řídilo a podřizovalo znalosti národnostní situace ve svém bezprostředním okolí. Údaje o etnickém složení jednotlivých regionů získávaly určující význam obzvláště tehdy, když žádný z tamních národů nedosahoval absolutní většiny. S využitím těchto čísel ve smíšených regionech zesiloval důraz na vymezení zřetelných etnických linií, podél nichž pak napětí eskalovalo.

Výsledný rozsah etnických čistek

Pokud chceme alespoň přibližně kvantifikovat, kolik příslušníků toho kterého národa opustilo své domovy, musíme nejprve retrospektivně přepočítat etnické složení Bosny a Hercegoviny z roku 1991 v podmínkách nového administrativního uspořádání země po skončení války. Tento propočít je ale z metodického hlediska obzvláště obtížný. Daytonská dohoda rozparcelovala více než tři desítky opštin mezi Federaci Bosna a Hercegovina a Republiku srbskou. Vzhledem k tomu, že rozhraničení bylo ustanoveno na mapě s měřítkem jedna ku padesáti tisícům, velmi těžko se určovalo, ke které entitě nejasně vymezená místa vlastně patří. Největší problém se týkal hustě zalidněných městských opštin Sarajevo Ilidža a Sarajevo Novo, jimiž entitní linie přímo prochází (hranice dokonce pomyslně protíná některé domy a byty). Mezi publikovanými kalkulacemi početního zastoupení Bosňáků, Srbů, Chorvatů a ostatních národností ve Federaci Bosna a Hercegovina a Republice srbské podle sčítání z roku 1991 proto existují zcela markantní rozdíly, které velmi znesnadňují stanovení předpokládaného absolutního počtu utečenců konstitutivních národů

61 Viz JANSEN, Stef: National numbers in Context: Maps and Stats in Representations of the Post-Yugoslav Wars. In: *Identities: Global Studies in Culture and Power*, roč. 12, č. 1 (2005), s. 48.

62 Tamtéž, s. 48 n.

podle místa jejich původu. Na základě vlastních kalkulací se domnívám, že k realitě nejbližší mohou mít odhady Anteho Markotiče, jenž jako jediný z demografů od oficiálních statistických údajů racionálně odečetl počet osob, které se v době sčítání v roce 1991 nacházely v zahraničí (naprostá většina z nich se do Bosny a Hercegoviny po vypuknutí konfliktu nevrátila). Jeho propočty tak nejvěrohodněji vykreslují předpokládanou realitu etnického složení země v roce 1991.

Přepočet zastoupení tří konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny podle daytonského uspořádání k roku 1991⁶³

Konstitutivní národy	Bosňáci		Srbové		Chorvaté	
Federace Bosna a Hercegovina	1 333 345	55 %	550 850	22,7%	490 454	20 %
Republika srbská	480 413	30 %	742 643	45,6%	136 088	8,35 %
Celkem	1 852 430	44,5 %	1 311 626	31,5 %	670 868	16,1 %

S využitím Markotičových údajů se můžeme pokusit precizněji kvantifikovat útek etnicky nežádoucích osob a posoudit, jak se hromadné přesuny obyvatelstva promítly do národnostní struktury Federace Bosna a Hercegovina a Republiky srbské po skončení války. Mezinárodní pozorovatelé se shodovali v odhadech, že z prostoru Federace Bosna a Hercegovina uprchlo přibližně devadesát procent Srbů a z oblasti Republiky srbské bylo vyhnáno až pětadesát procent Bosňáků a Chorvatů.⁶⁴ Pokud bychom tyto relativní odhady přepočítali k početnímu zastoupení národů v roce 1991, shledáme, že z území Federace Bosna a Hercegovina uprchlo téměř půl milionu Srbů a z teritoria Republiky srbské skoro čtyři sta šedesát tisíc Bosňáků a sto třicet tisíc Chorvatů.

Samotná zpětná kalkulace etnické situace v roce 1991 v rámci nově vymezených entit je ale do jisté míry zavádějící, neboť navozuje podle definice etnické čistky mylnou představu, že z těchto území utíkalo výhradně národnostně minoritní či jinak znevýhodněné obyvatelstvo. Převážná část utečenců sice prchala z míst, kde tvořila menšinu, nicméně mezi nimi bylo i mnoho příslušníků většinového národa,

63 Přepočet zahrnuje pouze tři konstitutivní národy: Bosňáky, Srby a Chorvaty. Obyvatelé deklarující se jako Jugoslávci byli vyřazeni, v důsledku čehož součet v tabulce nečiní sto procent. (Zdroj: MARKOTIČ, Ante: Ratni učinci na promjene u broju stanovnika Bosne i Hercegovine i Hrvatske 1991–1998 (Válka a její vliv na změny počtu obyvatel Bosny a Hercegoviny a Chorvatska 1991–1998). In: *Društveno Istraživanje* (Sociální výzkum), Zagreb, roč. 8, č. 5–6 (1999), s. 756.)

64 Viz např. ROSAND, Eric: The Right to Return Under International Law Following Mass Dislocation: The Bosnia Precedent. In: *Michigan Journal of International Law*, roč. 19, č. 2 (1998), s. 1100.

kterí své domovy opouštěli pod přímým či nepřímým tlakem válečných událostí.⁶⁵ Přestože kvůli absenci relevantních pramenů jen velmi těžko posoudíme, v jakém rozsahu a s jakou mírou násilnosti se na etnických čistkách podíleli příslušníci jednotlivých národů, nemůžeme ignorovat skutečnost, že své domovy opouštělo obyvatelstvo všech tří konstitutivních národů.

Navzdory poněkud klamně vypovědní hodnotě uváděných údajů je současně zjevné, že v relativních číslech počet vyhnaných osob z řad jednotlivých národů poměrně korespondoval s proporčním zastoupením konstitutivních národů v roce 1991 a vývojem konfliktu. Výrazně větší počet vyhnaných Bosňáků byl do značné míry způsoben – kromě střetů se Srby – konfliktem s Chorvaty ve střední Bosně a vzájemnými ozbrojenými srážkami bosňáckých armád v důsledku vyhlášení takzvané Autonomní oblasti Západní Bosna v okolí města Velika Kladuša.⁶⁶ Často uváděná teze, že Srbové odcházeli z území pod kontrolou bosňáckých či chorvatských sil dobrovolně, se však prizmatem kvantitativních údajů jeví jako zavádějící a nepravdivá. Mnoho Srbů muselo své domovy opustit zcela zjevně taktéž v důsledku obdobné kombinace přímých válečných událostí, etnických čistek, tlaku, strachu ze msty a podobně. Současně však těžko posoudíme, do jaké míry byla srbská propaganda efektivní a „exkluzivní“ v přesvědčování svého obyvatelstva, aby opustilo oblasti pod bosňáckou či chorvatskou kontrolou. Tedy nakolik srbské obyvatelstvo utíkalo pod tlakem tamních válečných událostí, nakolik – jak jsme rozebírali výše – preventivně a nakolik se srbským politikům dařilo přesvědčit Srby, aby svůj rodný kraj opustili natrvalo kvůli prosazované nemožnosti společného soužití.

Strategické zájmy národnostních elit: příklady etnických čistek a jejich realizace

Souvztažnost mezi populační dynamikou konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny v období existence jugoslávské federace a vyvíjejícím se charakterem bosenského konfliktu je třeba opřít o chronologický výčet empirických dat (tj. jednotlivých záznamů o etnických čistkách).⁶⁷ Kvůli nerovnoměrnému populačnímu vývoji Srbů

65 Například Srbové z Federace Bosna a Hercegovina utíkali i z oblastí, které byly před válkou většinou srbské (Titov Drvar, Bosansko Grahovo, Glamoč, Bosanski Petrovac). Podobně většinoví Bosňáci z příslušných opštin východní Bosny či většinoví Chorvaté z posávských okresů opouštěli své domovy v důsledku postupu srbských vojsk.

66 Z oblasti Cazinské Krajiny uprchlo do sousedního Chorvatska v létě 1994 (na základě informací politika Fikreta Abdiče a generála Atifa Dudakoviče) asi 30 tisíc civilistů (srv. FOTINI, Cristia: Following the Money: Muslim versus Muslim in Bosnia's Civil War. In: *Comparative Politics*, roč. 40, č. 4 (2008), s. 468).

67 Za poměrně relevantní, byť ne zcela důsledně vyvážené zdroje je třeba v tomto ohledu považovat již citované zprávy zvláštního zpravodaje Výboru OSN pro lidská práva Tadeusze Mazowieckého a reporty nevládních organizací Human Rights Watch, Amnesty International či International Human Rights Law Institute. Údaje o etnických čistkách z různých zdrojů shromažďovali a analyzovali citovaní odborníci Erik Melander, Gerard Toal, Carl Dahlman aj.

a Muslimů, jeho proměně v posledních dvou dekadách existence jugoslávského státu a eskalaci politického a socioekonomického napětí se tak posléze vypuknuvší válečný konflikt v Bosně a Hercegovině odvíjel s neúprosnou logikou, jež vedla k vytváření obranyschopných a geograficky funkčních území.

Teritoria, na kterých Muslimové Srbům v posledních dekadách před vypuknutím konfliktu nejvíce demograficky konkurovali a jež se současně nacházela v těsné blízkosti regionů se srbskou dominancí (či do nich byla na základě rozhodnutí parlamentu srbského národa již přímo začleněna), se stala prvními cíli vojenských útoků.⁶⁸ V oblastech, kde se v důsledku odlišného populačního chování měnilo proporční zastoupení Bosňáků a Srbů (početní úbytek Srbů a přírůstek Bosňáků), poté docházelo k těm nejdrastičtějším atakům vůči civilnímu obyvatelstvu.⁶⁹

Zároveň ale zdůrazněme, že závěry o rozsahu a lokalizaci etnických čistek, které by byly stavěny pouze na základě demografického vývoje, by nepředstavovaly zcela komplexní mozaiku průběhu války. Domněnka, že v oblastech s nízkou etnickou heterogenitou nedocházelo k etnickým čistkám, je tedy nesprávná, respektive neúplná. K dostatečnému zajištění určitého prostoru bylo z vojenského hlediska mnohdy nutné připojit další strategicky významná území s klíčovými pozemními komunikacemi, bez nichž by obrana kontrolovaných oblastí mohla být ohrožena. Strategické důvody tak způsobily, že k etnickým čistkám mohlo dojít i v místech, kde tomu národnostní složení obyvatelstva ani další demografické charakteristiky nenapovídaly.

Etnické čistky se během konfliktu v Bosně a Hercegovině neděly téměř vůbec nahodile a nebyly prostorově rovnoměrně zastoupeny ani časově stejnoměrně rozloženy. Naopak byly zacíleny do několika konkrétních oblastí ve třech (či čtyřech) hlavních fázích etnické homogenizace. První z nich se odehrála v období od dubna do září 1992. Druhá fáze proběhla o rok později, rovněž mezi dubnem a zářím.⁷⁰ Vzhledem ke společné chorvatsko-bosňácké ofenzivě v srpnu a září 1995 je nutné vyčlenit ještě třetí fázi etnických čistek. Za poslední etapu etnické homogenizace Bosny a Hercegoviny lze označit události související s odchodem Srbů ze Sarajeva v roce 1996.⁷¹ Z vymezených časových období etnických čistek lze vysledovat, že

68 Andrew Slack s Royem Doyonem na základě svých výpočtů potvrdili zjevnou korelaci mezi stupněm násilnosti a oslabením početního zastoupení srbského národa v letech 1961–1991 (srv. SLACK, Andrew – DOYON, Roy: Population Dynamics and Susceptibility for Ethnic Conflict: The Case of Bosnia and Herzegovina. In: *Journal of Peace Research*, roč. 38, č. 2 (2001), s. 157).

69 Přesněji řečeno, v těchto okresech se podařilo násilné události nejdělněji zmapovat. Etnická heterogenita mezi srbským a muslimským obyvatelstvem k roku 1991 nejvíce vzrostla v opštinách Ključ, Prijedor, Foča, Čajniče, Sanski Most, Dobojo, Derвента. V případě bosňácko-chorvatských opštin takovýto vývoj nastal v okresech Busovača, Vitez, Novi Travnik, Fojnica, Mostar. (Srv. ŽÍLA, Ondřej: Ethno-demographic development in Bosnia and Herzegovina in 1971–1991 and its propensity for ethnic conflict. In: *Geographica: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Rerum Naturalium*, roč. 44, č. 1 (2013), s. 5–25.)

70 Viz MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 5 a 21 (viz pozn. 2).

71 Srv. SELL, Louis: The Serb Flight from Sarajevo: Dayton's First Failure. In: *East European Politics and Societies*, roč. 14, č. 1 (2000), s. 179–202.

ačkoliv bosenský konflikt trval nepřetržitě více než tři roky, hlavní bojové akce byly kvůli vysoce členitému, hornatému terénu vedeny především v letních měsících.

Strategické zájmy srbských elit a jejich realizace

Srbské síly od počátku vypuknutí skutečného konfliktu do konce roku 1992 velmi rychle vojensky opanovaly šedesát až sedmdesát procent teritoria Bosny a Hercegoviny. Tento údaj, který ukazuje, že Srbové násilně zabrali rozsáhlejší území, než na jakém tvořili v roce 1991 většinu, je nutno podrobit srovnání s předválečným geografickým rozložením obyvatelstva v zemi. V září roku 1991 byly vyhlášeny čtyři takzvané srbské autonomní oblasti (SAO Bosanska Krajina, SAO Semberija, SAO Romanija, SAO Hercegovina). Tyto správní struktury, vytvářené paralelně ke stávajícímu zřízení Bosny a Hercegoviny, vznikly výhradně v regionech s většinovým srbským zastoupením. Ve vymezených oblastech fungovala od okamžiku jejich vyhlášení dvojí moc: dosavadní orgány příslušného okresu (bez účasti zástupců Srbské demokratické strany, místo nichž byly kooptovány jiné osoby) a orgány takzvaného srbského okresu. Na hranicích okresů, které byly začleněny do srbských autonomních oblastí, začaly na řadě míst hlídkovat patroly členů a sympatizantů Srbské demokratické strany.⁷² Při přebírání politické a vojenské moci, které bosňáčtí političtí představitelé přirozeně považovali za uzurpaci, ještě nedošlo k použití násilí proti tamnímu etnicky menšinovému (převážně muslimskému) obyvatelstvu. Ponechme v tomto okamžiku stranou otázku zákonnosti vzniku těchto autonomních správních jednotek a zaměřme se na problematiku jejich teritoriálního vymezení.

K vytyčení rozhraní těchto čtyř vzájemně nepropojených oblastí posloužily administrativní hranice opštin, které kopírovaly tamní etnicky většinové složení obyvatelstva (podle zobrazení na úrovni opštin) a odpovídaly také etnické realitě na úrovni sídel. Ze statistických dat národnostního složení přitom vyplývá, že jednotlivé srbské autonomní oblasti byly zpočátku vymezeny výhradně podle většinových pozic srbského obyvatelstva. V celkově třiatřiceti opštinách zahrnutých do srbských autonomních oblastí žilo v průměru šedesát osm procent Srbů (vlastní přepočtení). V téměř všech těchto okresech měli Srbové absolutní většinu (kromě Ključ, Kotor Varoše a Kupresu, kde dosahovali pouze relativně většinového zastoupení). Patrně proto k nim zpočátku nebyly přiřazeny strategické okresy Prijedor, Sanski Most, Doboj a další, kde Srbové ztratili většinové postavení a v důsledku vlastního nepříznivého demografického vývoje zaostali za Muslimy.⁷³ Čtyři autonomní oblasti Srbů se rozkládaly většinou v horských, málo osídlených okresech, které sice pokrývaly čtyřicet procent rozlohy země, ale žilo v nich pouze dvaadvacet procent populace Bosny a Hercegoviny.⁷⁴

72 Viz TESARĚ, Filip: Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny po rozpadu SFRJ. In: GABAL, Ivan (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě: Konflikt nebo integrace*. Praha, G plus G 1999, s. 285.

73 Srv. ŽÍLA, O.: *Ethno-demographic development in Bosnia and Herzegovina...*, s. 18.

74 Druhým nejpočetněji zastoupeným etnikem ve vymezených autonomních oblastech byli Muslimové (21,6 procent) a poté Chorvaté (6,5 procent), zbytek obyvatel tvořili Jugoslávci. Hranice těchto srbských autonomních oblastí ale nebyly nijak oficiálně a administrativně

Situace se však velmi rychle dál radikalizovala. Když 15. října 1991 parlament Bosny a Hercegoviny proklamoval suverenitu,⁷⁵ bosenskosrbské elity (s masivní podporou svého národa) tento akt odmítly, skupštinu opustily a o devět dní později vytvořily vlastní ústavodárný orgán, takzvaný Parlament srbského národa v Bosně a Hercegovině. Je třeba zdůraznit, že zákonodárný postup poslanců za muslimskou Stranu demokratické akce a Chorvatské demokratické společenství při přijetí memoranda o suverenitě byl v rozporu s ústavou Bosny a Hercegoviny, neboť pro toto rozhodnutí – při absenci srbských poslanců – nehlasovaly více než dvě třetiny poslanců. Srbové posléze memorandum označili za protiústavní a prohlásili, že se nebudou do jeho odvolání účastnit práce orgánů republikové vlády ani respektovat její rozhodnutí. Srbská demokratická strana v listopadu 1991 naopak zorganizovala vlastní referendum, v němž si srbské obyvatelstvo Bosny a Hercegoviny mělo zvolit, zda si přeje zůstat ve státním svazku Jugoslávie.⁷⁶ Na základě jeho kladného vyjádření vyhlásil 21. listopadu 1991 parlament srbského národa již celkem pět srbských autonomních oblastí v Bosně a Hercegovině, které jako nedílná součást této republiky zůstávaly i nadále součástí jugoslávské federace.⁷⁷ Původní teritoriální rozsah srbských autonomních oblastí, který měl podle srbského (a chorvatského) záměru regionalizovat a decentralizovat území Bosny a Hercegoviny na základě národnostního principu, ještě relativně odpovídal tamní většinové početní přítomnosti Srbů. Deklarace o srbských autonomních oblastech z konce listopadu 1991 ale původní počet zahrnutých okresů značně rozšířila o opštiny, v nichž již Srbové nedosahovali absolutní většiny, a dokonce v některých případech zastávali i výrazně menšinové postavení (okresy Banovići, Živinice), což již zcela zásadně odporovalo původní regionalizaci podle národnostního principu.⁷⁸

přesně stanoveny. (Srv. ROUX, M.: À propos de la „purification ethnique“ en Bosnie-Herzégovine, s. 56 – viz pozn. 4.)

- 75 „Memorandum o suverenitě Republiky Bosna a Hercegovina“ zakotvovalo suverenitu tohoto nového státního útvaru v rámci Jugoslávie, a tedy vyhlášovalo nadřazenost republikových zákonů nad zákony federálními.
- 76 Otázka zněla: „Hlasujete pro rozhodnutí přijaté Srbským shromážděním 24. října, podle něž by Srbové měli zůstat součástí Jugoslávie, která zahrnuje Srbsko, Černou Horu, SAO Krajina, Slavonie, Baranja a Srem a všechny ostatní regiony, které se budou chtít připojit?“ (Citováno podle: WESSELINGH, I. – VAULERIN, A.: *Bosnie, la Mémoire a vif*, s. 42 – viz pozn. 53.)
- 77 Viz Odluka o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini (Rozhodnutí o verifikaci vyhlášených srbských autonomních oblastí v Bosně a Hercegovině) (Sarajevo, 21.11.1991.). In: TUDJMAN, M. – BILIĆ, I. (ed.): *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, s. 39 (viz pozn. 45). Parlament srbského národa v Bosně a Hercegovině vyhlásil v lednu 1992 Srbskou republiku Bosna a Hercegovina, kterou tvořily jednotlivé vyhlášené srbské autonomní oblasti. Tato republika se jako celek považovala za jednu z federálních jednotek svazové Jugoslávie. Deklaraci doprovázelo vyhlášení suverenity zákonů přijatých Parlamentem srbského národa nad zákony parlamentu Bosny a Hercegoviny.
- 78 Například součástí srbské autonomní oblasti v bosenské Krajině se staly opštiny Bosanska Krupa a Donji Vakuf. K srbské autonomní oblasti Hercegovina byla nově přiřazena Foča a oblasti, kde žilo srbské obyvatelstvo pouze v omezeném počtu (okresy Neum a Stolac).

Kotor Varoš na severozápadě Bosny a Hercegoviny. I tudy se prohnala etnická válka (foto Ondřej Žíla, 2011)

Údaj o srbském záboru dvou třetin území Bosny a Hercegoviny na konci roku 1992 je tedy potřeba podrobit detailnějšímu rozboru. Srbové během roku 1992 vojensky rozšířili svou územní kontrolu podle odhadu ze zhruba čtyřiceti procent rozlohy země, kde před vypuknutím války absolutně převažovali, o dalších pětadvacet procent. K co neefektivnějšímu zajištění nárokovaných území již intenzivně využívali praktiky etnických čistek. Kromě cíle propojit již tak neadekvátně rozšířené srbské autonomní oblasti počítal strategický plán Srbské demokratické strany i s připojením dalších oblastí, které v roce 1991 většinou obývali výhradně Muslimové (celý východní pás podél řeky Driny, zahrnující například opštiny Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Rogatica, Višegrad či Goražde). Srbové tedy zjevně primárně usilovali o kontrolu nad Podriním kvůli napojení na Srbsko,⁷⁹ ale také proto, aby odřízli muslimskou centrální Bosnu od muslimských obyvatel v Sandžaku. Útoky srbských vojenských sil⁸⁰ od počátku dubna 1992 směřovaly právě do těchto regionů.

Zcela nově vznikla tzv. Romanijsko-birčanská srbská autonomní oblast, jež zahrnovala např. okresy Vlasenica, Olovo, Šekovići a srbskou část Rogatice. Srbská autonomní oblast Semberija byla rozšířena do přilehlých oblastí se srbskou populací. Strategicky významný Zvornik však ve zmíněném dokumentu nebyl explicitně uveden. (Viz tamtéž, s. 39 n.)

79 Spojení se Srbskem (a Černou Horou) zajišťovaly jižně od Bijeljiny čtyři hlavní silniční komunikace, tři z nich přes řeku Drinu ve městech Zvornik, Višegrad a Foča a jedna ve městě Trebinje.

80 Výrazem „srbské vojenské síly“ označují utvářející se Armádu Republiky srbské, která byla oficiálně vyhlášena 12. května 1992, a bosenskými Srbům nakloněné jednotky Jugoslávské lidové armády.

I východobosenská Foča, začleněná do autonomní Republiky srbské, zřejmě spatřuje svou budoucnost v evropské integraci (foto Ondřej Žíla, 2011)

Bojům v Podriní však chronologicky předcházely první těžké střety již v březnu 1992 v Bosanském Brodu a Kupresu. Obě tato sídla měla pro strategické cíle srbského vedení značný význam. Bosanski Brod představoval důležitou spojnici mezi Bosnou a Hercegovinou a Chorvatskem, odkud spojeným silám Chorvatů a Bosňáků proudily dodávky zbraní a vojenského materiálu. Zdejší most přes Sávu zůstal poslední (kromě Brčka), který Srbové ještě nekontrolovali nebo nezničili. Kupres byl pro změnu důležitým bodem na komunikaci mezi západní Hercegovinou a střední Bosnou. V logice eskalujícího konfliktu se v tomto místě musely od počátku vést mezi Srby a Chorvaty tvrdé boje, neboť pro Chorvaty se jednalo o nejdůležitější dopravní spojnici s Bugojnem a dalšími chorvatskými opštinami v centrální části země. Srbové naproti tomu tuto silnici považovali za důležitou součást zamýšlené druhé vojenské osy, která směřovala z Banja Luky na Mostar. Především průběh těžkých bojů v Posávi mezi Srby a Chorvaty (nejprve hlavně v opštině Derventa) svědčil o tom, že je konflikt od samého počátku veden nejen v oblastech s výraznou mezietnickou demografickou interakcí, ale paralelně má za cíl i zajištění strategických uzlů, bez nichž není možné vést další vojenskou ofenzivu. Válka (a s ní první brutální čistky) vypukla v plném rozsahu poslední březnový den roku 1992 v Bijeljini, odkud se v rychlém sledu šířila celým Podriním.

Po následných vojenských neúspěších v Sarajevu, Tuzle a Mostaru se pozornost bosenskosrbské armády o to více zaměřila na vojenskou expanzi v Posávi a na bezvýhradné ovládnutí území v bosenské Krajině. Zdejší okresy (Priedor, Sanski Most, Ključ) ležely na další stěžejní komunikaci, jež propojovala srbská území v bosenské

I východobosenská Foča, začleněná do autonomní Republiky srbské, zřejmě spatřuje svou budoucnost v evropské integraci (foto Ondřej Žíla, 2009)

Krajině přes Drvar s oblastmi, které kontrolovali chorvatští Srbové. Dobyť dvou klíčových uzlů Doboje a Derventy v květnu a červnu 1992 umožnilo srbským silám dále postupovat ke strategicky nejdůležitějšímu městu posávského regionu Brčku, které kontrolovali Chorvaté. Toto město mělo pro bosenskosrbské síly obzvláště velký význam, neboť tudy v důsledku neúspěchu Srbů v Tuzle vedla jediná spojnice se severovýchodní Bosnou. Boje v těchto oblastech měly současně vést k propojení území, která Srbové již v Bosně a Hercegovině kontrolovali, s oblastmi v držení chorvatských Srbů.

Drastické etnické čistky, které páchaly srbské síly, byly s podzimem 1992 výrazně utlumeny. Srbové se poté zaměřili spíše na konsolidaci a udržení kontrolovaných (a již etnicky homogenních) území. Tento stav víceméně platil až do koordinovaného ofenzivního postupu chorvatských a bosňáckých sil v roce 1995 v západní Hercegovině a Krajině. Srbové v tomto období zintenzivnili své vojenské aktivity v regionech Podriní, které jim doposud odolávaly (Srebrenica, Goražde). Erik Melander v této souvislosti poukazuje na skutečnost, že opštiny s etnicky menšinovým obyvatelstvem, jež se ocitly „stlačeny“ mezi okresy pod kontrolou dominantního odlišného národa, byly nejvíce ohroženy následným atakem a etnickými čistkami.⁸¹ Přesně taková situace nastala ve Srebrenici (a nedalekém Bratunaci a Goražde) po dobytí sousedního Višegradu a Zvorniku. Často uváděné tvrzení, že Srbové brutální zásah v bezpečnostní zóně Srebrenica předem záměrně naplánovali

81 MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 68 n. (viz pozn. 2).

a provedli, aniž by k tomu byli jakkoliv vyprovokováni, je ale značně zjednodušující, a tudíž krajně nepřesné.⁸² Faktem zůstává, že bosenskosrbské jednotky v roce 1992 Srebrenicu nedobily.⁸³ Společenské klima v této opštině se značně vyostřovalo, neboť bosenskomuslimské jednotky podnikaly z bezpečnostní zóny pod kontrolou „modrých příleb“ OSN vůči sousedním srbským vesnicím intenzivní nájezdy (viz dále). Navíc obě válčící strany odlišně interpretovaly nařízení OSN o demilitarizaci srebrenické enklávy.⁸⁴ Nakonec se Srbové rozhodli v důsledku své slábnoucí pozice na válečném poli v roce 1995 a kvůli pokračujícím útokům Bosňáků Srebrenicu vojensky obsadit.⁸⁵ Přestože se srebrenický masakr a jeho strašlivá bilance nedají nijak omluvit, z vojenského hlediska tento hrůzný zločin představoval završení cílené etnické homogenizace Podriní v rámci konsolidace pozic Republiky srbské.⁸⁶

Strategické zájmy chorvatských elit a jejich realizace

Podle stejného etnoteritoriálního schématu, jaké Srbská demokratická strana využívala v opštinách se srbskou většinou, i Chorvaté urychleně iniciovali vytvoření paralelních politických a vojenských struktur v „chorvatských“ okresech Bosny a Hercegoviny. Nejprve bylo 12. listopadu 1991 vyhlášeno Chorvatské společenství Bosanska Posavina, které zahrnovalo osm opštin v severním Posáví.⁸⁷ Absolutní či relativní početní převahou přitom Chorvaté disponovali pouze ve čtyřech z nich. O týden později představitelé Chorvatského demokratického společenství proklamovali v západní Hercegovině takzvané Chorvatské společenství Herceg-Bosna se sídlem v Mostaru. Tato nová entita, představující maximalistické vyjádření chorvatských strategických zájmů, zahrnovala celkem třicet opštin západní Hercegoviny a centrální Bosny.⁸⁸

Tato teritoriální jednotka zahrnovala kromě „chorvatských“ území i regiony, v nichž Chorvaté měli jen relativní většinové zastoupení (Vitez, Busovača, Vareš), či dokonce oblasti, kde tvořili pouze menšinu (Jablanica, Konjic, Kakanj, Gornji-

82 Sr. MOJZES, Paul: *Balkan Genocides: Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2011, s. 178–183.

83 Viz HONIG, Jan – BOTH, Norbert: *Srebrenica: Record of a war crime*. New York, Penguin Books 1996, s. 78.

84 Zatímco Srbové předpokládali, že demilitarizována bude celá srebrenická opština, Bosňáci si toto nařízení vyložili tak, že odzbrojení se vztahuje pouze na město Srebrenica. Podle nizozemských novinářů Jana Honiga a Norberta Botha se OSN nikdy nepokusila Muslimy ze Srebrenice systematicky odzbrojit (viz *tamtéž*, s. 106).

85 Za pomyslnou poslední kapku lze považovat bosňácký útok na srbskou vesnici Višnjica 26. června 1995 (sr. MOJZES, P.: *Balkan Genocides*, s. 181).

86 Viz MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 26.

87 Sr. TOAL, Gerard – DAHLMAN, Carl: *Bosnia Remade: Ethnic Cleansing and Its reversal*. New York, Oxford University Press 2011, s. 104.

88 Oficiální deklarace se přitom vůbec nezmiňovala o obraně teritoriální integrity Bosny a Hercegoviny (sr. Odluka o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (Rozhodnutí o zřízení Chorvatského společenství Herceg-Bosna) (Grude, 18.11.1991). In: TUDJMAN, M. – BILIĆ, I. (ed.): *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, s. 37 n. – viz pozn. 45).

Zničená továrna ve Vareši zarůstá vegetací (foto Ondřej Žíla, 2009)

Vakuf).⁸⁹ Z iniciativy místních špiček Chorvatského demokratického společenství byla vytvořena vojenská domobrana, takzvaná Chorvatská rada obrany (*Hrvatska vijeće obrane* – HVO). Vedení bosenských Chorvatů kvůli hrozícímu nebezpečí války modernizovalo dopravní komunikace na „svém“ teritoriu a urychleně budovalo také novou infrastrukturu, která propojovala střední Bosnu s Chorvatskem skrze město Tomislavgrad.⁹⁰

Chorvatská rada obrany v koordinaci s armádou sousedního Chorvatska v květnu 1992 úspěšně zastavila srbské síly postupující Hercegovinou a následným protiútokem je zatlačovala nazpět, přičemž v rámci svého postupu etnický čistila zdejší srbské vesnice.⁹¹ K etnickým čistkám v koordinaci s Bosňáky docházelo i v dalších

89 Srv. ŽÍLA, O.: *Ethno-demographic development in Bosnia and Herzegovina...*, s. 17 (viz pozn. 69).

90 Jednalo se např. o nově budované úseky Tomislavgrad–Jablanica, Tomislavgrad–Prozor, Gornji Vakuf–Novi Travnik, Prozor–Fojnica (viz TESAR, F.: *Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny po rozpadu SFRJ*, s. 286 – viz pozn. 72).

91 Zodpovědnost za většinu provedených etnických čistek v Hercegovině nesla Chorvatská rada obrany (viz MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 51).

opštinách střední Bosny (v Konjici, Zenici, Zavidovići, Žepče a jinde) a samozřejmě v Posávi, kde se soustavně bojovalo o Brčko.

Chorvatští nacionalisté se zasazovali o dalekosáhlou decentralizaci Bosny a Hercegoviny, jež měla být rozdělena do kantonů podél etnických linií se značnou mírou autonomie. Přestože v prvním roce konfliktu účelově spolupracovali s Bosňáky, tato vojenská utilitární kooperace zůstávala omezena především na oblasti, v nichž měli Chorvaté své vlastní strategické zájmy. Jejich zcela opačný postoj k administrativnímu uspořádání Bosny a Hercegoviny přitom musel nutně vyústit do vzájemného střetu zájmů. Tomu nasvědčoval i narůstající počet zpočátku drobných vzájemných potyček, které se však na podzim 1992 výrazně vystupňovaly.⁹² Válečné střety mezi Chorvaty a Bosňáky naplno propukly až týden po zveřejnění Vanceova-Owenova mírového plánu z ledna 1993, jenž podporoval – jak již řečeno – teritoriální rozdělení země podél etnických linií. Tento plán ovšem přisoudil Chorvatům i opštiny s relativní, či dokonce absolutní muslimskou většinou (Konjic, Jablanica, Gornji Vakuf, Donji Vakuf, Bugojno, Travnik). Chorvaté nadto ještě požadovali dvě opštiny, které plán přiřkl Bosňákům (Vareš a Žepče). Chorvaté i Bosňáci, přestože s plánem nesouhlasili, se poté v intencích jeho logiky snažili zajistit si výhradní kontrolu na přisouzených územích, v důsledku čehož boje zachvátily většinu okresů střední Bosny.

Velmi tvrdé srážky se od jara 1993 odehrávaly v opštině Gornji Vakuf, v údolí řeky Lašvy (Busovača, Vitez, Travnik), v povodí řeky Bosny (Kiseljak, Kreševo, Žepče) a v Hercegovině (Mostar, Stolac). Vzájemné střety mezi Chorvaty a Bosňáky pomyslně vyvrcholily v okrese Vareš, jenž si až do října 1993 – navzdory změnám v politickém vedení opštiny, které opustili umírnění chorvatští představitelé a jež poté spolupracovalo se srbskými vojenskými silami – udržel výjimečný stupeň mírového soužití mezi tamními Chorvaty a Bosňáky. Výjimečný byl i fakt, že nedobrovolný odchod Chorvatů na konci října 1993 primárně způsobili zastánci tvrdé linie z řad Chorvatského demokratického společenství, kteří do Vareše dorazili z Kiseljaku spolu se speciálními jednotkami Chorvatské rady obrany.⁹³ Napětí mezi místními Chorvaty a Bosňáky navíc gradovalo, když sem ve větším počtu začali přicházet chorvatští utečenci ze sousedních okresů.

Vareš svou polohou tvořil z pohledu Chorvatů exklávu obklopenou bosňáckým územím, jež byla od kompaktního chorvatského území odříznutá údolím řeky Bosny. Snaha chorvatských jednotek prorazit sem na jaře 1993 z Kiseljaku koridor nevyšla. Chorvatská rada obrany, která své pozice udržovala již téměř výhradně v západní

92 Například v říjnu 1992 došlo k prudkým srážkám mezi Chorvaty a Bosňáky ve střední Bosně v opštině Prozor, odkud se musela stáhnout muslimská Armáda Republiky Bosny a Hercegoviny (*Armija Republike Bosne i Hercegovine* – ARBiH), načež byli vyhnáni zdejší Muslimové.

93 Srv. KOSTIĆ, Roland: *Strategies of livelihood in post-war Bosnia-Herzegovina: a Study of the economic predicament of returning home. Vareš case study.* (Legacy of War and Violence project, pracovní materiál č. 4.) In: University of Gothenburg, School of Global Studies [online], 2003, s. 13 [cit. 2012-06-19]. Dostupné z: http://www.globalstudies.gu.se/digital/Asserts/809/809972_WP4Kostic.pdf.

Hercegovině, se v důsledku neúspěchu v oblasti střední Bosny evidentně soustředila na upevnění a obranu spojnice okresů Kiseljak, Busovača a Vitez.⁹⁴ Politická elita Chorvatů ve Vareši proto následně činila takové kroky, jež měly bosňácké síly záměrně vyprovokovat k odvetě, v jejímž důsledku by chorvatské obyvatelstvo tuto opštinu co nejdříve opustilo. Patrně pod vlivem tohoto plánu došlo ke konci října 1993 k brutálnímu útoku na muslimskou obec Stupni Do nedaleko města Vareš, kde byly zmasakrovány více než tři desítky osob.⁹⁵ Speciální jednotky Chorvatské rady obrany současně vyhnaly téměř všechny zbylé varešské Bosňáky, jichž zde před válkou žilo téměř sedm tisíc.

Chorvatská rada obrany již tak všudypřítomný strach a obavy místních Chorvatů dále umocňovala hrozbami očekávané odplaty ze strany Bosňáků a etnického kolektivního trestu. Mezi varešskými Chorvaty měla tato propaganda náležitý efekt, zvláště když ji posilovaly šířící se zvěsti o brutalitě, s jakou v kraji postupují radikální islamisté 7. brigády Armády Republiky Bosny a Hercegoviny. I z těchto důvodů 7150 osob opštinu Vareš posléze kolektivně opustilo.⁹⁶ Zmíněná brigáda mudžahedínů, která tvořila regulérní součást 3. sboru Armády Republiky Bosny a Hercegoviny, během následného záboru systematicky zapálila všechny opuštěné chorvatské a srbské vesnice a zabíjela Chorvaty, kteří ve Vareši přese všechno setrvali.⁹⁷ Intenzitu etnických čistek posilovala skutečnost, že tato opština měla pro Bosňáky určující strategický význam, neboť tudy procházela významná komunikace spojující jimi kontrolovaná území střední Bosny s Tuzlou a dalšími teritorii na severovýchodě země.

Strategické zájmy bosňáckých elit a jejich realizace

Bosňáci měli absolutně většinové zastoupení v třiatřiceti opštinách a v dalších dvaceti okresech se svým počtem k absolutní majoritě přibližovali. Ze tří konstitutivních národů byli nejen nejpočetnější, ale v teritoriu Bosny a Hercegoviny také nejvíce geograficky rozprostření. Pokud však šlo o co neefektivnější zajištění vlastních strategických území, nacházeli se Muslimové právě z toho důvodu ve složité situaci. Za oblasti jejich eminentního strategického zájmu můžeme totiž označit téměř polovinu všech opštin Bosny a Hercegoviny o celkové rozloze větší než padesát procent teritoria země. To je vystavovalo markantnímu ohrožení ze strany dalších dvou konstitutivních národů. Vzhledem k početnímu zastoupení, prostorovému rozložení a absenci sousedního mateřského státu zastávali Bosňáci ideu jednotné, nedělitelné a centralizované Bosny a Hercegoviny, v níž by ohled na etnicitu nehrál při vymezování administrativních hranic žádnou roli. Avšak na druhé straně i oni reagovali na vznik srbských autonomních oblastí a chorvatské Herceg-Bosny utvo-

94 Viz MELANDER, E.: *Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995*, s. 62–65.

95 Srv. *Prosecutor v. Ivica Rajić, a.k.a. Viktor Andrić: Ivica Rajić Sentencing Judgement*. In: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia [online], 2006 [cit. 2012-09-19]. Dostupné z: <http://www.icty.org/x/cases/rajic/tjug/en/raj-tj0060508e.pdf>.

96 Přestože se jednalo z naprosté většiny o Chorvaty, uprchli i zbylí srbsští obyvatelé (srv. *Mazowiecki Izvještaji 1992–1995*, s. 272).

97 Srv. KOSTIĆ, R.: *Strategies of livelihood in post-war Bosnia-Herzegovina*, s. 13 n.

Zenica ve střední Bosně se stala dějištěm bojů mezi bosenskými Muslimy a Chorvaty (foto Ondřej Žtla, 2009)

řením „vlastních“ okresů, které z velké části sestávaly z urbánních částí stávajících opštin, nebo obnovením dříve existujících a později zrušených opštin.⁹⁸

Strategické zájmy Bosňáků byly v první fázi konfliktu přirozeně usměrněny a limitovány jejich z vojenského hlediska oslabenou (a tudíž výrazně defenzivní) pozicí, kterou způsobila nedostatečná vybavenost zbraněmi a další armádní technikou. Přesto se však jednotkám Armády Republiky Bosny a Hercegoviny, oficiálně zformovaným 15. dubna 1992, podařilo po klíčovém úspěchu v Tuzle zastavit srbský postup, obnovit kontrolu nad městem Kalesija, ubránit města Gradačac a Čelić a zahájit vlastní ofenzivu na sever směrem k Brčku. S ohledem na neuspokojivou vojenskou sílu se bosňácké elity primárně zaměřovaly na bezvýhradné ovládnutí prostoru, který měly pod kontrolou, a na jeho etnickou homogenizaci (například opštiny Lukavac, Konjic, Jablanica, Zavidovići, Žepče, Goražde, Gračanica a další).⁹⁹ Z něj pak paramilitární a teprve postupně do Armády Republiky Bosny a Hercegoviny

98 Prvním takovým pokusem bylo zorganizování referenda na konci roku 1991 v Bijeljtině, které mělo rozhodnout o vytvoření okresu Bijeljina-město (viz TESARĚ, F.: *Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny po rozpadu SFRJ*, s. 286 – viz pozn. 72).

99 Bosňáci úspěšně udrželi pod svou kontrolou opštinu Goražde, odkud utekla většina Srbů (v roce 1991 jich zde žilo téměř 10 tisíc). Satelitní snímky oblasti ukazovaly zničené domy. Původní vysvětlení, že tyto domy byly cílem srbského ostřelování z protějšího břehu Driny, vyvrátil americký generál Michael Rose. Ve skutečnosti šlo o domy srbských utečenců, které neporušilo ostřelování, ale na materiál je rozebrali místní Bosňáci. (Srv. BROCK, P.: *Media Cleansing*, s. 135 – viz pozn. 17.)

Vypálené domy v Bosenském Grahovu na západě Bosny a Hercegoviny (foto Ondřej Žíla, 2009)

formálně integrované jednotky podnikaly bojové výpady, jejichž cílem bylo co nejvýrazněji zasáhnout protivníka na „jeho“ území. K etnickým čistkám ze strany Bosňáků docházelo také v důsledku upevňující se fronty, když se jejich armáda snažila pojistit si své pozice vyháněním obyvatel srbských vesnic, které se rozkládaly na jimi kontrolovaném území.¹⁰⁰ Postupně se tak utvářela další ohniska úspěšného odporu proti srbským silám, odkud bosňácká armáda vedla *de facto* guerillovou válku.¹⁰¹

Takováto exemplární situace nastala v Bosňáky kontrolované Srebrenici, odkud bosenskomuslimské jednotky intenzivně napadaly okolní srbské vesnice. Tyto útoky pod velením Nasera Oriče byly v rámci bosňácké obranné strategie (a jejího důrazu na posílení – tj. „vyčištění“ – kontrolovaných území) mimořádné svou brutalitou a rozsahem systematicky prováděných etnických čistek. Jenom v roce 1992 tamní muslimské vojenské formace napadly přibližně padesát srbských vesnic (například Gladovići, Žabokvica, Brežani, Bjelovac),¹⁰² aniž by tyto akce měly vojenské odůvodnění. Přestože většina etnických čistek, za něž v prvním roce války nesli

100 Etnicky „čištěna“ tak byla zázemí větších měst kontrolovaných Bosňáky (obec Hadžići u Sarajeva, obec Drivuša u Zenice, obce Bukvik a Kladanj u Tuzly). Srv. TESAR, Filip: *Dopady migrací v rámci území bývalé Jugoslávie: Stručný přehled migrací v postjugoslávském prostoru v letech 1991–2005*. Praha, Ministerstvo zahraničních věcí ČR 2005, s. 14.

101 Bosňáci se úspěšně bránili v několika opštinách v Podriní, odkud byly srbské vojenské síly vytlačeny. Podobné úspěchy na lokální úrovni zaznamenali Bosňáci v bosenské Krajině (Kotor Varoš, Skender Vakuf) a v Posávi.

102 Viz *Memorandum on War Crimes and Genocide in Eastern Bosnia...* (viz pozn. 19).

odpovědnost Bosňáci, měla izolovaný charakter, ničení a násilnosti v okolí Srebrenice byly systematické.

Praktiky etnických čistek začali Bosňáci taktéž intenzivněji využívat od okamžiku, kdy se rozpoutal jejich konflikt s Chorvaty ve střední Bosně (například v opštinách Fojnica, Travnik, Bugojno, Konjic, Zenica, Kakanj a dalších), ale i se zbývajícími Srby (například Vareš). Bosňácké vojenské operace se v roce 1993 soustředily na strategicky významnou komunikaci Mostar–Jablanica–Prozor–Bugojno–Jajce. Pokud by se jim podařilo získat nad touto komunikací kontrolu, odřízli by Chorvatům napojení ze západní Hercegoviny na jejich enklávy v okolí Vitezu. V rámci nejrozsáhlejší bosňácké vojenské operace „Neretva 93“ proto docházelo k etnickým čistkám v částech opštin, které se dotýkaly frontové linie s bosenskými Chorvaty.

Teprve během roku 1994, kdy v rámci hledání mírového řešení zaujaly aktivnější roli Spojené státy, došlo k obnovení spolupráce Bosňáků s Chorvaty a k podpisu dohody o vytvoření bosňácko-chorvatské federace. Ta byla stvrzena společným vojenským postupem pravidelné chorvatské armády, Chorvatské rady obrany a muslimské Armády Republiky Bosny a Hercegoviny v roce 1995, který vedl na bosenskohercegovském území k proražení srbských pozic. Kooperující vojska v průběhu září 1995 obsadila rozsáhlé oblasti západní a střední Bosny, které doposud kontrolovali Srbové (Donji Vakuf, Bosansko Grahovo, Drvar, Bosanski Petrovac, Ključ, Sanski Most, Jajce, Mrkonjić Grad a další). Tato masivní ofenziva vyvolala třetí fázi etnických čistek. Dobyté opštiny hromadně opouštěli tamní Srbové, které nahradili nově příchozí Chorvaté či navrátilí se vyhnanci.¹⁰³

Závěrem

Cílem tohoto příspěvku nebylo detailně zkoumat průběh válečných operací ani podrobně analyzovat jednotlivé geopolitické plány a záměry bojujících stran, ale spíše zdůvodnit, kde, proč a v jakém rozsahu docházelo v prostoru Bosny a Hercegoviny k etnickým čistkám. Kvantitativní rozbor etnického uspořádání bosenského obyvatelstva a jeho populačního růstu v posledních dvou desetiletích existence jugoslávské federace může zčásti objasnit důvody, proč k etnickým čistkám došlo právě v těchto vymezených oblastech. Teritoria, ve kterých Muslimové Srbům v posledních desetiletích před vypuknutím konfliktu nejvíce demograficky konkurovali a která se současně nacházela v těsné blízkosti regionů se srbskou dominancí, se stala prvními cíli vojenských útoků. Mezi oslabením početního zastoupení srbského národa a stupněm násilností lze proto pozorovat zřetelnou souvztažnost (viz oblast Podriní či Prijedoru). V těchto oblastech docházelo během občanské války v Bosně a Hercegovině k nejdrastičtějším atakům proti civilnímu etnicky menšinovému

103 Viz ŽÍLA, Ondřej: (Ne)úspěšnost repatriačního procesu v postdaytonské Bosně a Hercegovině: Politické příčiny slabé návratnosti. Příspěvek byl přednesen na konferenci „Vědecké diskurzy Balkánu se zaměřením na problematiku Bosny a Hercegoviny“ na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze 24.5.2013.

Rakve s ostatky exhumovaných obětí srebrenického masakru, jemuž padlo za obětí více než osm tisíc tamních mužských obyvatel (foto www.travelo-bosnia.com)

obyvatelstvu. Konflikt se tak odvíjel s až neúprosnou logikou, vedoucí k vytváření obranyschopných a geograficky funkčních územních celků.

Etnické čistky jako klíčový a ústřední prvek občanské války v Bosně a Hercegovině tak představovaly extrémně nehumánní nástroj, jehož prostřednictvím bojující strany nejen realizovaly své geostrategické plány, ale i utvrzovaly (či „obnovovaly“) příslušnost určitého regionu k příslušnému národu. Ačkoliv se na nich podílely všechny strany zúčastněné na konfliktu, v důsledku větší materiální a technické vybavenosti srbských a chorvatských vojsk byli násilí v mnohem vyšší míře vystaveni Bosňáci. Některá území pod jejich kontrolou se přitom ocitla v několikaletém obležení; kromě Sarajeva bylo takto postiženo Goražde, Bihać, enkláva Žepa, a především Srebrenica, kde zásah srbských vojsk v roce 1995 svou brutalitou vybočil z běžných definic etnické čistky.

Skutečností zůstává, že všechny tři nacionalistické strany – Srbská demokratická strana, Chorvatské demokratické společenství a Strana demokratické akce – usilovaly o vytvoření národního státu. Proto bylo důležité analyzovat otázku, jak se vůči sobě po vypuknutí války chovaly jednotlivé skupiny národnostně různorodého obyvatelstva. Etnický konflikt je nejčastěji vysvětlován jako válka všech proti všem,

kdy určujícím kritériem byla především odlišná etnicita. Přestože se napětí v určitém regionu Bosny a Hercegoviny mohlo vyhrotit natolik, že proti sobě pozvedli zbraně dosavadní sousedé, tvrzení o jejich bezpodmínečném zapojení do války se jeví jako značně zjednodušené. V bosenské občanské válce totiž poměrně těžko stanovíme hranici mezi sousedskými potyčkami, vojenským konfliktem, jemuž starousedlíci asistovali nebo se na něm přímo podíleli, a postupem paramilitárních armád, které lokální mezietnickou toleranci rozvracely. Stejně tak nelze události, k nimž došlo v určitém regionu Bosny a Hercegoviny, zevšeobecňovat na celou zemi. Chybějí nám především komplexnější údaje o motivech jednotlivců, kteří se na etnických čistkách podíleli. V důsledku mediálních manipulací a neucelené dokumentace tak není možné zcela objektivně zhodnotit výsledný rozsah násilností, které postihly civilní obyvatelstvo jednotlivých válčících stran. Intenzita zločinů páchaných s cílem etnicky homogenizovat ovládaná území se nadto začala měnit a vyrovnávat, především od momentu, kdy vzájemné napětí mezi doposud vojensky spolupracujícími Bosňáky a Chorvaty přerostlo do reálných vojenských střetů. Tvrdé boje, jež provázely rozštěpení původní bosňácko-chorvatské koalice v roce 1993 a vypuknutí vnitřního konfliktu mezi Bosňáky v takzvané Cazinské Krajině, taktéž poznamenaly válečné zločiny a praktiky etnických čistek. Zopakujme, že podle odhadů opustilo území budoucí Federace Bosna a Hercegovina devadesát procent Srbů a z vymezeného prostoru Republiky srbské uprchlo devadesát pět procent Bosňáků a Chorvatů.

Přestože je třeba mezi jednotlivými epizodami etnických čistek rozlišovat co do stupně spáchaného násilí, platí, že jejich záměr zůstával vždycky stejný: vypudit z určitého území etnicky odlišné obyvatelstvo. Přespřílišná snaha zdůrazňovat pouze rozsah průvodních násilností není s ohledem na komplexitu občanské války zcela případná.

Studie vznikla v rámci grantového projektu Grantové agentury ČR č. P410/10/0136 „Perspektivy západního Balkánu v kontextu jeho politického, národnostního a demografického vývoje v uplynulém čtvrtstoletí“.

Hlasy bez rámu

Krajské nakladatelství Růže ve věku konkrétní iracionality

Veronika Košnarová

To byl začátek 60. let. Oficiálně se naše úsilí označovala slovem abstrakce. Přičemž abstrakce bylo cosi nedovoleného, cosi, co dělalo údajně most dorozumění mezi Východem a Západem. To byl také tenor řady výlechtů, kterými nás častovala tajná policie. V r. 1963 se podařilo prosadit výstavu Medka a mě v teplickém zámku. Předcházely tomu nekonečné hovory s činiteli, posunování a přesunování termínu, nové a staronové záказы a omezení. Podivuhodné bylo, že krátce nato bylo možné číst v odborném českém tisku, že musíme skončit s abstrakcí, že je jí již dost a že je nutno učiniti konec její hegemonii. Atd. Ve světě totiž zuřil tou dobou pop-art a v Čechách všechny druhy modernismu, co jich po válce bylo.

Jan Koblasa¹

Jednou z oblastí, které dosavadní výzkum kulturních dějin poválečného Československa doposud kupodivu nevěnoval příliš velkou pozornost, jsou tehdejší regionální kulturní instituce, jejichž specifické postavení v systému dobové kulturní politiky by se přitom mohlo stát základem další zajímavé kapitoly historie daného období,

1 KOBLASA, Jan: *Záznamy z let padesátých a šedesátých*. Brno, Vetus Via 2002, s. 142.

ukazující je zase z trochu jiného úhlu pohledu. Následující text je k této pomyslné kapitole pouze skromným příspěvkem. Jeho jádro představuje případová studie, jež na příkladu aktivit českobudějovického krajského nakladatelství Růže a Alšovy jihočeské galerie v Hluboké nad Vltavou dokumentuje konflikty regionálních kulturních zařízení s politickou mocí i v nejuvolněnější dekádě pounorového režimu, tj. v šedesátých letech dvacátého století. Snahy jmenovaných institucí o renesanci tradic českého uměleckého modernismu a avantgardismu, které byly násilně přerušeny na přelomu let čtyřicátých a padesátých, považovaly politické orgány režimu za natolik nebezpečné, že si řešení afér, jež vyvolaly, vyžádalo pozornost v nejvyšších patrech mocenské struktury. Vlastnímu vylíčení kauzy a s ní souvisejícího kontextu předchází nástin historie krajských nakladatelství v pounorovém Československu, a zejména nakladatelského podniku Růže, jehož činnost v šedesátých letech byla v porovnání s dobovou nakladatelskou praxí hned v několika ohledech pozoruhodná.

Nakladatelství Růže v rámci krajské nakladatelské struktury

Vznik prvních československých krajských nakladatelství na přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století umožnil Zákon o vydávání a rozšiřování knih, hudebnin a jiných neperiodických publikací, přijatý Národním shromážděním v březnu 1949.² Jako první vzniklo již v dubnu 1949 Krajské nakladatelství v Havlíčkově Brodě, jehož zřizovatelem byl Krajský národní výbor v Jihlavě.³ Poté začaly nakladatelství zakládat, nebo přinejmenším takový záměr pojaly, i další krajské národní výbory; organizačně byly přitom tyto nakladatelské podniky připojovány ke krajským domům osvěty.⁴ Projednávání otázky krajských nakladatelství na několika schůzích předsednictva Národní ediční rady české na jaře 1950 dokládá nejen zájem jednotlivých krajů nakladatelství provozovat, ale i ochotu státní moci za jistých podmínek, především za předpokladu přísného ideologického dozoru krajských kulturně-propagačních oddělení, tuto tendenci podpořit.⁵

2 Viz ZVĚŘINA, František: Krajská nakladatelství. In: *Plamen*, roč. 2, č. 9 (1960), s. 116; ZACH, Aleš: Nakladatelství. In: JANOUŠEK, Pavel a kol: *Dějiny české literatury 1945–1989*, sv. 2: 1948–1958. Praha, Academia 2007, s. 70 (autorem podkapitoly o nakladatelstvích je Aleš Zach).

3 První krajská nakladatelství v některých případech navazovala, ač samozřejmě nikoli „oficiálně“, na zlikvidované soukromé podniky. Konkrétně např. u Krajského nakladatelství v Havlíčkově Brodě šlo o zřejmou návaznost na nakladatelství Jiřího Chvojky (tím se také vysvětluje, proč jihlavský KNV zřídil podnik v jiném než krajském městě). Podobně Krajské nakladatelství Ostrava navazovalo na družstvo Úder, které působilo na základech někdejšího podniku Josefa Lukášíka. (Blíže k těmto a podobným případům srv. PŘIBÁŇ, Michal (ed.): *Česká nakladatelství 1949–1989*. Praha, Academia 2014.)

4 Viz ZVĚŘINA, F: Krajská nakladatelství, s. 116.

5 *Národní archiv (NA)*, Praha, fond (f.) 1559 (Ústřední kulturně-propagační komise a kulturně-propagační oddělení ÚV KSČ – původní označení fondu 19/7), archivní jednotka (arch. j.) 559, Zápis o schůzi předsednictva Národní ediční rady české, konané dne 6. dubna 1950, s. 12.

Redakční sestava nakladatelství Růže v době, kdy již očekávala „normalizační“ likvidaci. Vlevo výtvarný redaktor Jiří Müller, ležící Jan Mareš, vpravo Věroslav Mertl, ležící šéfredaktor Robert Sak, uprostřed sekretářka Věra Staňková (foto František Dvořák, České Budějovice, soukromý archiv Jana Mareše)

Tento první poučkový pokus obnovit alespoň v jistém směru regionální ediční činnost, která po zlikvidování všech soukromých nakladatelství po roce 1948 zcela vymizela,⁶ ovšem nebyl nakonec úspěšný. Většina těchto krajských nakladatelství po roce 1951 zanikla⁷ nebo „živořila s nejasným statutem a příležitostnou produkcí jako ‘neplánující instituce’“;⁸ jako jediné se – díky tomu, že se mu dařilo prosperovat – udrželo pouze havlíčkobrodské nakladatelství. Celostátní rozvoj krajských nakladatelských podniků umožnila až decentralizace přijatá v roce 1956, díky níž byly alespoň některé dílčí pravomoci přesunuty z centra na kraje.⁹ V rámci struktury řízení nakladatelského provozu bylo specifickým krajských nakladatelství, že spadala právě do kompetence krajských národních výborů; poté co se následkem změny administrativně-správní organizace státu v roce 1960 postavení krajů vůči centrálním institucím upevnilo,¹⁰ však centrální moc pojala záměr jejich aktivitu

6 K likvidaci soukromé nakladatelské sféry srv. JANOUŠEK, P. a kol: *Dějiny české literatury 1945–1989*, sv. 2, s. 69–75.

7 Viz ZVĚŘINA, F.: *Krajská nakladatelství*, s. 116.

8 JANOUŠEK, Pavel a kol: *Dějiny české literatury 1945–1989*, sv. 3: *1958–1969*. Praha, Academia 2008, s. 55 (autorem podkapitoly o nakladatelstvích je opět Aleš Zach).

9 Viz KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*. Brno, Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & Principal 2008, s. 11.

10 *Tamtéž*.

oficiálně regulovat: stalo se tak prostřednictvím Směrnice pro vydávání neperiodických publikací v krajích, vydané ministerstvem školství a kultury 1. března 1961. Ediční náplň krajských nakladatelství se podle ní „měla soustředit na publikace z regionálních dějin, především historie dělnického hnutí, na beletristická díla soudobých krajských autorů (včetně knih pro děti a mládež, jinak ostře střežených Státním nakladatelstvím dětské knihy) a práce s tematikou příslušného regionu“.¹¹

Krajské nakladatelství v Českých Budějovicích¹² – známé spíše pod názvem Růže, jenž však byl používán až od roku 1968¹³ – vzniklo v roce 1957 a až do června 1960, kdy se stalo samostatným zařízením spravovaným Krajským národním výborem v Českých Budějovicích, fungovalo jako vydavatelské středisko tamního krajského domu osvěty. Od šedesátých let se postupně a ve stále větší míře snažilo překračovat úzce vymezené ediční mantinely krajských nakladatelství. Byla to zásluha redakčního týmu, který se tehdy v nakladatelství sešel a měl chuť i odvahu k ambiciózním edičním projektům. V čele podniku stál ředitel Václav Vejsada (1921–1984), jenž ve své funkci zúročil nejen předchozí novinářské zkušenosti z redakce deníku *Mladá fronta* v Českých Budějovicích, ale – podle vzpomínek pamětníků – i své obchodní nadání.¹⁴ Redakci, v níž během šedesátých let pracovali mimo jiné filmový historik Boris Jachnin (1932–2011), básník a překladatel německých jihočeských a šumavských autorů Jan Mareš (1940) a koncem dekády též prozaik Věroslav Mertl (1929–2013), vedl kulturní historik a spisovatel Robert Sak (1933–2014). Propojení takovýchto osobností různorodého kulturně-duchovního založení s jihočeskou kulturní tradicí, na niž podnik vědomě navazoval, přineslo řadu zajímavých edičních počínů, díky nimž Růže vynikala mezi ostatními krajskými nakladatelstvími (třebaže i ona se v průběhu šedesátých let snažila o nějaké ozvláštnění edičního programu formou návratů k tendencím potlačovaným v minulém období).¹⁵ Podnik

11 JANOUŠEK, P. a kol: *Dějiny české literatury 1945–1989*, sv. 3, s. 56. V polovině 60. let se o rekapitulaci dosavadní krátké historie krajských nakladatelství, s akcentem na jejich specifický charakter v dobové nakladatelské struktuře, pokusil spisovatel Oldřich Šuleř (ŠULEŘ, Oldřich: *Mezičas krajských nakladatelství*. In: *Knižní kultura*, roč. 2, č. 12 (1964), s. 418–421).

12 Na základě vzpomínek pamětníků, archivních dokumentů a dobové literární publicistiky historii nakladatelství knižně pojednala a kompletní bibliografií doplnila Tamara Pršíňová, dcera někdejšího šéfredaktora Roberta Saka (PRŠÍŇOVÁ, Tamara: *Nakladatelství Růže 1958–1991*. Rudolfov, Jelno 1998).

13 Změny názvu nakladatelství probíhaly následovně: Krajské nakladatelství v Českých Budějovicích (1958–1964); Nakladatelství České Budějovice (1964–1968); Růže (1968–1978); Jihočeské nakladatelství (1979–1990); Jihočeské nakladatelství Růže (1990–1992).

14 Viz PRŠÍŇOVÁ, T.: *Nakladatelství Růže 1958–1991*, s. 21.

15 Například brněnské nakladatelství Blok se zaměřilo mj. na vydávání knih Jaroslava Foglara, východočeský Kruh a ostravský Profil na vědeckofantastické romány (srv. JANOUŠEK, P. a kol: *Dějiny české literatury 1945–1989*, sv. 3, s. 526 – kapitolu „Literatura pro děti a mládež“ zpracovaly Svatava Urbanová, Milena Šubrtová a Věra Brožová). Nakladatelství Profil rovněž připomnělo v té době polozapomenutého prozaika Josefa Kocourka (*tamtéž*, s. 63). Podrobněji o jednotlivých nakladatelstvích pojednávají slovníková hesla v elektronickém *Slovníku české literatury po roce 1945*, který je dílem Michala Přibáně s autorským

dal příležitost několika debutantům¹⁶ a jeho profil významně spoluvytvářelo také vydávání děl umlčovaných křesťansky, respektive spirituálně orientovaných autorů¹⁷ a již zmíněné připomínání kulturně-literární tradice regionu.¹⁸

Tyto tendence ediční politiky česko-budějovického krajského nakladatelství přitom nezůstávaly bez ohlasu v dobové literární publicistice. V závěru recenze na *Ego: Kuchařskou knihu* výtvarnice Ludmily Vachkové, debutující autorky prózy experimentálního ražení, Jan Dvořák kupříkladu poznamenal: „Snaha česko-budějovického nakladatelství uvádět ke čtenáři náročné texty (... edice poezie patří stále k tomu nejpozoruhodnějšímu) je sympatická ve své cílevědomosti.“¹⁹ Obdobně básník Petr Král v recenzi téže knihy vyzdvihl „významnou iniciativu ve výběru autorů“.²⁰ Nemalé pozornosti se dostalo i dalšímu experimentálnímu počínu, který spatřil světlo světa na půdě jihočeského krajského nakladatelství, a sice *Meziprůzkumu nejbliž uplynulého* Věry Linhartové, profesí historičky umění, avšak nadto spisovatelky, jejíž dílo si (narozdíl od prózy Ludmily Vachkové) postupem času vydobylo nezpochybnitelné místo v kánonu české literatury poválečného období. Opomenout přitom nelze, že dobové recenze knihy upozorňovaly mimo jiné na evidentní návaznost na tradici moderní literatury, „na to, co zde už jednou bylo a co bylo nešetřně přerušeno“.²¹

K náročnějším titulům nakladatelství Růže patřila experimentální próza Ludmily Vachkové Ego: Kuchařská kniha, vydaná roku 1967

kolktivem [cit. 2014-10-15]. Dostupné z: <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/>. Dále viz PŘIBÁŇ, M. (ed.): *Česká nakladatelství 1949–1989* (viz pozn. 3).

- 16 Viz např. *Hořká chuť ořechů* Jana Mareše (1963), *Stín blaženosti* Věroslava Mertla (1969) nebo *Hledán* Karla Zlína (1969).
- 17 Karla Bodláka, Jaroslava Durycha, Zdeňka Kalisty, Jana Kameníka (pseudonym Ludmily Maceškové), Františka Lazeckého, Františka Ladislava Mertha, Bohuslava Reynka, Ivana Slavíka.
- 18 Především je třeba zmínit třídílný výbor z povídek Adalberta Stiftera. Z tradičního silného jihočeského vztahu k zemi a přírodě vyrůstala také edice Venkovský román, připravovaná Janem Marešem ve spolupráci se spisovatelem Josefem Knapem.
- 19 DVOŘÁK, Jan: Ludmila Vachková: *Ego-Kuchařská kniha*. In: *Impuls*, roč. 3, č. 3 (1968), s. 201.
- 20 KRÁL, Petr: *Kuchařka pro nezhyčkané žaludky*. In: *Student*, roč. 4, č. 22 (1968), s. 8.
- 21 FALADA, Václav: *Vstup výrazného talentu*. In: *Zemědělské noviny* (14.1.1965), s. 4.

Úsilí o kapitalistickou nakladatelskou politiku v časech „socialistického experimentu“

K charakteristickým rysům existence československého krajského nakladatelství patřila v období jeho největšího rozkvětu rovněž finanční soběstačnost, již si nakladatelství zajistilo promyšlenou ediční politikou. Dokázalo vytvořit ediční plán obsahující natolik výdělečné tituly, že díky tomu mohly být financovány publikace, které se dostávaly do edičního programu pro svou hodnotu uměleckou či odbornou, nicméně z ekonomického hlediska byly ztrátové.²² Finanční zisk přinášely zejména knihy žánru humoristického (kupříkladu *Besídka zvláštní školy* autorské dvojice Jiří Grossmann a Miloslav Šimek), detektivky (mimo jiné debutanti Vilém Hejl a Sheila Ochová) a publikace určené pro děti a mládež (například František Nepil či Petr Nevod – vlastním jménem Vladimír Potměšil). V druhé polovině šedesátých let se nakladatelství rozhodlo tuto ediční oblast výrazně posílit vytvořením dvou sešitových edic, které zaznamenaly z hospodářského hlediska nebývalý úspěch – mimo jiné nakladatelství umožnily fakticky od roku 1967 (od června 1968 pak i oficiálně) fungovat jako samostatná hospodářská organizace.²³

Sešitové edice²⁴ nakladatelství Růže přispěly k oživení literárních žánrů, jež poúnorová cenzura zahrнула pod pojem „brak“,²⁵ a zároveň k návratu k tradici publikačního typu rodokapsu,²⁶ jenž „v očích socialistické kulturní politiky symbolizoval ... úpadkové tendence buržoazní éry“.²⁷ V tomto procesu Růže nebyla osamocena ani

22 Z hlediska jedinečného propojení umělecké kvality produkce s finanční výdělečností je možno najít zajímavou analogii s nakladatelským domem Melantrich v době, kdy jej řídil literární kritik Bedřich Fučík. Fučíkově osobnosti věnoval o mnoho let později někdejší šéfredaktor Růže Robert Sak knižní biografii, v níž se k Fučíkovi na poli nakladatelské práce přihlásil jako ke svému vzoru (SAK, Robert: „Život na vidrholci“: Příběh Bedřicha Fučíka. Praha – Litomyšl, Paseka 2004, s. 397).

23 Do té doby mělo nakladatelství právní statut příspěvkové organizace Jihočeského krajského národního výboru.

24 Pasáž o sešitových edicích Růže vychází z mé studie „‘Podnikatelský experiment’ československého nakladatelství Růže“, která bude součástí kolektivní monografie (chystané k vydání v nakladatelství Academia) představující výsledek projektu Oddělení pro výzkum literární kultury Ústavu české literatury AV ČR, v.v.i., „Literární cenzura v obrysech: Administrativní kontrola a regulace literární komunikace v české kultuře 19. a 20. století“.

25 Historii cenzury tzv. braku v moderní české literatuře v širších kulturně-politických souvislostech podrobně zmapoval Pavel Janáček (srv. JANÁČEK, Pavel: *Literární brak: Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*. Brno, Host 2004). Cenzura tzv. braku není záležitostí spatou exkluzivně až s poúnorovým režimem, její počátky naopak spadají už do roku 1938 a období Protektorátu Čechy a Morava (*tamtéž*, s. 63–140) a diskuse na podobné téma se v tisku vedla i v období 1945–1948 (*tamtéž*, s. 143–185).

26 Rodokaps ve smyslu publikačního typu znamená určitou formu úpravy, výroby a šíření literárního textu, soubor materiálních, kulturních a právních, vizuálních a dalších smyslových vlastností a atributů, které předurčují sociální uplatnění textu i významy, s nimiž je při četbě spojován (viz JAREŠ, Michal – JANÁČEK, Pavel: *Svět rodokapsu*. Praha, Karolinum 2003, s. 13).

27 *Tamtéž*.

jí v něm nepřipadlo prvenství, její výjimečnost však spočívala v tom, že ve svých sešitových edicích dala příležitost autorům a dílům postiženým v minulých letech částečným či úplným zákazem publikace, a to nikoli pouze kvůli jejich přiřazení k oblasti „brakové“ literatury. Do edičního programu redakce zařadila hned několik děl, která byla v poúnorových knihovnických čistkách dána na „index“,²⁸ a sáhla přitom i po autorech katolické orientace a tvůrcích spojovaných s ruralismem.

Návrat proskribovaných tendencí patřil k opěrným bodům edičního programu, který byl v paratextech k jednotlivým svazkům edice Česká čtyrkorunovka dokonce tematizován – redakce tedy důvtipně použila cenzuru nedávného období jako lákadlo pro čtenáře. K tomuto účelu sloužila vnitřní strana obálky, kam byl umísťován anonymní text přinášející základní charakteristiku autora a díla, včetně přiřazení k uměleckým uskupením, proudům a tendencím; nezdá se zde přitom explicitně upozorňovalo právě na nedávný cenzurní postih. Durychova *Píseň o růži* tak chtěla evokovat „zapomenuté hodnoty“ autorova díla; Josef Knap, od něhož zde vyšel román *Dívčí hlas*, byl představen jako „známý spisovatel, který byl donedávna po mnoho let násilím umlčován“; a vydání Křelinova románu *Cesta do Aiginy* doprovázelo upozornění, že „se po nedobrovolné odmlce vrací do naší literatury spisovatel, jehož umění krystalizovalo v tvůrčím kvasu dvacátých a třicátých let“.²⁹ Při vydání Knapova i Křelinova románu stejně jako při reedici údajně „vrcholného díla“ Jana Knoba *Z plamenů roste* redakce také připomněla, že autoři patřili k okruhu ruralistických spisovatelů, soustředěných kolem turnovského časopisu *Sever a východ*.

Edice Česká čtyrkorunovka je mimo jiné názorným příkladem „protiakcí“, které cenzura vyvolává.³⁰ Jednou z takových „protiakcí“ může být proces, při němž se v opozici ke kánonu oficiálnímu začne spontánně vytvářet i jakýsi kánon neoficiální, jenž je sice samozřejmě vnitřně diferencovaný v závislosti na hodnotách, vkusu a vědění jednotlivých recipientů, ale v zásadě je pro něj příznačné, že zahrnuje z velké části právě ty autory, které oficiální cenzura z různých důvodů eliminovala; jinak řečeno, zahrnuje vše, co je zakázané. A právě k tomuto „neoficiálnímu kánonu“ se československá nakladatelství v období „uvolnění“ šedesátých let ve svých edičních programech obracela. „Stigma“ zákazu přitom vyvolávalo silný efekt přitažlivosti,

28 Údaje o zařazení knih do cenzurního indexu čerpám z knihy Petra Šámala *Soustružníci lidských duší*, jejíž součástí jsou edice několika cenzurních indexů, především pak „Seznamu nepřátelské, závadné, zastaralé a nežádoucí literatury“ z roku 1954, jenž sloužil pracovníkům Hlavní správy tiskového dohledu a na jehož základě byly provedeny nejrozsáhlejší knihovnické čistky (ŠÁMAL, Petr: *Soustružníci lidských duší: Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století*. Praha, Academia 2009, s. 219–465).

29 *Cesta do Aiginy* byla vydána v roce 1969, stejně jako autorova próza *Každý své břímě* (v Mladé frontě). Již o rok dříve v Československém spisovateli vyšla Křelinovi próza *Bábel* a v Mladé frontě *Má přítelkyně Dora*.

30 Srv. MÜLLEROVÁ, Beate: Cenzura a kulturní regulace: Mapování terénu. In: PAVLÍČEK, Tomáš – PÍŠA, Petr – WÖGERBAUER, Michael (ed.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*. Brno, Host 2012, s. 240.

jenž se na konci desetiletí projevil nejen v edičních programech, ale i ve čtenářské recepci,³¹ a byl využíván i k reklamním účelům.³²

Prvním svazkem edice Česká čtyřkorunovka byla známá humoristická próza Jaroslava Žáka a Vlastimila Rady *Pan Posleda, přítel študáků*, která byla stejně jako všechny další Žákovy humoristické spisy v padesátých letech vyřazena z knihoven. Kniha sice patřila v období největšího kulturního dogmatismu na cenzurní index, během šedesátých let se však objevila „řada edičních návratů k těm titulům masové oblíbené četby, které byly v počátcích budování socialistické literatury vyloučeny z nakladatelských plánů i z knihoven jako ‘vkus kazící’ nebo přespříliš komerční“.³³ Tak lze předpokládat, že v roce 1968, kdy próza v Růži vyšla, už nikoho ideologicky nepobuřovala a čtenáři byla vnímána jako klasická oddechová literatura.

Větší pozdvižení zato vyvolal další svazek edice, kriminální román A. C. Nora *Zločin na samotě*, který byl poprvé vytištěn již v roce 1948, avšak nebyl distribuován. Jednalo se tedy o první oficiální vydání knihy – která tak zároveň patřila k jedněm z mála premiérových titulů knihovny, kde jinak převažovaly reedice knih z konce 19. a počátku 20. století a dále z dvacátých až čtyřicátých let minulého století.³⁴ Za vydání *Zločinu na samotě* se na nakladatelství Růže sesypala vlna kritiky, a to na stránkách regionálního i celorepublikového tisku. Těžko přitom posoudit, zda byla důvodem skutečně nijak valná kvalita prózy, nebo akcentovaná heroizace postavy bláznivého kněze. Jeden z nejtvrdějších odsudků (jenž však, to je třeba zdůraznit, nebyl motivován ideologicky) napsal brněnský estetik Oleg Sus ve svých kritických glosách pro časopis *Host do domu*. Růže se podle jeho názoru „řádne sekla s A. C. Norem. Jeho vesnická krimi z protektorátu je trapně tendenční, míchá vraždícího výrostka s namyšleným motivem hrdinného faráře ... pokleslé rurálo s různými frázovitými náznaky o partyzánech v lesích, a okořeněna je nadto přesudečným vylíčením vraždícího spratka jakožto zplodiny mravně defektní rodiny. Jazykem je to sepsáno podžurnalistickým.“³⁵

Norův případ představoval zřejmě nejkontroverznější událost edice Česká čtyřkorunovka. Žádný další svazek edice takový nepříznivý ohlas nevyvolal, pozornost kritiky ovšem nadále poutaly především tituly patřící do nedávné doby k zakázané, popřípadě těžko dostupné literatuře – *Svéhlavička* Elišky Krásnohorské, *Otec Kondelík*

31 Opětovně a ještě výrazněji to platilo v polistopadovém období, jelikož v 70. a 80. letech se významnou měrou prohloubil rozpor mezi hlásanými hodnotami a skutečným životem lidí, kteří se proto přikláněli spíše k hodnotám oficiálně odmítným (srv. k tomu např. KALINOVÁ, Lenka: *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993*. Praha, Academia 2012, s. 212).

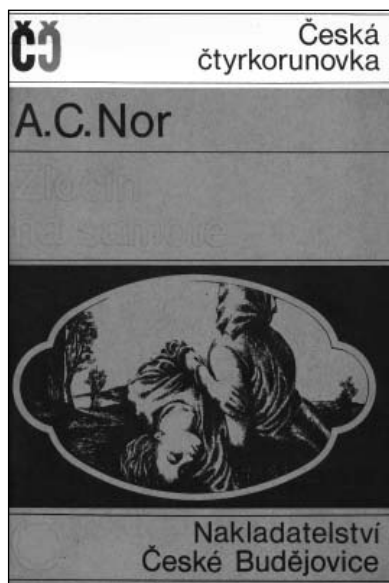
32 Na tendenci slučovat fakt cenzurního postihu s uměleckou kvalitou díla okrajově upozorňuje – s odkazem na studii Hanse Ulricha Gumbrechta – Armin Biermann (BIERMANN, Armin: „Nebezpečná literatura“: Náčrt teorie literární cenzury. In: PAVLÍČEK, T. – PÍŠA, P. – WÖGERBAUER, M. (ed.): *Nebezpečná literatura?*, s. 167).

33 JANOUŠEK, P. a kol: *Dějiny české literatury 1945–1989*, sv. 3, s. 521 (autory kapitoly „Populární literatura“ jsou Pavel Janáček a Blanka Hemelíková).

34 Do programu edice se vešli i někteří úspěšní autoři spjatí s jihočeským regionem (Nina Bonhardová, Vladimír Michal), vesměs však šlo o reedice jejich knih vydaných v dřívějších letech.

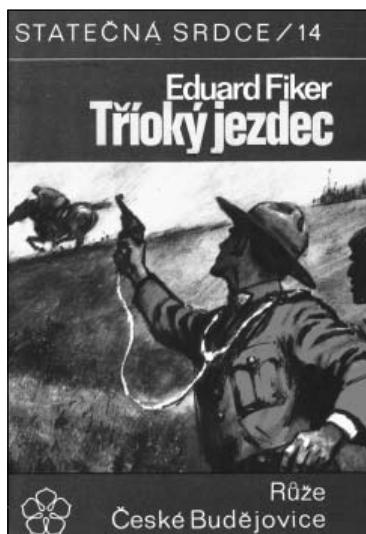
35 13 řádků Olega Suse. In: *Host do domu*, roč. 15, č. 7 (1968), s. 78.

a ženich Vejvara Ignáta Herrmanna³⁶ či *Píseň o růži* Jaroslava Durycha. Z dosavadního výčtu konkrétních svazků je patrné, že program edice byl velmi různorodý, a někteří kritici také českobudějovické edici programovou nevyhraněnost vytýkali.³⁷ Byl to však ediční záměr. V edici vycházela díla čtenářsky atraktivní, zároveň se její koncepce cíleně obracela k žánrům a uměleckým tendencím v pouónorovém režimu potlačovaným, ať už šlo o rozsáhlou oblast populární literatury (detektivní, dobrodružné, humoristické), nebo o autory spřízněné s ideologicky nepřijatelnými hodnotami (ruralismus, katolicismus). Jak už bylo řečeno, prostor v edici dostalo hned několik autorů, kteří se na počátku padesátých let ocitli na cenzurním indexu. Vedle již zmíněných (Jaroslav Durych, Josef Knap, Jan Knob, František Křelina, A. C. Nor, Jaroslav Žák) to byli Eduard Fiker (*Fantóm operety*) a Pavel Lovrič (*Dobrodružství Aristida Bonafide*). V edici se dále objevily texty, které jmenovitě na seznamu zakázané literatury sice nefigurovaly, jejichž autoři ale pro svou spjatost s kulturou první republiky rozhodně nepatřili po únoru 1948 k těm preferovaným – to byl případ Jirotkova *Muže se psem*, Čapkovy *Továrny na absolutno* či Poláčkovy knihy *Hráči*. Ať už z hlediska literární kritiky byla Česká čtyrkorunovka hodnocena jakkoli (kritické hlasy mířily i k sešitové podobě svazků),³⁸ ze čtenářského (a s tím těsně souvisícího ekonomického) hlediska znamenala jednoznačný úspěch.³⁹ Svazky vycházely v mnohatisícových nákladech, některé dokonce překročily hranici sto tisíc výtisků (Herrmannův *Tchán Kondelík a zet Vejvara*).

Kriminální román A. C. Nora Zločin na samotě (1968) se stal kvůli kritickému ohlasu nejproblematičtějším titulem edice Česká čtyrkorunovka

- 36 K (negativní) recepci postavy otce Kondelíka v pouónorové době srv. MOCNÁ, Dagmar: *Případ Kondelík: Epizoda z estetiky každodennosti*. Praha, Karolinum 2002, s. 246–265. Autorka zde věnuje pozornost i reedici Herrmannových kondelíkovských románů v *Růži* (s. 250).
- 37 Kritiku tohoto druhu pronesl např. Alois Sivek v ostravském časopise *Červený květ*, kárající českobudějovické nakladatelství rovněž za to, že kvůli vidině ekonomického zisku zanedbává své úkoly v rámci kulturní politiky (SIVEK, Alois: Českobudějovické nakladatelství *Růže*. In: *Červený květ*, roč. 14, č. 1 (1969), s. 48).
- 38 Srv. HEŘMAN, Zdeněk: České čtyrkorunovky za všechny peníze. In: *Listy*, roč. 2, č. 8 (1969), s. 10.
- 39 Srv. SAK, Robert: O *Růži*: Na českobudějovické nakladatelství vzpomíná jeho někdejší šéfredaktor. In: *Souvislosti*, roč. 7, č. 2–3 (1996), s. 128.

Dva tituly sešitové edice *Statečná srdce*. Svazek Václava Hrab *Sám sobě pomáhej!* byl adaptací románu ruského režiséra a spisovatele Vladimira I. Němiroviče-Dančenka, dobrodružný román Eduarda Fikera *Tříoký jezdec* byl zasazen do plánu kanadského divokého západu. Oba tituly vyšly roku 1970 a ilustroval je Bohumil Konečný

Se srovnatelným úspěchem se setkala rovněž druhá sešitová edice nakladatelství Růže, pojmenovaná podle svého prvního svazku, reedice známého skautského románu Jaroslava Nováka *Statečná srdce*. Výroba i distribuce byly shodné s Českou čtyřkorunovkou, cena byla jen o něco málo vyšší (6,50 Kčs za svazek) a rovněž náklady byly obdobné (v průměru šedesát až osmdesát tisíc výtisků). O výtvarnou podobu knižnice se staral ateliér Zdeňka Buriana.⁴⁰ Jak napovídá již titul, respektive první svazek edice, i v tomto případě spojilo nakladatelství Růže snahu o dosažení ekonomického zisku s renesancí proskribované kultury, tentokrát skautingu⁴¹ a dobrodružné literatury pro mládež⁴² – tedy žánru, který zažíval podobně jako

40 Viz PRŠÍNOVÁ, T.: *Nakladatelství Růže 1958–1991*, s. 38 (viz pozn. 12).

41 Za reprezentativní příklad perzekuce literatury spjaté se skautským hnutím lze považovat kauzu Jaroslava Foglara (srv. BAUER, Michal: Dva typy očisty Syndikátu českých spisovatelů: pokvětnová a poúnorová. In: TÝŽ: *Ideologie a paměť: Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Jinočany, Nakladatelství H & H 2003, s. 69; JANOŮŠEK, P. a kol.: *Dějiny české literatury 1945–1989*, sv. 2, s. 432 – autory kapitoly „Literatura pro děti a mládež“ jsou Pavel Janáček a Věra Brožová).

42 Ředitel Václav Vejsada dokonce údajně obsah a zaměření edice s některými členy obnoveného skautského hnutí konzultoval (PRŠÍNOVÁ, T.: *Nakladatelství Růže 1958–1991*, s. 38). K poúnorové historii Junáka, největší skautské organizace, srv. BŘEČKA, Bruno: *Kronika čs. skautského hnutí 1900–1990*. Brno, Brněnská rada Junáka 1999.

jiné žánry populární literatury v šedesátých letech alespoň částečnou rehabilitaci.⁴³ Rovněž edice Statečná srdce tak přinesla reedice titulů, které od dob pouornových byly čtenářům nedostupné. V programu se objevilo několik indexových autorů, popřípadě autorů, kteří publikovali jen s velkými obtížemi – kromě již zmíněného Jaroslava Nováka to byli Miroslav Burian, Jan Karel Čemus, Eduard Fiker, Miloš Kosina, Ota Kramář, Marie Nováková či Bedřich Fučík, jemuž ve Statečných srdcích vyšla reedice dobrodružné prózy z roku 1948 *Ztroskotání Pacifiku aneb Kormidelník Wlnovský* (pod pseudonymem Václav Horák). Příležitost zde ovšem nedostali jen v nedávné době umlčení spisovatelé, ale i výtvarníci, kteří se pro své sepětí s dobrodružným žánrem ve svém oboru rovněž těžko prosazovali – vedle samotného Zdeňka Buriana to byl také případ Bohumila Konečného, jako ilustrátor se zde uplatnil i Gustav Krum.⁴⁴ Kromě českých autorů přinesla knižnice také dvě prózy Jacka Londona a jednu od Breta Francise Harteho. Překladová literatura se přitom v edičních plánech krajských nakladatelství objevovala pouze výjimečně, v jihočeském nakladatelství ji kromě těchto titulů zastupovalo už pouze souborné třísvazkové vydání *Povídek Adalberta Stiftera* (1968–1971).

Potlačované návraty k modernismu

Není nijak překvapivé, že ve svých edičních snahách byla ambiciózní redakce Růže více či méně omezoována nadřízenými orgány, tedy Jihočeským krajským národním výborem (JKNV; v dobových dokumentech se používá též zkratka JČKNV), pod jehož správu nakladatelství spadalo, a Krajským výborem KSČ v Českých Budějovicích, jednajícím v součinnosti s Ústředním výborem KSČ v Praze. Jeden z nejvýraznějších střetů s mocenskými orgány se rozpoutal kolem sborníku *Hlasy bez rámu*, jehož osud byl úzce svázán s průkopnickou výstavou *Imaginativní malířství 1930–1950*, kterou na počátek roku 1964 připravila v Alšově jihočeské galerii v Hluboké nad Vltavou tehdejší zaměstnankyně galerie Věra Linhartová spolu s uměleckým historikem Františkem Šmejkalem.

Sborník *Hlasy bez rámu* měl být prvním svazkem nové edice Sondy (pro niž se původně počítalo s názvem Cesty), charakterizované jako „edice dnešních problémů“ a kladoucí si za cíl přinášet texty z oblasti etiky, estetiky, filozofie, ekonomie a sociologie. Sondy byly druhou publicistickou edicí nakladatelství po Vltavě, ta však byla zaměřena ještě striktně regionálně,⁴⁵ zatímco Sondy se chtěly věnovat tematice

43 Srv. JANOUSEK, P. a kol.: *Dějiny české literatury 1945–1989*, sv. 3, s. 540–542.

44 K obtížím Buriana a Konečného v 50. letech viz PROKOP, Vladimír: *Ilustrátor Zdeněk Burian: Monografie a soupis díla*. Praha, Ostrov 1995, s. 51–61; POSPISZYL, Tomáš: *Zapomenutý malíř Bohumil Konečný*. Praha, Arbor vitae 2007, s. 41–43 a 64–67 (ke Konečného ilustracím pro edici Statečná srdce *tamtéž*, s. 67). Ke Krumovým ilustracím pro Statečná srdce srv. PROKOP, Vladimír: *Gustav Krum: Vypravěč dobrodružství a historie*. Praha, Toužimský & Moravec 2009, s. 59.

45 V edici vyšly tři svazky: dvě knihy publicisty Jaroslava Žáka (*Schůzka před Samsonem: Budějovický fejeton*, 1963; *S pětistou růží v knoflíkové dírce: Reportér na Českokrumlovsku*, 1964)

překračující hranice regionu, a co je podstatnější, pojednávat ji problémově. Podnětem ke vzniku sborníku *Hlasy bez rámců* se stala návštěvní kniha Alšovy jihočeské galerie, která v letech 1961 až 1963 uspořádala několik výstav, jež byly sice velmi důležité z toho hlediska, že do veřejného prostoru vracely či přiváděly díla v dobách poučkových tabuizovaná, avšak u laické veřejnosti vzbuzovaly emocionálně velmi vypjaté reakce.

Podobně jako v případě jihočeského nakladatelství byla tato „osvětová“ činnost galerie zásluhou tamních zaměstnanců, především ředitele Bohumila Houdka a mladých kurátorů Jana Kříže a již zmíněné Věry Linhartové. Pro výtvarný život let šedesátých přitom bylo obecně příznačné, že činnost výstavních síní a galerií profilovaly právě odborné individuality (kurátoři, historici a teoretici umění, autoři skupinových programů), díky nimž se výstavní aktivita jednotlivých institucí nejen v pražském centru, ale i v regionech diferencovala a jistým směrem vyhraňovala.⁴⁶ Alšova jihočeská galerie v prvním třiletí šedesátých let uspořádala velkou retrospektivní výstavu Františka Kupky a několikrát představila nové přírůstky ze současného umění, nejprve ve svých pobočkách ve Vlastivědných muzeích ve Vimperku (srpen–září 1961) a v Kamenici nad Lipou (1962),⁴⁷ v roce 1963 se pak prezentovala rozsáhlou výstavou *Umění 1900–1963* přímo v hlavních prostorách galerie na Státním zámku v Hluboké nad Vltavou.⁴⁸

Ačkoli je v úvodu sborníku *Hlasy bez rámců* řečeno, že doprovod knihy tvoří úryvky z knihy návštěvníků Alšovy jihočeské galerie vztahující se k výstavám z let 1961 až 1963,⁴⁹ je patrné, že většina reakcí se týká právě poslední zmíněné výstavy. Redakce jihočeského nakladatelství se takříkajíc inspirovala jedním ze zápisů v knize návštěv, jehož anonymní autor zanechal galerii následující vzkaz: „Bylo by dobré, kdyby někdo povoláný prostudoval tuto knihu a učinil závěry pro galerii.“⁵⁰ Příspěvky

a jeden titul historika a šéfredaktora nakladatelství Roberta Saka (*Hnědá kolona dosud čeká*, 1962).

46 Srv. MOKREJŠ, Antonín – HlaváčEK, Josef: Osobitost českého duchovního života šedesátých let. In: ŠVÁCHA, Rostislav – PLATOVSKÁ, Marie (ed.): *Dějiny českého výtvarného umění*, sv. IV/1: 1958–2000. Praha, Academia 2007, s. 28.

47 K výstavám byly vydány i katalogy: *Ze souboru moderního umění AJG: Katalog výstavy, Vimperk, srpen–září 1961*. Hlavní text Jan Kříž. Hluboká n/V., Alšova jihočeská galerie 1961; *Kupka: Malby – kresby – grafika z let 1899–1946: Katalog výstavy, Hluboká nad Vltavou, říjen 1961*. Hlavní stař Ludmila Vachtová, úvod Jan Kříž. Hluboká n/V., Alšova jihočeská galerie 1962; *Současné umění – obrazy a plastika – ze sbírky AJG*. Hlavní text Věra Linhartová. Hluboká n/V., Alšova jihočeská galerie 1962.

48 *Hluboká 1963: Umění 1900–1963. Obrazy – plastika – grafika. Katalog výstavy, Hluboká nad Vltavou*. Sestavili Věra Linhartová a Petr Porcal, úvodní text Bohumil Houdek a Věra Linhartová. Hluboká n/V., Alšova jihočeská galerie 1963.

49 Vybrané zápisy z knihy návštěv byly umístěny na dolní část stránek a citovány v autentickém znění, tj. včetně pravopisných chyb. Samotné návštěvní knihy již bohužel není zřejmě možné se dohledat, nedochovala se podle dostupných zpráv ani v samotné Alšově jihočeské galerii, ani v jejím rozsahem nevelkém archivním fondu, uloženém ve Státním oblastním archivu Třeboň. Ve zmíněných institucích nejsou k dohledání ani žádné jiné archivní dokumenty ke zde zmiňovaným výstavám.

50 JACHNIN, Boris (ed.): *Hlasy bez rámců*. České Budějovice, Růže 1970, s. 135.

ve sborníku však nemířily ke kritice galerie, jak v podtextu vybízel citovaný zápis, ale zamýšlely se nad motivací leckdy skutečně nenávistných výroků návštěvníků výstav a nad z toho plynoucí otázkou kulturní úrovně veřejnosti.

S knihou *Hlasy bez rámu*, jejíž původní pracovní název zněl „Problémy nového moderního umění“, prokazatelně počítaly ediční plány Růže na rok 1964, připravované v předcházejícím roce. Chystaná publikace zde byla charakterizována jako „knížka-anketa“ a vedle výčtu jednotlivých přispěvatelů bylo uvedeno, že bude obsahovat reprodukce obrazů moderních českých malířů.⁵¹ Editorem sborníku byl Boris Jachnin, jenž v knize shromáždil příspěvky osobností z oblasti teorie, historie a kritiky umění (František Červinka, Lubomír Linhart, Jan Plánský), psychologie umění (Ivo Pondělíček), publicistiky a překladatelství uměnovědné literatury (Alexej Kusák), krásné literatury a poezie (Norbert Frýd, Karel Šiktanc, Jiří Šotola) i divadla (Miroslav Horníček, Radovan Lukavský). Lektorů měla kniha hned pět (Miroslava Bražovského, Václava Formánka, Bohumila Houska, Věru Linhartovou a Věru Noskovou); z jejich počtu lze usoudit, že proces schvalování publikace i na rovině standardní nakladatelské praxe nebyl nijak hladký a také že zde byl učiněn jistý kompromis v tom, že vedle osobností nakloněných moderním uměleckým tendencím byl lektorát obligátně svěřen režimem prověřeným recenzentům, kteří měli osvojeny závazné normy a vzory (takovým byl například Václav Formánek).⁵²

Rukopis byl připraven k vydání v roce 1964; kniha se měla stát určitým doprovodem k již zmiňované výstavě imaginativního malířství, která z hlediska moderního umění představovala, respektive měla představovat, prozatímní vrchol výstavní činnosti Alšovy jihočeské galerie. Uvedme pro zajímavost, že redaktor Boris Jachnin navrhoval Věře Linhartové uspořádat při příležitosti této výstavy publikaci, která by s ní přímo souvisela, tento plán – stejně jako výbor z prací Richarda Weinera, na němž se měla Linhartová podílet jako editorka (titul se opakovaně vyskytuje v edičních plánech z šedesátých let) – však zůstal nerealizován.⁵³

Nastiňovaný obraz konkrétních regionálních kulturních aktivit dostane plastičtější podobu, odhlédneme-li na chvíli od samotného sborníku *Hlasy bez rámu* a připomeneme-li širší kontext nekonformní výstavní politiky v jihočeském regionu v první polovině šedesátých let. Otevření expozice *Imaginativní malířství 1930–1950* bylo plánováno na 1. březen 1964, jelikož však její kurátoři počítali s možnými komplikacemi,

51 Srv. *Státní oblastní archiv Třeboň (SOA Třeboň)*, fond (f.) Nakladatelství Růže, karton (k.) 3, inventární číslo (inv. č.) 40/70, Ediční plány 1961–1966; k. 9, Ediční plány – koncepce. Archivní fond nakladatelství Růže, sestávající z písemností účetního, správního a organizačního charakteru z období 1960–1991 o celkovém rozsahu 2,03 metrů, převzal do své správy Státní oblastní archiv Třeboň v roce 1992 po likvidaci podniku. Fond není dosud zpracován. Za specifikaci informací k veškerým archivním fondům, které jsem v souvislosti s daným tématem v SOA Třeboň studovala, děkuji paní Laděně Plucarové.

52 K této praxi srv. URBAŇSKI, Andrzej: Cenzura – kontrola kontroly: Systém sedmdesátých let. In: PAVLÍČEK, T. – PÍŠA, P. – WÖGERBAUER, M. (ed.): *Nebezpečná literatura?*, s. 202 (viz pozn. 30).

53 SOA Třeboň, k. 12, inv. č. 40/70, Běžná korespondence 1963–1964, dopis Borise Jachnina z 10.1.1964 pro Věru Linhartovou s návrhem na publikaci k výstavě imaginativního malířství.

dali s předstihem, již v lednu, vytisknout katalog výstavy. Jak uvádí v pozdější rekapitulaci dějů kolem výstavy František Šmejkal,⁵⁴ zveřejnění katalogu ale upoutalo pozornost Jihočeského krajského národního výboru, který 25. ledna zastavil jeho distribuci, zbytek nákladu určil ke zničení a dva dny poté zakázal i výstavu. Zatímco tisk katalogu Hlavní správa tiskového dohledu očividně povolila, neboť v tiráži je uvedeno schvalovací číslo HSTD, tisk plakátu k výstavě na základě instrukcí z vyšších míst v polovině února už zakázala.⁵⁵ Kurátoři navzdory zákazu pokračovali v přípravě výstavy a získali rovněž podporu několika odborných institucí. Tato doporučení byla následně odeslána ideologickému oddělení Ústředního výboru KSČ, které mělo v podobných případech rozhodující slovo. O dalším osudu výstavy pak jednali s kurátory výstavy zástupci Ústředního výboru KSČ, Jihočeského krajského národního výboru a Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích.⁵⁶ Výstava byla nakonec povolena s tím, že bude určena především odborným zájemcům a nesmí se o ní referovat v tisku, trval i zákaz katalogu. Zahájení výstavy však bylo navzdory těmto omezením nadále odkládáno. V půli března do jednání vstoupil tehdejší vedoucí ideologického oddělení ÚV KSČ Jaroslav Hes, ovšem ve věci se z podnětu vedoucího tajemníka KV KSČ v Českých Budějovicích Jaroslava Trojana angažoval již od počátku sám prezident republiky a první tajemník ÚV KSČ Antonín Novotný.⁵⁷ Ten se v reakci na takzvané revizionistické tendence v roce 1963 (mimo jiné liblickou konferenci o díle Franze Kafky nebo třetí sjezd Svazu československých spisovatelů), jež ho velmi znepokojovaly, rozhodl věnovat právě v roce 1964 zvýšenou pozornost kultuře, kterou považoval za jeden z hlavních nástrojů „ideologického boje“ a „převýchovy člověka“.⁵⁸ Oficiálně bylo každopádně rozhodnutí o realizaci či nerealizaci výstavy nakonec ponecháno v kompetenci Jihočeského krajského národního výboru, který ji také 16. března telefonickým příkazem definitivně zakázal.⁵⁹

54 Pokud není uvedeno jinak, čerpám informace o okolnostech přípravy a zákazu výstavy z článku Františka Šmejkala „Zhrzený zachránce čili Jak to bylo s výstavou imaginativního malířství“ ve *Výtvarné práci*, roč. 16, č. 15 (1968), s. 10.

55 „Podle telefonického pokynu č. 210 nebyl dán souhlas k tisku plakátu propagujícího výstavu 'Imaginativní umění 1930–1950', který měl propagovat výstavu v AJG, plánovanou na březen 1964.“ (*Archiv bezpečnostních složek*, Praha (ABS), f. 318 (Hlavní správa tiskového dohledu ministerstva vnitra), signatura 318-37-5, denní hlášení pracovníka oddělení tiskového dohledu Krajské správy ministerstva vnitra v Českých Budějovicích Oty Ostrého z 10.2.1964.)

56 Že KV KSČ v Českých Budějovicích postupoval ve věci výstavy v souladu s pokyny ÚV KSČ, je doložitelné zápisem z 32. schůze KV KSČ, konané 6.2.1964 (*SOA Třeboň*, f. I/141 (KSČ – Jihočeský krajský výbor v Českých Budějovicích), svazek 142).

57 Srv. HES, Jaroslav: Ještě ke křivdologii. In: *Výtvarná práce*, roč. 16, č. 10 (1968), s. 7. O angažmá Antonína Novotného mluví ve svém článku „Zhrzený zachránce“ také František Šmejkal i anonymní autor článku „Ve hře o diváka“ (*tamtéž*, č. 18, s. 3 n.), který dokonce uvádí, že přímo prezident Novotný výstavu telefonicky zakázal.

58 Viz KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Antonín Novotný. Vzestup a pád „lidového“ aparátčíka*. Brno, Barrister & Principal 2011, s. 143 n. a 147–151.

59 Výstavního konceptu se poté ujaly Národní galerie a Ústav pro teorii a dějiny umění ČSAV, které však rozhodly, že výstava nebude zahrnovat díla poválečná. Kurátoři chtěli tedy výstavu rozdělit na dvě části, tento plán se však neuskutečnil. Z pořádání výstavy byla vyloučena

V té době to přitom nebyl jediný výstavní zákaz v Jihočeském kraji. Podobný scénář – zákaz připravené výstavy, k níž byl již vytištěn katalog, nesoucí schvalovací číslo HSTD – měly i zakázky retrospektivní výstavy malíře Josefa Istlera v Oblastním muzeu v Písku, která se měla konat od 28. října do 25. listopadu 1962, a výstavy fotografií Aloise Nožičky z let 1962 až 1964, která byla plánována na léto 1965 a na jejímž pořádání se podílela Alšova jihočeská galerie spolu s muzei v Dačicích, Soběslavi a Táboře. Kurátorem a autorem úvodního textu v nedistribuívaném katalogu byl v případě Istlerovy výstavy tehdejší pracovník Alšovy jihočeské galerie Jan Kříž,⁶⁰ do katalogu k Nožičkově výstavě napsal úvodní text Milan Nápravník, kurátor výstavy uveden nebyl.

Ať už byly konkrétní okolnosti těchto zakáz jakékoli, je evidentní, že v jejich pozadí byl negativní postoj komunistické moci k abstraktnímu umění, proti němuž vedli ideologové strany vytrvalý boj. Jak k tomu uvádí Karel Kaplan: „Označovali je za největší nebezpečí umění, neboť filozoficky vychází ze subjektivismu vyhroceného ve skepsi, a proto je využívá imperialismus. Tato ideologická konstrukce sloužila k perzekuci výtvarníků – příznivců moderního

Obálka katalogu průkopnické výstavy *Imaginativní malířství 1930–1950*, která byla pro jihočeské politické funkcionáře nepřijatelná a směla se konat až pod „neutrálním“ názvem a v redukované podobě v Praze

Věra Linhartová, v novém realizačním týmu byl zastoupen pouze František Šmejkal (za Ústav pro teorii a dějiny umění), jemuž s přípravou výstavy měli pomáhat Josef Krása (za tutéž instituci) a Jiří Šetlík s Petrem Spielmannem (za Národní galerii). Výstava se nakonec konala v červenci a srpnu 1964 v prostorách Uměleckopřemyslového muzea v Praze pod změněným názvem (odpovídajícím okleštěné podobě původní koncepce) *K výtvarné problematice třicátých let*, probíhala *de facto* v utajení (bez vernisáže, plakátů, tištěného katalogu – vydán byl pouze katalog cyklostylovaný), byla charakterizována jako „studijní“, a efekt tak měla pouze v prostředí odborném. Na závěr výstavy se konala odborná konference, z níž byly v roce 1965 publikovány příspěvky ve zvláštním čísle nízkonákladového časopisu *Umění*. Čtrnáctideník *Výtvarná práce*, orgán Ústředního svazu československých výtvarných umělců, nesměl o závěrech konference naopak vůbec referovat. Rozhodnutí o okleštěné podobě výstavy a podmínkách její realizace je k dohledání v archivním fondu ideologické komise ÚV KSČ (NA, f. 1525 (Ideologická komise ÚV KSČ 1958–1968 – původní označení fondu 10/5), sv. 13, archivní jednotka (arch. j. 50), bod 2).

60 O několik let později o Istlerově nerealizované písecké výstavě krátce informoval výše citovaný článek „Ve hře o diváka“, s. 3.

a abstraktního umění.⁶¹ Konkrétně lze tento oficiální postoj protagonistů režimu k abstraktnímu umění doložit úryvkem z projevu Jiřího Hendrycha, člena politického byra a tajemníka pro ideologické záležitosti ÚV KSČ, na sjezdu Svazu československých výtvarných umělců, který se konal ve dnech 30. listopadu až 2. prosince 1960: „Náš postoj k abstraktnímu umění, k formalismu pramení nejen z toho, že je hluboce cizí našemu pojetí života a umění, našim představám o kráse a našim cílům, nýbrž i proto, že svou filosofií, svou estetikou je přímo nepřátelský naší komunistické ideologii. Filosofickým základem abstraktivismu je až do krajnosti dovedený subjektivní idealismus, programová skepse, bezvýchodnost. A právě pro tyto pochybné 'kvality' je dnes povyšován monopolistickou buržoazií na oficiální umění Západu. Subjektivismus jako projev reakční ideologie je dnes největším nebezpečím i pro naše umění. Abstraktní umění je v současné etapě výrazem a svědectvím hluboké, nepřekonatelne krize a rozkladu buržoazní společnosti. Jeho osud je nerozlučně spjat s osudem této společnosti a vládnoucí třídy. Proto nemá a nemůže mít místa v našem životě. A vydávat toto umění za moderní je už pak vyložený podvod. Za moderní považujeme to, co je nové, současné a pokrokové, a v žádném případě to, co se dávno přežilo, co vyjadřuje marasmus starého, k zániku odsouzeného světa.“⁶²

Perzekuce abstraktního umění tedy nebyla záležitostí pouze Jihočeského kraje, nýbrž celé republiky; do stejné doby spadají další známé případy, jako například zákaz katalogu *Výstavy D*, která se konala v roce 1964 v pražské Nové síni a představila tvorbu autorů skupiny Konfrontace, či komplikacemi provázená surrealistická výstava *Symboly oblidnosti* v roce 1966 v Galerii D v Praze.⁶³ Všechny tyto zmiňované události je možné vnímat jako součást dlouhodobé diskuse mezi výtvarnými historiky, kritiky a umělci o tradicích českého výtvarného modernismu, kterou iniciovala brněnská výstava *Zakladatelé moderního českého umění* z podzimu 1957, prezentující poprvé od válečných let počátky české výtvarné avantgardy, která se vzhledem ke své nesourodosti s hodnotami a požadavky oficiální ideologicko-estetické normy socialistického realismu ocitla po únoru 1948 „v klatbě“.⁶⁴ Výstavy nefigurativního umění se přitom někdy podařilo prosadit právě spíše v regionu než v pražském centru, pravděpodobně díky decentralizaci řízení kulturních institucí a sítě kulturních zařízení v roce 1957, na jejímž základě byl omezen vliv centrálních řídicích struktur a otevřel se prostor pro určité regionální odlišnosti v krajích, včetně možnosti

61 KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa: Kořeny reformy 1956–1968*, s. 311.

62 Citováno podle: ŠEVČÍK, Jiří – MORGANOVÁ, Pavlína – DUŠKOVÁ, Dagmar (ed.): *České umění 1938–1989: Programy, kritické texty, dokumenty*. Praha, Academia 2001, s. 237.

63 Objasnění okolností přípravy této výstavy se věnuje Stanislav Dvorský v dosud nepublikovaném článku „Zpráva o potížích v roce 1966 (neboli o výstavě, jejíž název byl zakázán)“. Autorovi tímto děkuji za laskavé poskytnutí tohoto textu.

64 Podrobněji k výstavě a jejímu kulturnímu významu srv. MN (= NEŠLEHOVÁ, Mahulena): *Zakladatelé moderního českého umění*. In: HOROVÁ, Anděla (ed.): *Nová encyklopedie českého výtvarného umění: Dodatky*. Praha, Academia 2006, s. 851 n.

uplatňovat alespoň v některých z nich ideologicky mírnější měřítko.⁶⁵ V Jihočeském kraji bylo ovšem, jak vidno, politické vedení i nadále příkladně „bdělé“.⁶⁶

Rozhořčené hlasy

Bouřlivé dění kolem výstavy na Hluboké se dotklo i Krajského nakladatelství v Českých Budějovicích. Místní mocenské orgány se dozvěděly o připravovaném sborníku *Hlasy bez rámu* a zakázaly jej podle svědectví pamětníků spolu s výstavou. Zákaz sborníku znamenal zároveň předčasný konec ambiciózní edice *Sondy*, v níž nakonec vyšel pouze svazek (s označením „sv. 2“) beletrizovaných reportáží Jana Horského (pseudonym Ivana Nového) ze školního prostředí s názvem *Skřivan v kabinetu*. Z oficiálních míst učinil za vším tečku vedoucí krajský tajemník KSČ Jaroslav Trojan. Pokus o uskutečnění výstavy imaginativního malířství, jakož i chystané vydání sborníku *Hlasy bez rámu*, shrnul ve svém projevu na krajské konferenci KSČ konané ve dnech 4. a 5. dubna 1964 v Českých Budějovicích: „Je přirozené, že krajský výbor strany nemůže dopustit, aby Alšova jihočeská galerie jako státní instituce svou neujasněnou výstavní činností, svým liberalistickým postojem k některým nezdravým tendencím ve výtvarném umění narušovala stranickou linii kulturní politiky. (...) Že nemůžeme být dnes k těmto různým projevům, které ve své podstatě jsou v mnoha případech útokem proti linii strany v ideologické a kulturní oblasti, lhostejní, svědčí například publikace, připravovaná krajským nakladatelstvím, která pod názvem ‘Hlasy bez rámu’ měla být obhajobou abstraktního malířství. V této publikaci mnohdy nevybíravou, ironizující formou byli zesměšňováni ti návštěvníci Jihočeské galerie, kteří abstraktní umění odsuzovali, nesohlasili s ním. Není ani bez zajímavosti, že pro hodnocení abstraktního umění se nevybírali autoři a kritikové k tomu povolání, ale mnohdy takoví, o nichž nelze říci, že by stáli vždy pevně na pozicích strany.“⁶⁷

Trojanovo zhodnocení publikace je skutečně absurdní, neboť slova o nevybíravé, ironizující formě a zesměšňování odpovídají spíše charakteru zápisů v knize návštěv Alšovy jihočeské galerie než textům přispěvatelů sborníku. Jeden z nich, Jan Plánský, rozčlenil zmiňované zápisy do pěti kategorií (od ostře odmítavých až k ryze afirmativním) a doplnil i jejich statistické zastoupení. Je zajímavé, že hlasy odmítavé jen mírně převažovaly nad pozitivními, na leckteré zavrhuující výroky reagovali jiní návštěvníci obhajobou vystavených děl. V obojím případě byl však příznačný krajně vypjatý

65 Viz FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří: *Volný čas v českých zemích 1957–1967*. Praha, Academia 2013, s. 124. Ke konkrétním příkladům této decentralizace v oblasti hudby, filmu a divadla srv. KNAPÍK, Jiří: *V zajetí moci: Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha, Libri 2006, s. 278–280.

66 K relativnímu uvolnění výstavní činnosti a výtvarné kritiky dopomohlo zvolení nového vedení Svazu československých výtvarných umělců na druhém sjezdu svazu v prosinci 1964. Toto období „svobodné kritické práce“ však skončilo s nástupem tzv. normalizace. (Srv. ŠEVČÍK, J. – MORGANOVÁ, P. – DUŠKOVÁ, D. (ed.): *České umění 1938–1989*, s. 251 n.)

67 Z referátu vedoucího tajemníka JKV KSČ soudruha Jaroslava Trojana. In: *Jihočeská pravda* (5.4.1964), s. 6.

emocionální, konfrontační tón zápisků – negativní hlasy útočily na galerii a umělce, obhajující hlasy útočily na hloupost návštěvníků, kteří vystavovaná díla ostře zavrhovali. V odmítavých reakcích opakovaně zaznívaly argumenty o nesrozumitelnosti a nesdělnosti abstraktního umění pro prostého diváka, obvykle zaštiťované „hlasem (pracujícím) lidu“, stížnosti, že nad moderním uměním „člověk musí přemýšlet, co to znamená“,⁶⁸ výjimečné nebylo ani rozhořčení, že takové umění a tvůrce stát finančně podporuje. Někteří návštěvníci stavěli vystavená abstraktní díla pod úroveň malířských výkonů dětí školou povinných, označovali je za „mazanice“, „plácanice“, „slátaniny“ a podobně. Opakovaně byly jmenovitě odsuzovány některé obrazy, například *Krajina s červeným nebem* od Roberta Piesena nebo *Cyklista* Jana Kotíka.

Největší pozornost v knize *Hlasy bez rámu* vzbuzuje několik nenávisných výroků, připomínajících rétoriku kulturně-ideologického dogmatismu a politických monstrprocesů z počátku padesátých let:

„Žádám, aby místo obrazů abstraktního ‘umění’ byli zde pověšeni jeho tvůrci a propagátoři. Janíček Bohuslav MČČ“ – Na to reakce: „To už jsme slyšeli od Hitlera!! Pane Janíček, uče se dívat!!“⁶⁹

„Aleš by zplakal nad modernou! Ne umělci, ale paraziti na těle národa! H. Kopečná“⁷⁰

„Přeji mistru Koblasovi, aby se mu narodil takový zmrzačený syn, jakého vystavuje v Alšově galerii. Junek“⁷¹

„Navrhuji přejmenování obrazu ‘Krajina s červeným nebem’ na ‘Velký fialový hnus’. P. S.“⁷²

„Kotík s jeho obrazy patří psychiatrickému vyšetření. Právě tak gobelín J. Tichého by patřil mezi obrazy, jaké se malují v Bohnicích.“⁷³

„Naši výtvarníci žijí blahobytně. Jinak si neumím představit, že by si z lidí dělali blázny. Bylo by třeba, aby měli trochu ‘hladu’, zato však budou tvořit.“ (Podpis nečitelný, Praha.)⁷⁴

Právě nad takovými hlasy se přispěvatelé sborníku nejvíce pozastavovali a tázali se po psychické motivaci a morálních a kulturních hodnotách, z nichž takové výroky mohly vyrůstat. Někteří autoři, konkrétně především Alexej Kusák a Ivo Pondělíček, pojali svůj příspěvek spíše jako obecnější úvahu o povaze moderního umění. Kusák se odvolává zejména na názory rakouského literárního vědce a teoretika umění Ernsta Fischera, jehož knihy v šedesátých letech do češtiny překládal. Místy se zdá, jako by dokonce čerpal z umělecké koncepce Mikuláše Medka⁷⁵ – to když například říká, že

68 JACHNIN, B. (ed.): *Hlasy bez rámu*, s. 86.

69 *Tamtéž*, s. 6 n.

70 *Tamtéž*, s. 69.

71 *Tamtéž*, s. 90.

72 *Tamtéž*, s. 91.

73 *Tamtéž*, s. 98.

74 *Tamtéž*, s. 124.

75 Není zcela nepravděpodobné, že Kusák znal katalog společné výstavy Mikuláše Medka a Jana Koblasy konané v létě 1963 v Teplicích. V katalogu byl publikován jednak Medkův komentář k procesu vlastní tvorby, jednak text Věry Linhartové, jenž byl úryvkem z rozsáhlejšího – do dnešních dnů v původním znění nikdy nepublikovaného – textu s názvem

umělec tvoří „novou skutečnost, skutečnost obrazu“, ⁷⁶ nebo když tvrdí, že „dívat se na moderní obraz znamená být vtažen do procesu jeho tvorby“. ⁷⁷ Ivo Pondělíček se ve svém příspěvku drží tématu, kterému se v té době odborně věnoval (v roce 1964 mu v Nakladatelství československých výtvarných umělců vyšla monografie o fantastním umění), a reaguje na zápisy dotýkající se role fantazie v umění z hlediska jeho tvorby i recepce. ⁷⁸ Pondělíček odmítá chápání umění jako prosté (naivní) nápodoby skutečnosti, pohodlné realistické iluze, opakovaně připomíná učení Sigmunda Freuda a zdůrazňuje objevování vnitřního světa v moderním umění. Umění charakterizuje jako magickou proměnu skutečnosti, ⁷⁹ „jako uskutečňování zcela nového, dříve neznámého a uměle vyvolaného světa“. ⁸⁰

Z dnešního úhlu pohledu nás zamyšlení nad výrocky z návštěvní knihy díky časovému, ideovému i emocionálnímu odstupu může vést i k otázkám jiného charakteru a nuancovanějších souvislostí. Přehlédnout například nelze ekonomickou motivaci některých vyjádření, jež však vzhledem k výsledkům recentního bádání v oblasti sociálních dějin období 1945 až 1989 nemusí být překvapivá. Lenka Kalinová ve svých syntetických studiích přesvědčivě ukázala, že právě ekonomický faktor patřil k jedněm z hlavních hnacích motorů tehdejšího dění. Negativní zkušenosti z hospodářské krize třicátých let a války vytvořily podle autorky podmínky pro většinový občanský konsenzus, který byl předpokladem změny režimu v roce 1948. ⁸¹ V dru-

Plastika Jana Koblasy Ztracený syn (Návrat) z roku 1958 byla jedním z děl, které pobouřilo některé návštěvníky Alšovy jihočeské galerie (repro Galerie Pictura, Praha)

„Skutečnost obrazu“. Pro zajímavost lze ještě uvést, že Alexej Kusák byl jedním z lektorů (druhým byl místní vysokoškolský pedagog Stanislav Cífka) prvotiny Věry Linhartové *Mezipružek nejbliž uplynulého*, vydané právě v Krajském nakladatelství v Českých Budějovicích (srv. *SOA Třeboň*, f. Nakladatelství Růže, k. 2, inv. č. 15/78).

76 KUSÁK, Alexej: O výkladu moderního obrazu. In: JACHNIN, B. (ed.): *Hlasy bez rámu*, s. 44.

77 Tamtéž, s. 51.

78 Například: „Některé zdejší abstraktní obrazy je nutno posuzovat s velkou dávkou fantazie a to není právě umění“ (JACHNIN, B. (ed.): *Hlasy bez rámu*, s. 75); „Nevím, ale když umělci tvoří takovéto obrazy, musejí mít v sobě alespoň 3 flašky rumu!! Takovou fantazii ještě nemáme“ (*tamtéž*, s. 76).

79 Srv. PONDĚLÍČEK, Ivo: Úvaha o potřebě fantazie. In: *Tamtéž*, s. 83 n.

80 *Tamtéž*, s. 77.

81 KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha, Academia 2007, s. 16.

hé polovině šedesátých let pak jako primární hybatel událostí fungovala ekonomická reforma, jež probíhala od roku 1965 a vrcholila v období pražského jara.⁸² Primárně v citovaných výročí – krom obvyčejné závisti – ovšem pravděpodobně rezonuje spíše určitá, komunistickým režimem pěstovaná kolektivní mentalita, vyznávající rovnostářství a nadřazování dělnické práce nad duševní činnost inteligence.

S předpokladem jisté míry občanského konsenzu s oficiálními dobovými hodnotami pracují také koncepce takzvané nové cenzury.⁸³ Představitelé režimu by dané hodnoty těžko prosadili, kdyby je alespoň část společnosti nebyla v jisté formě ochotná sdílet. Společenské podmínky ve zde sledovaném období však vytvořily prostor pro větší uplatnění *subverzivních* sil, které oficiálně přijatému kánonu⁸⁴ oponovaly. Na výročí v návštěvní knize je každopádně patrné, že preferování jistých způsobů uměleckého vyjádření a naopak potlačování jiných forem nevycházelo pouze „shora“, od centrální moci; přesněji řečeno, i když odtud směřovalo, setkávalo se – v různých obdobích v různé míře – ve společnosti zároveň s podporou (respektive odmítáním).

Zvážit by bylo třeba i souvislosti zabíhající do sféry filozofické a psychologické. Hlasy návštěvníků galerie lze totiž interpretovat také jako konkrétní projevy negativního vnímání obecné situace *nejasnosti, nerozumění, zastřenosti* významu, které totalitní systém, opírající se naopak o sdělení návodná, ilustrativní, jasná a srozumitelná co nejširším vrstvám, podněcuje. Abstrahujeme-li představu většinového, nijak zvlášť kultivovaného diváka, obklopeného a formovaného tímto způsobem komunikace, pak je vcelku možné předpokládat, že takový divák na výstavu nepřišel, aby si rozšířil obzory, otevřel se novým emocím a získal podněty k přemýšlení, nýbrž že se přišel *utvrdit* v hodnotách, které mu byly oficiálním diskurzem vštěpovány. Totalitní režim velmi úzce souvisí s masovostí, zatímco na výstavách prezentované moderní umění je povahy exkluzivní, klade na recipienta značné nároky a rozhodně není pro každého.

V neposlední řadě by nemělo být opomenuto, že bouřlivý odsudek současného umění nepředstavuje nějaké specifikum autoritativních či totalitních režimů – vzpomeňme například, jaký skandál ve své době vyvolaly první pařížské výstavy impresionistů. Zajímavé perspektivy by mohla otevřít i úvaha nad danou problematikou na pozadí dějin obrazoboreckého hnutí,⁸⁵ sahajícího od před Sokratiků až k prvním ruským abstrakcionistům a bijícího se za „smrt obrazu“. Ačkoli tu není prostor rozvádět tyto souvislosti, i pouhé jejich naznačení svědčí o tom, jak zajímavým pramenem může být návštěvní kniha určité kulturní události a že by tento typ badatelského pramene neměl být při studiu poválečných kulturních dějin přehlížen.

82 *Tamtéž*, s. 237.

83 Teoretický koncept „nové cenzury“ v českém kontextu zatím nejobširněji představila výše citovaná reprezentativní antologie *Nebezpečná literatura?*

84 „Cenzura vždy předpokládá existenci kánonu, který na oplátku požaduje i prozrazuje normy; formování kánonu představuje vysoce efektivní mechanismus kulturní selekce a stabilizace.“ (MÜLLEROVÁ, B.: *Cenzura a kulturní regulace*, s. 231 – viz pozn. 30.)

85 V širokých mezioborových souvislostech tyto dějiny zmapoval Alain Besançon v knize *Zakázané obrazy: Intelektuální dějiny obrazoborectví* (Brno, Barrister & Principal 2013).

Nový zákaz sborníku a „normalizace“ nakladatelství Růže

Sborník *Hlasy bez rámu* byl sice v roce 1964 zakázán, nakladatelství se však nevzdalo úmyslu jej vydat. Objevuje se znovu v oficiálně vydaném edičním plánu *Zapamatujte si heslo nakladatelství Růže: Ediční program 1969–1970*,⁸⁶ kde je na místě charakteristiky publikace uvedeno: „Opožděné vydání polemické knihy... Svědectví o obraně kultury v dobách předlednových.“ V historickém kontextu působí odvolání na pražské jaro 1968 („v dobách předlednových“ – tj. před nástupem Alexandra Dubčeka do vrcholné stranické funkce v lednu 1968) v čase, kdy byly veškeré reformní snahy pohřbeny, možná paradoxně, je však zapotřebí si uvědomit, že v nakladatelské praxi dozníval proces „uvolnění“ až do konce šedesátých let a skutečné restriktce přišly až s počátkem let sedmdesátých. Pro nakladatelství Růže (podobně jako pro jiné nakladatelské podniky) znamenala léta 1968 až 1970 „vrcholné období“,⁸⁷ do nějž spadá i opětovný pokus vydat sborník *Hlasy bez rámu*. Tentokrát byla kniha dokonce vytištěna (i když bez původně zamýšleného obrazového doprovodu) a zpětně označena jako první svazek edice Soudy (který nikdy nevyšel). Nelze s jistotou říci, kdy přesně vyšla – u copyrightu je uveden rok 1969, v tiráži rok 1970. K veřejnosti se v každém případě nedostala, neboť většina nákladu byla skartována.⁸⁸

Pokyn ke zničení nákladu se mi prozatím v dostupných archivních materiálech nepodařilo dohledat; je docela dobře možné, že stejně jako v případě zakazu výstavy *Imaginativní malířství 1930–1950* (a v mnoha případech dalších) byl vydán po telefonu. Pouze ve zprávě „Poznámky k činnosti nakladatelství Růže“, zpracované v dubnu 1970 pro Krajský výbor KSČ v Českých Budějovicích, se mluví o „zastavení expedice sborníku *Hlasy bez rámu*“.⁸⁹ Je tedy jasné, že toto rozhodnutí vzešlo z Jihočeského krajského národního výboru, nepochybně s posvěcením Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích a s velkou pravděpodobností v součinnosti s Ministerstvem kultury ČSR, které tehdy již provádělo evidenci a restriktci knižní produkce. Pokud však jde o konkrétní okolnosti a důvody opětovného zákazu sborníku *Hlasy bez rámu*, vzhledem k absenci „materiálního důkazu“ je možné pohybovat se pouze v rovině hypotéz.

V knize se neobjevuje žádný přímý útok na komunistickou ideologii, pouze dílčí kritiky poúnorové kulturní politiky. Norbert Frýd sice odsuzuje kult klasiků a podotýká, že je na čase, „aby autoři popularizačních knih o umění začali vstěpovat lidem méně sentimentálního národovectví a víc pravdy“;⁹⁰ v závěru svého příspěvku však dokládá, že o tématu uvažuje v rámci náležitého ideologického ná-

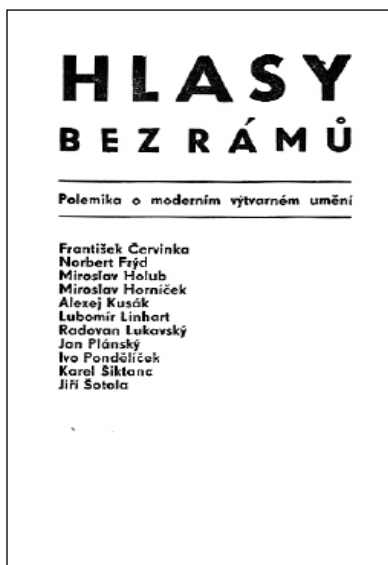
86 Leták je součástí fondu regionálního oddělení Jihočeské vědecké knihovny v Českých Budějovicích.

87 Srv. PRŠÍNOVÁ, T.: *Nakladatelství Růže 1958–1991*, s. 27–42 (viz pozn. 12).

88 Jeden z mála dochovaných výtisků sborníku vlastní regionální oddělení Jihočeské vědecké knihovny v Českých Budějovicích. Informaci o zničení nákladu knihy přináší ve svých vzpomínkách bývalý šéfredaktor Růže Robert Sak (O Růži, s. 130), od něj informace čerpala také jeho dcera Tamara Pršínová (*Nakladatelství Růže 1958–1991*, s. 46).

89 SOA Třeboň, f. Nakladatelství Růže, k. 4, inv. č. 15/78, Poznámky k činnosti nakladatelství Růže.

90 FRÝD, Norbert: Umění chce aktivitu. In: JACHNIN, B. (ed.): *Hlasy bez rámu*, s. 65.

Frontispis sborníku Hlasy bez rámu se jmény zastoupených autorů

Byly výpady proti poúnorové kulturní politice hlavním důvodem, proč byl dán náklad sborníku *Hlasy bez rámu* do stoupy? Vysvětlení lze možná hledat spíše (nebo také) v jisté setrvačnosti ideologických argumentů protireformní, sovětskému vedení zcela se podvolující stranické linie, která po srpnu 1968 znovu získala v zemi rozhodující vliv. Podstatný tak nemusel být konkrétní obsah jednotlivých příspěvků, nýbrž už samotné téma – tedy abstraktní, nefigurativní malířství, považované v komunistickém režimu za „zvrhlé umění“. Jak uvádějí editoři publikace *České umění 1938–1989*, abstraktního umění „se státní moc obávala, protože bylo nezlužitelné jejími kódy“.⁹⁴

Doložitelnou skutečností je ovšem to, že na počátku sedmdesátých let došlo v nakladatelství Růže k takřka kompletní obměně jak redakce (z původní sestavy mohl zůstat pouze výtvarný redaktor Jiří Müller /1934–2014/), tak ediční koncepce. Kontrolu a schvalování edičních plánů na rok 1970 a prvních verzí plánů na rok 1971

zoru:⁹¹ „Rozhlédněte se po rozvrtnané přírodě kolem nás, uvažujte o neustálených poměrech převratné doby, kdy se všechno na světě dalo do pohybu, kdy jde o závrtné svůdné cíle komunismu, ale také o výhružný stín bomb, který leží na všem, nahlédněte i do vlastního nervózního, věčně nespokojeného nitra – a nikdy nepožádejte umělce o to, aby například portrétoval svět jako uhlaženou, jen a jen dobrý apetit vzbuzující idylu.“⁹² Lubomír Linhart, osobně jako někdejší člen Levé fronty spjatý s levicovou meziválečnou avantgardou, ve svém textu sice otevřeně hovoří o tabuizování dědictví avantgardy v dobách poúnorových, zároveň se však hlásí k ideologii komunistické strany a svá tvrzení o umění dokládá citáty z „klasiků“ (Karla Marxe, Vladimira Iljiče Lenina, Zdeňka Nejedlého). Negativní reakce v knize návštěv označuje ve shodě s Jiřím Šotolou za pozůstatek maloměšťáctví, za výroky protichůdné pokrokové filozofii marxismu-leninismu a za projev „zakořeněných a nelikvidovaných přežitků“.⁹³

91 Kritika poúnorové kulturní politiky, pronášená však stále v rámci marxisticko-leninského světonázoru, konvenuje ideologickému podhoubí motivujícímu vznik edice *Sondy*, jímž byly revizionistické tendence uvnitř KSČ (srv. PRŠÍNOVÁ, T.: *Nakladatelství Růže 1958–1991*, s. 26).

92 FRÝD, N.: *Umění chce aktivitu*, s. 73.

93 LINHART, Lubomír: *Chápat umění předpokládá chtít je chápat*. In: JACHNIN, B. (ed.): *Hlasy bez rámu*, s. 98.

94 ŠEVČÍK, J. – MORGANOVÁ, P. – DUŠKOVÁ, D. (ed.): *České umění 1938–1989*, s. 192 (viz pozn. 62).

u všech nakladatelství (i nestátních) si vyhradilo Ministerstvo kultury ČSR, v rámci tohoto procesu pak byly z edičních plánů vyřazeny politicky nežádoucí tituly, popřípadě zastavena jejich výroba či distribuce.⁹⁵ Změny edičního plánu Růže byly během roku 1970 několikrát projednávány na Jihočeském krajském národním výboru, odkud pak také vycházely náležitě instrukce směrem k nakladatelství.⁹⁶ S odvoláním na pokyn ministerstva kultury z ledna 1971 byla redakce Růže (tehdy již obměněná) nucena rušit nasmulované tituly a odmítat veškeré rukopisy, které neměly jednoznačný vztah k regionu. Skončily tak všechny úspěšné či oceňované edice ze šedesátých let: edice Venkovský román, připravovaná Janem Marešem ve spolupráci se spisovatelem Josefem Knapem,⁹⁷ sešitové edice Česká četba a Statečná srdce, jež měl na starosti ředitel Václav Vejsada, i esejisticky zaměřený Hlas, průvodní edice časopisu Arch, řízeného Věroslavem Mertlem a programově zaměřeného na autory a tendence do nedávné doby potlačované či zcela

Jeden ze čtyř vydaných titulů edice Hlas, knížka esejů Josefa Palivce Poezie stále budoucí (1969)

95 NA, f. 1591 (Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971 – původní označení fondu 02/1), sv. 139, arch. j. 217, bod 5, Zhodnocení a závěry prověrky hospodaření s prostředky vydávání neperiodických publikací ve vybraných nakladatelstvích v ČSSR. Zpráva zpracovávala výsledky prověrky, kterou na pokyn ÚV KSČ z 13. března 1970 provedla Ústřední komise lidové kontroly v dubnu až červnu 1970. Kontrolu nakladatelství provádělo Ministerstvo kultury ČSR prostřednictvím odboru knižní kultury, nově vytvořeného v roce 1970.

96 Zde uváděné informace jsou čerpány z materiálů archivního fondu nakladatelství Růže (SOA Třeboň, f. Nakladatelství Růže, k. 4, inv. č. 15/78). Ve zpracovaném a inventarizovaném fondu Jihočeského KNV se sice nacházejí některé dokumenty k nakladatelství Růže, materiál kulturního odboru ze sledovaného období je však zřejmě neúplný a žádné relevantní informace k tématu se v něm bohužel nevyskytují. Příležitostně byla činnost nakladatelství Růže projednávána také na schůzích Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích, jejichž zápisy jsou součástí rozsáhlého a již zpracovaného fondu, taktéž uloženého v třeboňském archivu.

97 V edici stihly vyjít pouze tři svazky: *Tóma Bojar Antonína Sovy* (1970), *Muži a hory Josefa Knapa* (1970) a *Osamělá jizba Bernarda Horsta* (1973).

tabuizované.⁹⁸ Činnost nakladatelství měla být do budoucna zaměřena na „posílení významu plnit ideové poslání, které by sloužily (sic) potřebám kraje“.⁹⁹

Sborník *Hlasy bez rámu* se sice nepodařilo vydat, avšak k modernímu umění a avantgardě nakladatelství příležitostně obracelo pozornost i v následujících letech „normalizačních“, která se jinak vyznačovala znatelným úpadkem úrovně vydávané produkce. I v této době se ovšem objevily tituly víceméně kvalitní, a to i díky spolupráci s Alšovou jihočeskou galerií. Společná aktivita obou institucí, do té doby pouze příležitostná a ojedinělá, nabyla statutu soustavnějšího projektu v podobě edice Jihočeští výtvarníci, vydávané v letech 1972 až 1985 (celkem vyšlo osm svazků). Publikace obsahovaly několikastránkový odborný úvod a obrazovou přílohu. Několika knihami – nikoli ovšem již ve spolupráci s Alšovou jihočeskou galerií – nakladatelství také připomnělo tvorbu českobudějovické avantgardní skupiny Linie. Ačkoli byla v těchto publikacích její činnost interpretována s náležitým ideologickým akcentem, jednalo se o vůbec první zmínky o této skupině v poválečném období.

Na závěr...

Přiblížení vybraných kapitol z dějin českobudějovického nakladatelství Růže snad splnilo sledovaný cíl: nabídnout další, nepříliš známý pohled na existenci kultury v době, kdy se z „konkrétní iracionality“ – pojmu surrealistického malíře Salvadora Dalího, původně označujícího jistou básnickou a estetickou kvalitu¹⁰⁰ – stala – slovy Mikuláše Medka, jednoho ze zavrhaných umělců výstav v Alšově jihočeské galerii – „objektivní kategorie objektivní reality“.¹⁰¹ Historie sešitových edic Česká čtyřkorunovka, Česká četba a Statečná srdce poskytuje jeden z konkrétních příkladů problémového a časově proměnlivého vztahu komunistické státní moci k jedné specifické oblasti literární produkce. Redakci nakladatelství Růže se v nich podivuhodným způsobem podařilo spojit cíle komerční se snahou navrátit do literatury některé tabuizované autory a hodnoty. „Hlasy bez rámu“, jež měly být zprostředkovány

98 Edice Hlas byla zřízena k publikaci esejů většího rozsahu, než by unesl časopis. Vyjít v ní stihly čtyři svazky: *Poezie stále budoucí* Josefa Palivce (1969), *František Bílek – tvůrce a člověk* od Emanuela Chalupného (1970), *Jihočeský zámek korneta Rilka* Hugo Rokyty (1971) a kniha Miroslava Haška věnovaná Marii Teinitzerové, jihočeské gobelínářce a tvůrkyni tapisérií, zakladatelce uměleckých a textilních dílen v Jindřichově Hradci (1971). K zákazu časopisu *Arch* a s ním i edice Hlas srv. SAK, R.: *Jak to bylo s Archem*. In: PRŠÍNOVÁ, Tamar: *Věroslav Mertl (*1929): Soupis díla*. České Budějovice – Pelhřimov, Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích – Nová tiskárna Pelhřimov 2011, s. 26 n.

99 SOA Třeboň, f. Jihočeský krajský národní výbor České Budějovice, k. 1161, záznam z rady JKNV č. 14/1971, Zpráva pro radu JČKNV ve věci změny plánu nakladatelství Růže na rok 1971 a návrh na převedení z hospodářské organizace na organizaci příspěvkovou od 1. ledna 1972.

100 K tomu srv. DVORSKÝ, Stanislav: *Z podzemí do podzemí: Český postsurrealismus čtyřicátých až šedesátých let*. In: ALAN, Josef (ed.): *Alternativní kultura: Příběh české společnosti 1945–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 123.

101 MEDEK, Mikuláš: *Texty*. Praha, Torst 1995, s. 102.

Redaktoři Růže ve věku konkrétní iracionality. Z okna se postupně chystají vyskočit Jan Mareš, Robert Sak, Věroslav Mertl a Jiří Müller (foto František Dvořák, soukromý archiv Jana Mareše)

a „zarámovány“ do souvislostí ve stejnojmenném chystaném sborníku, zůstaly sice uzavřeny v návštěvní knize Alšovy jihočeské galerie (dnes bohužel nezvěstné), a tudíž ne(vy)slyšeny, jejich osud však přesto zpětně přináší jisté sdělení o naší nedávné historii. O době, v níž volání po pověšení kohokoli, kdo se odchyloval od uctívání hodnot diktovaných státní mocí, bylo sice objektivní a vcelku běžnou skutečností, ne všechny však nechávalo lhostejnými...¹⁰²

¹⁰² Tento text by vznikl s mnohem většími obtížemi, nebýt ochoty a vstřícnosti bývalých pracovníků nakladatelství Růže Roberta Saka († 2014) a Jana Mareše, rovněž tak Tamary Pršínové, vedoucí regionálního oddělení Jihočeské vědecké knihovny v Českých Budějovicích, Stanislava Dvorského, jenž mi poskytl informace k zakázaným výstavám Josefa Istlera a Aloise Nožičky (včetně katalogů k oběma výstavám a cyklostylovaného katalogu k výstavě *K výtvarné problematice třicátých let*), Jana Kotíka, zaměstnance píseckého muzea, který mne mj. upozornil na článek „Ve hře o diváka“, dále vedení i zaměstnanců Státního oblastního archivu Třeboň a Archivu bezpečnostních složek v Praze, a v neposlední řadě mých kolegů z Ústavu české literatury Michala Jareše, Michala Přibáně a Petra Šámala, kteří mi poskytli jak neopomenutelnou pomoc s heuristikou, tak několik podnětných připomínek. Všem jmenovaným patří můj dík.

Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu“

Černý trh pozdního socialismu v česko-německém kontextu

Adam Havlík

Tento text je pokusem o badatelský průnik do dosud méně probádaných oblastí soudobé české a německé historiografie.¹ Zabývá se černým trhem v sedmdesátých a osmdesátých letech dvacátého století v bývalé Československé socialistické republice a Německé demokratické republice v komparativní perspektivě. Studie si neklade za cíl podat všeobjímající výklad toho, s čím vším, v jakém množství a jakými cestami se v těchto dvou zemích před rokem 1989 potají obchodovalo. To ostatně kvůli samotnému charakteru černého trhu ani není proveditelné. Text tedy nepřináší vyčerpávající výčet hospodářských statistik, přestože se i jim na některých místech věnuje. Spíše se snaží zmapovat, kteří historičtí aktéři tvořili „motor“ černého trhu. Badatelská pozornost je přitom výrazněji zaměřena na dva důležité segmenty tehdejšího černého trhu, a to na podloudné obchodování se zahraničním spotřebním zbožím a na devizovou trestnou činnost. Snaží se také rozkrýt, jaké společné znaky v tomto ohledu obě země vykazovaly a jaká lokální specifika určovala jejich odlišnost.

1 V současné německé historiografii již vznikly studie postihující některé aspekty neformálních ekonomických aktivit ve 20. století. Několik autorů se soustavně věnovalo např. černému trhu v období bezprostředně po (a částečně během) druhé světové války (viz zejména ZIERENBERG, Malte: *Stadt der Schieber: Der Berliner Schwarzmarkt 1939–1950*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2008; MÖRCHEN, Stefan: *Schwarzer Markt: Kriminalität, Ordnung und Moral in Bremen, 1939–1949*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2011). Z německých autorů viz např. STEEGE, Paul: *Black Market, Cold War: Everyday life in Berlin, 1946–1949*. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2007.

Prvotním impulzem k pokusu o takové srovnání byly otázky, které jsem si začal klást v návaznosti na výzkum problematiky veksláctví v socialistickém Československu.² Existovala společenská vrstva podobná vekslákům i v Německé demokratické republice? Jakých podob nabýval tamní černý trh, respektive do jaké míry byl tamní vývoj ovlivněn unikátní politickou situací (tedy existencí dvou německých států a západoberlínské enklávy v srdci NDR). Přestože se následující text soustředí především na dva uvedené státy, během výzkumu se ukázalo, že je nutné poněkud rozšířit perspektivu bádání, protože zejména v prostředí východoněmeckého černého trhu hráli důležitou roli občané Polské lidové republiky.³

Před samotným výkladem je třeba věnovat pozornost pojmu „černý trh“, který je pro tuto studii stěžejní. Označuji tímto pojmem státem neregulovanou, ilegální sféru obchodu, kde dochází k obchodování s běžně obtížně dostupnými nebo zcela nedostupnými komoditami, a to zpravidla za neoficiálně stanovované (spekulativní) ceny. Černý trh je fenomén existující od nepaměti v různých typech společností, pouze jeho konkrétní formy se liší v závislosti na daných společenských podmínkách. Polský historik Jerzy Kochanowski podoby černého trhu v kontextu poválečného, ideologicky rozděleného světa shrnul zcela lakonicky: zatímco průměrného Francouze, Fina nebo západního Němce při pročitání denního tisku zahlcovala závratná čísla týkající se obchodu s narkotiky, lidmi a zbraněmi, obyvatele lidových demokracií spíše zajímalo, kde seženou boty, benzin nebo nábytek.⁴

Černý trh chápu jako součást širšího celku, který lze nazývat stínovou ekonomikou. Ta je pro mě zastřešujícím pojmem pro celou řadu aktivit, které nejsou podchyceny státní regulací. V socialistických státech zahrnovala také jevy jako melouchaření, rozkrádání státního majetku či úplatkářství za účelem získání různých služeb a výhod; od „pozornosti“ lékařům v nemocnicích po úplatek za lepší místo v pořadníku při čekání na nový automobil. Při samotném shánění nedostatkového zboží nebyl černý trh pro lidi žijící v socialistických státech jedinou neoficiální cestou. K neformálním ekonomickým aktivitám měla blízko také sféra zahraničního turismu.⁵ Při cestování do ciziny (ať již do takzvaných spřátelených zemí, či vzácněji

2 Tématu se věnuji v rámci disertační práce v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

3 Polskému černému trhu se soustavně věnuje zejména Jerzy Kochanowski (srv. KOCHANOWSKI, Jerzy: *Tylnymi drzwiami: „Czarny rynek“ w Polsce 1944–1989*. Warszawa, Neriton – Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego 2010.

4 *Tamtéž*, s. 10.

5 Pro Slovinsko, tehdy součást socialistické Jugoslávie, viz ŠVAB, Alenka: Consuming Western Image of Wellbeing: Shopping Tourism in Socialist Slovenia. In: *Cultural Studies*, roč. 16, č. 1 (2002), s. 63–79. Podoby turismu v Maďarské lidové republice mapuje další studie v témž časopise: DESSEWFFY, Tibor: Speculators and Travellers: The Political Construction of The Tourist in The Kádár Regime. In: *Tamtéž*, s. 44–62. Neformálním ekonomickým praktikám obyvatel východního bloku (s důrazem na překračování státních hranic) byl věnován sborník: BORODZIEJ, Włodzimierz – KOCHANOWSKI, Jerzy – PUTTKAMER, Joachim von (ed.): *Schleichwege: Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2010. Některé příspěvky ze sborníku vyšly rovněž česky nebo slovensky v tematickém čísle *Soudobých dějin*: KOCHANOWSKI,

do nesocialistických států) patřily k rozšířeným praktikám pokusy o individuální dovoz širokého sortimentu zboží přes kontrolované státní hranice, zejména pokud takové zboží bylo na domácím trhu deficitní nebo bylo považováno za exkluzivní.

Pozdní socialismus a černý trh

Na černý trh v socialistických diktaturách nelze pohlížet zcela jako na homogenní, v čase neměnný celek. V extrémních podmínkách v meziválečném Sovětském svazu během budování socialismu v jedné zemi se stal dokonce nutnou strategií pro přežití, kdy lidé skrze známosti a styky mimo oficiální ekonomickou sféru sháněli i ty nejzákladnější předměty denní potřeby.⁶ V období bezprostředně po druhé světové válce se musel Sovětský svaz a nově se etablojící socialistické státy potýkat s katastrofálními důsledky válečného konfliktu. Předmětem spekulace se stávaly i základní potraviny a stav zásobování se dařilo zlepšovat pomalejším tempem (například v Československu byl úplně odstraněn přídělkový systém až v souvislosti s měnovou reformou v roce 1953). Oproti tomu černý trh v období pozdního socialismu se orientoval více než předtím na spotřební zboží zahraniční výroby, což platí přinejmenším pro hospodářsky vyspělejší země východního bloku, jako bylo Československo nebo Německá demokratická republika.

Obecně lze říci, že ráz černého trhu v jednotlivých zemích východního bloku formovaly následující strukturální faktory: 1) rozsah soukromého sektoru (relativně vysoký byl například v Polsku a Maďarsku), 2) podíl agrárního obyvatelstva (míra industrializace), 3) celková výkonnost centrálně plánovaného hospodářství, 4) úroveň distribuce potravin a spotřebního zboží, 5) podíl turistického ruchu a efektivita kontrolních orgánů. Je však třeba brát v potaz i kulturní a historické zvláštnosti; například v asijských oblastech Sovětského svazu byly neformální ekonomické aktivity mnohem rozšířenější díky silnějším rodinným vazbám a silně zakořeněnému vnímání státu jako cizího elementu.⁷

Charakteristickým prvkem pozdně socialistické československé společnosti se stal způsob života, který americká historička Paulina Brenová nazývá *privatized citizenship* (privatizované občanství). Angažovanost ve veřejné sféře se po násilném ukončení reformního vývoje v roce 1968 a následné „normalizaci poměrů“ stala

Jerzy: Pašeráci, turisté, kšeftaři: Neoficiální obchodní výměna mezi Polskem a Československem v letech 1945–1989 (pohled z polské strany). In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010), s. 335–348; HARTWICH, Mateusz J.: „Turisté vystupují převážně jako uvědomělí občané našeho státu“: Východní Němci v Krkonoších v letech 1945–1970. In: *Tamtéž*, s. 349–368; BOTTONI, Stefano: Komárno/Komárom: Cezhraničné vzťahy v dvoch stredoeurópskych mestách (1960–1985). In: *Tamtéž*, s. 369–391.

6 Viz FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. Oxford – New York, Oxford University Press 2000, zejména s. 59–66.

7 SAMPSON, Steven L.: The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe. In: *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, č. 493 (září 1987), s. 126 n. Blíže k jednotlivým strukturálním aspektům tamtéž, s. 131 n.

do značné míry tabuizovaným tématem a obyvatelstvo bylo namísto toho cíleně podporováno v individuální seberealizaci v soukromí či na pracovišti. Obraz „tichého“ života byl hojně prezentován skrze média a úspěšně domestikován řadovými občany, což Brenová přesvědčivě ukazuje při analýze vlivu „normalizačních“ seriálů. Jako stabilizační faktor působila i zesílená orientace na konzum a růst životní úrovně, jeden z hlavních prvků domácí politiky nového vedení země.⁸

Konzum se v té době stal také v Německé demokratické republice ústředním tématem vnitřní politiky. Počátkem sedmdesátých let nové politické vedení v čele s Erichem Honeckerem vyhlásilo „jednotu sociální a hospodářské politiky“ jako ústřední motiv nového pojetí budování socialismu. Zatímco předchozí politika Waltera Ulbrichta se vyznačovala utopičtějšími aspekty, po jeho odstavení v roce 1971 a po dosazení Honeckerovy politické garnitury se více do popředí dostala orientace na postupné zvyšování životní úrovně.⁹

Vedení obou států stála před složitým problémem. Na jednu stranu cíleně podporovala konzumní způsob života (přestože se socialistický konzum měl chápat jinak než ten západní), na druhou stranu se potýkala s ekonomickými těžkostmi, které pro realizaci vytyčených cílů představovaly nepřekonatelnou překážku. Lidé tak při uspokojování svých konzumních nároků využívali rozličných neformálních strategií, do jejichž výčtu patřil i černý trh. Svou roli v utváření konzumních představ sehrál i Západ, respektive jeho vnímání mezi obyvateli. Zboží pocházející ze Západu mělo pro obyčejné lidi doslova magickou přitažlivost a pro jeho vlastníky se stávalo symbolem sociálního postavení. Konkrétní důvody atraktivity západního zboží, a obecněji role západní populární kultury pro životní styl a myšlenkový svět lidí žijících ve státech východního bloku, nejsou na tomto místě předmětem podrobnější analýzy. Je však třeba zdůraznit, že Západ byl často vnímán spíše jako jakýsi *imaginární svět* a fascinace některými jeho prvky (hlavně popkulturními produkty) nemusela nutně znamenat ztotožnění se všemi jeho hodnotami.¹⁰

Logo československého podniku zahraničního obchodu Tuzex. Název vznikl ze slov „tuzemský export“ a podnik byl zřízen k 1. červenci 1957

8 BREN, Paulina: *Zelínář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha, Academia 2013.

9 Viz BOUVIER, Beatrix: Sozialpolitik in der Ära Honecker. In: BRUNNER, Detlev – NIE-MANN, Mario (ed.): *Die DDR – eine deutsche Geschichte: Wirkung und Wahrnehmung*. Paderborn, Schöningh 2011, s. 203 n.

10 Blíže se vnímání Západu jako „imaginárního světa“ v pozdně socialistickém SSSR věnoval americký antropolog ruského původu Alexei Yurchak (srv. YURCHAK, Alexei: *Everything*

Ještě než přejdeme ve výkladu ke konkrétním podobám černého trhu, přenesme se alespoň v krátkosti také k důsledkům, které přinesl. Jeho existence fakticky podkopávala legitimitu tehdejších politických režimů, protože odhalovala, že nejsou schopny dostát některým svým příslibům. Měla také vliv na podoby sociální rovnosti, respektive nerovnosti. Přestože ve státech východního bloku představoval důraz na rovnost klíčové společenské téma, i v tomto prostředí existovaly sociální rozdíly. Německý historik Jens Gieseke zde jako výkladové pojmy používá „chtěné“ a „nechtěné“ jevy spojené se vznikající nerovností. Do první kategorie řadí například lepší materiální podmínky pro stranickou elitu (vysoké platy a zvláštní obchody, osobní automobily a jiné konzumní možnosti pro komunistické kádry). Naopak „nechtěnou“ nerovnost měl na svědomí do velké míry právě černý trh.¹¹

„Vnitřní“ černý trh

V obou sledovaných zemích, respektive na jejich vnitřních trzích, se objevovaly jak krátkodobé mezery v zásobování v různých odvětvích výroby, tak i problémy chronického rázu. Dočasné výpadky a potíže v zásobování trhu některými druhy potravin a spotřebního zboží stranická vedení v NDR i Československu pečlivě monitorovala, stejně jako vliv těchto nedostatků na nálady obyvatelstva.¹² Jako příklad dočasných potíží lze pro východoněmecké prostředí uvést takzvanou kávovou krizi, vypuknuvší v létě 1977. Z trhu tehdy zmizela čistá káva a v obchodech byla na čas k dostání pouze směs kávy a surogátu, posměšně nazvaná „Honeckers Krönung“. Začátkem osmdesátých let se v důsledku neuváženého zvýšení exportních kvót drasticky snížila nabídka masných výrobků na pultech obchodů.¹³ V Československu patřily k trvale deficitním položkám na vnitřním trhu zvláště osobní automobily, elektronické výrobky, jízdní kola, nábytek, koberce, jižní ovoce, řada druhů

Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation. Princeton, Princeton University Press 2005).

- 11 GIESEKE, Jens: Soziale Ungleichheit im Staatssozialismus: Eine Skizze. In: *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History* [online], roč. 10, č. 2 (2013) [cit. 2014-08-05]. Dostupné z: <http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Gieseke-2-2013>.
- 12 Pro ČSSR jsou v tomto ohledu podrobným ukazatelem o náladách obyvatelstva a situaci v zásobování v jednotlivých krajích vnitrostranické informace politickoorganizačního oddělení ÚV KSČ, vycházející pravidelně od konce 70. let. V současné době jsou k dispozici také na internetu (viz http://www.dejinyksc.usd.cas.cz/vnitrostranicke-informace-sekretariatu-uv-ks/cat_view/9-dokumenty/2-vnitrostranicke-informace-uv-ks-1979--1989.html). V německém prostředí se objevily již první pokusy odborně zpracovat stížnosti občanů NDR na zásobování (srv. SCHRÖDER, Christina: Sozialismus und Versorgungsprobleme: Die Zunahme materieller Unzufriedenheit und das Ende der DDR. In: *Hallische Beiträge zur Zeitgeschichte*, č. 10 (2001), s. 43–90).
- 13 Viz např. STEINER, André: *Von Plan zu Plan: Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR.* München, Deutsche Verlags-Anstalt 2004 (ke kávové krizi s. 215, k nedostatku masných výrobků s. 219).

Prodejna Tuzexu na nároží Kollárovy ulice v Plzni v roce 1981 (repro z publikace Procházky Plzní před rokem 1989, © Vltava-Labe-Press, a. s., 2014)

stavebnin, dětské zboží a léčiva.¹⁴ Podobný sortiment nedostatkového zboží nalezneme i v případě Německé demokratické republiky. Podle poznatků tamní generální prokuratury z roku 1981 vzkvétal „lokální“ černý trh zejména s osobními automobily a náhradními díly, domácími potřebami, bílým zbožím a některými stavebninami.¹⁵

Černý trh s domácími výrobky často souvisel i s jinými formami hospodářské kriminality – velmi rozšířeným deliktem se stalo jak v NDR, tak v Československu (a také v dalších státech východního bloku) rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví.¹⁶ S rozkradeným zbožím občané nakládali různými způsoby a jedním z nich byl jeho prodej za spekulativní ceny. Právě zde docházelo k průniku s černým trhem. Proti rozkrádání se vedly i kampaně spojené s apely na dodržování socialistické zákonnosti, mimo jiné prostřednictvím tištěných médií. Jako dobrý příklad

14 Srv. PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2: 1945–1992. Brno, Doplněk 2009, s. 818.

15 *Bundesarchiv – Berlin* (dále jen BArchB), DP 3, fond (f.) Generalstaatsanwalt der DDR, Arbeitshinweis zur Bekämpfung von Spekulationsstraftaten, 24.2.1982, s. 28.

16 Podle Jonathana Zatlina se v NDR koncem 80. let zhruba čtvrtina trestných činů týkala právě rozkrádání (ZATLIN, Jonathan: *The Currency of Socialism: Money and Political Culture in East Germany*. New York, Cambridge University Press 2007, s. 172). V Československu bylo v období 1973–1977 spácháno celkem 781 586 trestných činů a zhruba 15 procent z celkového počtu připadlo na rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví podle paragrafu 132 trestního zákoníku (*Národní archiv* (dále NA), Praha, f. 1596 (Předsednictvo ÚV KSČ 1976–1979 – původní označení fondu 02/1), svazek (sv.) 73, bod 7 – Zpráva o stavu kriminality a činnosti orgánů trestního řízení za rok 1977, příloha č. 8 – Generální prokuratura ČSSR: Základní statistické údaje o hospodářské trestné činnosti, s. 44).

ilustrující spojení rozkrádání s prodejem na černém trhu v NDR lze uvést případ jistého manželského páru z východního Berlína v druhé polovině sedmdesátých let: Manželé ke své trestné činnosti využívali výhodného pracovního postavení, oba byli totiž zaměstnání ve východoberlínském obchodním domě Centrum. Po dobu delší než jeden rok rozkrádali ze sortimentu prodejny elektrické vrtačky s příslušenstvím, sekačky na trávu, svářecí soupravy, míchačky na beton a podobně. Zboží posléze prodávali za předražené ceny. Dohromady si touto cestou přišli na několik desítek tisíc východoněmeckých marek.¹⁷ Podobné příklady se nezdálo objevovat také na stránkách československého denního tisku, kde poukazování na tento společenský nešvar patřilo k standardnímu repertoáru kritických témat.¹⁸

Československo – veksláci a ti druzí

Když se začneme tázat po historických aktérech, kteří tvořili „motor“ černého trhu v československém prostředí, narazíme nevyhnutelně na postavu *veksláka*.¹⁹ Jako veksláci byli obvykle označováni lidé, kteří se zabývali nelegálním obchodováním s valutami a odběrovými poukázkami, takzvanými bony. Tito lidé působili jako prostředníci při snaze běžných občanů sehnat jinak nedostupné zboží nebo cizí měny. Nejčastěji bývali spojováni právě s devizovou trestnou činností, řada z nich se však kromě toho věnovala i jiným pokoutním činnostem, například pašování a prodeji zahraničního zboží. Špičky veksláckého světa se orientovaly i na vysoce výnosný prodej uměleckých děl, drahých kovů, starožitností (včetně starých automobilů), přičemž řídily celé překupnické sítě. Šíři tohoto pojmu, respektive jaké další významy s ním byly spojovány, lze demonstrovat pomocí dobového tisku, konkrétně na dvou článcích z *Rudého práva* v polovině osmdesátých let. První definuje veksláky jako osoby, „které se snaží nakupovat za naši vnitřní měnu platidla některých kapitalistických států a takto získané zahraniční valuty potom buď přímo prodávat dalším osobám, nebo je měnit za odběrní poukazy Tuzexu a ty – opět se ziskem – prodávat dál občanům“.²⁰ Druhý článek, z března 1986, ukazuje pestřejší škálu jejich činnosti: „To, co někdy vidíme například na pražských ulicích, je jen vnější jevová stránka. Jednoduchá rovnice – nákup valut – směna za tuzexové poukázky – prodej a zisk – se zejména v posledních několika letech stala daleko promyšlenější,

17 Spekulanten im Handel wurden festgenommen. In: *Berliner Zeitung* (17.5.1979), s. 2.

18 Viz např. článek „Jaké řízení, takový pořádek: Nad případy hospodářské kriminality na Svitavsku“. In: *Rudé právo* (25.11.1988), s. 3.

19 Slovo „vekslák“ vzniklo zkomolením německého slovesa *wechseln* („měnit“, „směnit“). Označení veksláků je údajně odvozeno od skutečnosti, že při oslovování potenciálních zákazníků z řad zahraničních turistů pokládali (nezdálo se nazpaměť naučenou) otázku: *Wollen sie Geld wechseln?* („Chcete směnit peníze?“) Velmi podobná etymologie stojí v pozadí polského výrazu *cinkciarz*, označujícího polské překupníky s valutami. Odvozen byl od slovního spojení *cincz many*, což není nic jiného než zkomolení anglického *Change money*. (Srv. KOCHANOWSKI, J.: *Tylnymi drzwiami*, s. 289 n. – viz pozn. 3.)

20 Pozor na veksláky! In: *Rudé právo*, příloha *Haló sobota* (22.6.1985), s. 5.

ale také výnosnější. Valuty, které spekulanti od cizinců nakupují, jsou nelegálně vyváženy zpět do zahraničí a k nám se za ně vrací zboží – auta, videosoupravy atd. – formou ‘darů’. Teprve ty jsou se značným ziskem prodávány.²¹

I přes rozmanitost ostatních obchodních aktivit byl s veksláctvím bytostně spjatý podnik zahraničního obchodu Tuzex. Pobočky Tuzexu byly zakládány za účelem vytvářet devizové rezervy pro československou ekonomiku²² a byly původně určeny přednostně pro klientelu sestávající z takzvaných devizových cizozemců (především zahraničních turistů) a nevelké části obyvatelstva Československa, která disponovala přístupem k devizovým prostředkům (občané pracující v zahraničí či na zastupitelských úřadech, někteří umělci, osoby s příbuznými v cizině a podobně). Směna získaných zahraničních měn byla pro československé občany povinná a místo nich jim Živnostenská banka po přepočtu podle oficiálně platného kurzovního lístku vydávala odběrové poukázky, tedy bony. Za tyto bony poté mohli uskutečnit nákup v Tuzexu, kde se nabízelo běžně nedostupné zboží, hlavně západní provenience.²³

Veksláci začali postupem času plnit funkci jakéhosi mezičlánku a vydělávali na prodeji valut a tuzexových poukázek lidem, kteří k nim jinak neměli přístup. Nakupovali valuty od turistů a lidí s kontakty v zahraničí a za ně nabízeli československé koruny v kurzu, který se pohyboval na vyšší cenové hladině než kurz oficiálně vypisovaný Státní bankou československou, a zároveň zůstal výhodný pro obě strany.²⁴ Získané valuty směňovali skrze různé kanály za odběrové poukázky

Poukázka na 100 tuzexových korun (bonů). Na dobovém černém trhu se dala směnit nejčastěji za 500 Kčs

21 Jak si došlápnout na veksláky: Beseda s pracovníky Federální kriminální ústředny. In: *Rudé právo* (3.3.1986), s. 3.

22 Devizy lze získat nejen exportem: Rozhovor s ing. Antonínem Račanským, generálním ředitelem Tuzexu. In: *Tamtéž* (18.12.1986), s. 4.

23 V roce 1986 tvořilo nabídku prodejen Tuzexu zhruba ze sedmdesáti procent „vysoce kvalitní zboží zahraniční produkce“ a zbývající podíl pak československé zboží určené pro export do zahraničí (tamtéž).

24 Modelové příklady obchodů a z nich plynoucích zisků viz JANEČEK, Jaroslav: „Veksl“. In: *Kriminalistický sborník*, roč. 18, č. 6 (1983), s. 351.

„Veksl“ se často odehrával přímo na ulici (foto www.pirgl.cz)

a ty nabízeli k prodeji podle černého kurzu, tj. většinou kolem čtyř až pěti československých korun za jednu tuzexovou korunu. Další zdroj příjmů pro ně představoval nákup poukázek přímo od lidí, kteří k nim měli přístup a nepotřebovali za ně v daný moment nakoupit. Veksláci také prodávali přímo valuty, žádané hlavně občany, kteří si chtěli nechat dovézt z ciziny spotřební zboží²⁵ nebo získali výjezdovou doložku pro cestu za státní hranice a nespokojili se s oficiálním devizovým příslibem. Neoficiální směna valut stejně jako pašování zboží a jeho prodej za přemrštěné ceny byly podle tehdy platné legislativy protiprávní.²⁶ Přestože politické vedení kladlo v řadě oficiálních proklamací důraz na socialistickou zákonnost a její dodržování, v každodenní praxi postupovaly státní orgány proti případům spekulace a neoficiální směny valut poněkud líně.

Výše byli veksláci definováni jako osoby zabývající se především devizovou trestnou činností a pašováním zboží. Při bližším pohledu do tohoto specifického světa se však ukazuje, že zde panovaly různé hierarchie a vlivové sítě. V rámci organizovaných

25 To byl i případ hlavní hrdiny filmu *Bony a klid* z roku 1987 (režie Vít Olmer), ztvárněného Janem Potměšilem. Ten přijíždí do Prahy, aby získal od veksláků západoněmecké marky na nákup nové videotechniky.

26 V ČSSR platil podle zákona o devizovém hospodářství (č. 142/1970 Sb.) devizový monopol, který veksláci porušovali tím, že s cizími měnami obchodovali sami. Dopouštěli se tedy trestného činu ohrožení devizového hospodářství podle trestního zákona (č. 140/1961 Sb.). Ten obsahoval také trestný čin spekulace, tedy prodeje zboží za přemrštěné ceny, a trestný čin porušování předpisu o oběhu zboží ve styku s cizinou, související s pašováním zboží. Relevantní je v tomto kontextu také zákon o přečinech (č. 150/1969 Sb.), celní zákon (č. 44/1974 Sb.) a zákon o úkolech národních výborů při zajišťování socialistického pořádku (č. 60/1961 Sb.) a jejich pozdější novelizace. Konkrétní výše trestního postihu (přestupek – přečin – trestný čin) měla být u jednotlivých případů stanovena podle vyčíslené výše škod způsobených československé ekonomice.

skupin stáli níže pouliční šmelináři neboli „nohy“. Ti prodávali bony (valuty, kalkulačky, digitální hodinky a jiné zboží) přímo před pobočkami Tuzexu nebo v různých městských zákoutích. Vyšší pozici zaujímalí takzvaní bankéři neboli „skupky“, schopní překupníci, kteří řídili své obchody z hotelových lobby či restaurací a skrze prostředníky dodávali potřebný kapitál na ulici.²⁷ Zatímco na špičce této mocenské pyramidy stál menší počet opravdu mocných lidí, zdola byly hranice veksláckého světa dosti rozmazané a propustné. Existovali veksláci „na plný úvazek“,²⁸ ale vedle nich také příležitostní spekulanti, kteří si jen chtěli čas od času touto cestou materiálně přilepšit. K devizové kriminalitě měli blízko díky svému povolání například taxikáři, hostinští, pracovníci hotelů (hlavně mezinárodních), číšníci a jiní zaměstnanci ze sektoru služeb. Někteří využívali kontaktu s turisty či cizinci, kteří se zdržovali v Československu, a ochotně jim měnili své československé koruny za valuty. Jiní přímo spolupracovali s veksláckými skupinami.²⁹ Přístup k valutám měli také někteří zaměstnanci podniků spolupracujících se zahraničím, a pokud se někdo znal se zahraničními studenty nebo zaměstnanci zastupitelských úřadů, mohl při shánění běžně nedostupného zboží využít také jejich

Zadržovaná skupinka veksláků na policejní fotografii z počátku roku 1986 (foto Archiv bezpečnostních složek, Praha)

- 27 K hierarchiím v prostředí černého trhu viz HAVLÍK, Adam: Veksláci. In: VLADIMÍR 518 (ed.): *Kmeny 0: Městské subkultury a nezávislé společenské proudy před rokem 1989*. Praha, Yinachi a Big Boss 2013, s. 645–648 (rozhovor s Viktorem Weinrichem). Dále srv. např. VRABEC, Petr: Vzpomínky na báječnou dobu. In: *Reflex*, roč. 25, č. 20 (2014), s. 33. K rozdílným specializacím veksláků viz KMENTA, Jaroslav: *Kmotr Mrázek*, sv. 4: *Svědék na zabití*. Praha, Jaroslav Kmenta 2010, s. 198 (e-kniha). Jedná se o volné pokračování Kmentovy trilogie *Kmotr Mrázek*.
- 28 V socialistickém Československu existovala pracovní povinnost. Pro veksláky byla typická „volnější“ zaměstnání, tedy domovníci, noční hlídači atd. Místo sebe nezřídka nechali pracovat jiné, např. důchodce nebo studenty, kteří si chtěli přivydělat, a sami tak měli čas na své obchody. Další strategií pro ně bylo uplácení nadřízených na pracovišti, aby kryli jejich absenci. Nejvyšší metou se v tomto ohledu stalo získání statutu invalidního důchodce.
- 29 Viz JANEČEK, J.: „Veksl“, s. 352 n.

služeb. Při prosazování osobních zájmů v podmínkách neefektivního hospodářství se mohl „malým vekslákem“ stát alespoň na chvíli prakticky kdokoliv.

V Československu byl oproti NDR okruh lidí disponujících valutami omezenější, ale díky prostředníkům v podobě veksláků a černému trhu s tuzexovými poukázkami se dveře Tuzexu otvíraly i obyčejným lidem. Přestože se tak Tuzexy nepřímo staly jedním z epicenter černého trhu, stát tento stav částečně toleroval, protože rozšiřování přístupu do těchto obchodů vedlo alespoň k částečnému uspokojování konzumních nároků obyvatelstva, a tím ke snižování napětí ve společnosti a budování sociálního konsenzu³⁰ (i za cenu vzniku nových forem nerovnosti). K částečné toleranci veksláků a jejich činnosti přispívalo i to, že vedle zahraničního obchodu a oficiální turistiky sloužili jako alternativní zdroj valut pro státní pokladnu, protože část valut získaných z prodeje za československé koruny stejně odevzdávali státu prostřednictvím směny za tuzexové poukázky, které dále prodávali.³¹ Kvetoucí devizová trestná činnost spojená s nelegálním prodejem tuzexových poukázek a zahraničních měn byla zřejmě trpěna jako vedlejší účinek. Právě zde je možné hledat některé příčiny ambivalentního postoje státních orgánů vůči černému trhu. Přestože byl ve státem kontrolovaných médiích líčen v negativním světle, praktická opatření k jeho likvidaci nikdy nebyla zcela efektivní.

Na druhou stranu nelze zjednodušeně konstatovat, že stát (ať už z jakýchkoliv pohnutek) pouze „přivíral oči“ a rezignovaně toleroval veškerou aktivitu v oblasti černého trhu, aniž by se snažil vyvinout jakoukoliv snahu o řešení problému. Kupříkladu první polovina osmdesátých let byla obdobím, kdy se problematika „nezákonného obohacování“, kam spadala také devizová kriminalita či pašování a spekulace s různými druhy zboží, intenzivněji projednávala na více úrovních.

Oficiálním impulzem se na vládní úrovni stal „Soubor opatření k předcházení neoprávněnému obohacování a k zajištění účinnějšího postihu majetku a majetkového prospěchu z nepoctivých zdrojů“, který schválila federální vláda usnesením č. 355 v prosinci 1982.³² Nedlouho poté, v únoru 1983, byl stranickým organizacím rozeslán „Dopis předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny“.³³

30 Tímto směrem vede svou argumentaci i Paulina Brenová. Navíc zmiňuje, že rozšíření klientely Tuzexu oslabovalo také sociální nerovnosti vzniklé tím, že původně byl přístup do těchto prodejen výsadou malé skupiny obyvatelstva. (Srv. BREN, Paulina: *Tuzex and the Hustler: Living It Up in Czechoslovakia*. In: BREN, Paulina – NEUBURGER, Mary (ed.): *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. New York, Oxford University Press 2012, s. 33.)

31 Viz NA, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1945–1989 (původní označení fondu 02/1), záznam ze schůze předsednictva 6.1.1988, bod 11, příloha – expertiza federálního ministerstva financí, čj. VI/3-20.753/87.

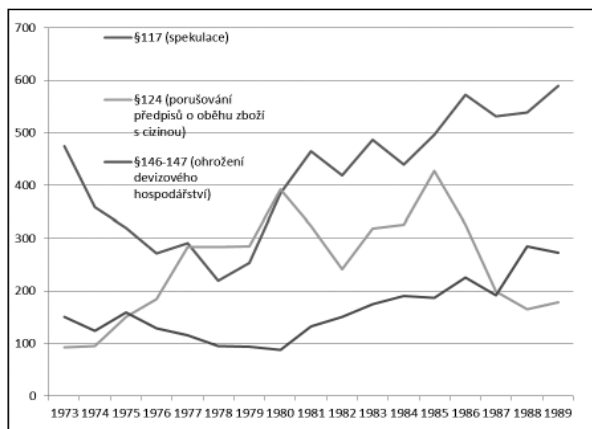
32 NA, f. Úřad vlády ČSR/ČR – Usnesení vlády, usnesení vlády ČSSR č. 355/1982 a podklady k usnesení.

33 Otištěn však byl v denním tisku až v roce 1986: Dopis předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny. In: *Rudé právo* (19.4.1986), s. 3.

Zpřísněný kurz vůči různým formám nezákonného obohacování poté reflektovaly také československé represivní složky.³⁴ Jako diskutabilní se však jeví praktická účinnost přijatých opatření.

Pokud si položíme otázku, proč tato aktivita státních orgánů spadá právě do první poloviny osmdesátých let, při hledání vysvětlení mohou být k užítku tehdejší kvantitativní údaje o hospodářské kriminalitě. Z policejních statistik a kriminalistických ročenek Generální prokuratury ČSSR je možné sesbírat statistické údaje o hospodářské kriminalitě za jednotlivé roky a ze získaných dat lze vyvodit i dlouhodobější trendy. Ve světle statistik se ukazuje, že zhruba od poloviny sedmdesátých let poměrně stabilně klesal například celkový počet osob stíhaných v souvislosti s trestným činem spekulace podle paragrafu 117 trestního zákona.³⁵ Na základě tohoto vývoje byla sestavena prognóza pro osmdesátá léta, která počítala s dalším stabilním úbytkem. Ukázala se však jako příliš optimistická, protože již statistiky pro první polovinu osmdesátých let dokládají opačný trend, tedy postupný nárůst odhalených trestných činů spekulace.³⁶

Vývoj počtu trestně stíhaných osob – vybrané trestné činy hospodářského charakteru v období 1973–1989³⁷

34 Viz *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále *ABS*), f. A3/3 (Správa vyšetřování Státní bezpečnosti), inventární číslo (inv. č.) 112, Rozkaz náčelníka Správy vyšetřování Státní bezpečnosti ze dne 28. června 1983: Opatření k zabezpečení plnění úkolů vyplývajících z RMV [rozkazu ministra vnitra] ČSSR č. 9/1983.

35 Odhady lineárních trendů a prognóz vývoje vybraných typů kriminality. In: *Statistická ročenka kriminality za rok 1979*. Praha, Generální prokuratura ČSSR 1980, s. 4 (příloha).

36 Srv. *Statistické ročenky kriminality*, ročníky 1973–1989.

37 Zdroj: *Statistické ročenky kriminality*, ročníky 1973–1989, knihovna Policejní akademie v Praze

NDR – příbuzní „na druhé straně“

Zatímco v Československu ovlivňovala do velké míry podobu černého trhu poptávka po bonech a vytvořila se dokonce specifická společenská vrstva prostředníků, v Německé demokratické republice můžeme pozorovat poněkud odlišný vývoj. Určující vliv tu měla skutečnost, že mnoho východoněmeckých obyvatel mělo kontakty, nezřídka prostřednictvím částí svých rodin, v sousední Spolkové republice. Hraniční mezi Spolkovou republikou Německo a Německou demokratickou republikou, dvěma státy vzniklými v roce 1949, se uzavřela v první polovině padesátých let, nicméně až do stavby Berlínské zdi v roce 1961 bylo možné poměrně snadno emigrovat skrze „zadní vrátka“, tedy Západní Berlín. Německý sociální historik Hans-Ulrich Wehler uvádí, že od založení NDR do znovusjednocení Německa opustilo zemi neméně než 4,6 milionů lidí (ovšem včetně exodu koncem osmdesátých let, jenž čítal přibližně 880 tisíc východních Němců).³⁸ Celkový počet obyvatel se pohyboval mezi 19,1 milionem v roce 1949 a 16,4 milionem roku 1989. Někteří odešli s celou rodinou, jiní za sebou nechávali rodinné příslušníky. Je tedy pravděpodobné, že díky tomuto vývoji německých poválečných dějin černý trh v NDR do určité míry suplovaly osobní styky lidí s příbuznými zpoza železné opony. Socialistické Československo naproti tomu v období od února 1948 do konce roku 1989 opustilo zhruba dvě stě tisíc lidí, přičemž na „pookupační vlnu“ v letech 1968 a 1969 připadá asi sedmdesát tisíc obyvatel.³⁹

Při analýze proměn černého trhu v NDR v sedmdesátých a osmdesátých letech nelze pominout vliv změn v mezinárodních vztazích, v první řadě se Spolkovou republikou Německo. Mezi konkrétní projevy sblížování obou zemí, začínajícího již koncem šedesátých let a vrcholícího začátkem let sedmdesátých v rámci takzvané *Ostpolitik*, patřilo především vzájemné uznání *de facto* a dohody usnadňující pohyb osob mezi oběma zeměmi.⁴⁰ K nejviditelnějším důsledkům zlepšení vzájemných vztahů v každodenní praxi NDR patřily zvýšené počty západních Němců na jejím území, a s tím také přírůstek kolujících devizových prostředků. Podle Jonathana Zatlina měl tento příliv deviz za následek demonetarizaci, negativně působící na pozici místní měny.⁴¹ Té konkurovala západní marka, především díky své roli univerzálního platidla na černém trhu. Východoněmecká marka zastávala vedle „tvrdé“ západoněmecké marky podřadné postavení, což vedlo koncem osmdesátých let až k otevřeným projevům nespokojenosti, pro něž bylo příznačné heslo „*Nieder*

38 WEHLER, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, sv. 5: *Bundesrepublik und DDR 1949–1990*. München, C. H. Beck 2008, s. 44 n.

39 Srv. RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 112.

40 Viz MÄHLERT, Ulrich: *Kleine Geschichte der DDR*. München, C. H. Beck 2004, s. 123–126.

41 Nutno říci, že se zvýšily i počty východních Němců (hlavně důchodců) cestujících naopak do západního Německa. Zde se tudíž otvíraly nové možnosti neformálních aktivit. Viz ZATLIN, J.: *The Currency of Socialism*, s. 173 (k celkovým počtům těchto osob pro rok 1989) a s. 154 (k demonetarizaci).

mit den Alu-Chips!“ („Pryč s hliníkovými cetkami!“ , čímž byly myšleny východoněmecké mince).⁴²

Jelikož se usnadnily podmínky cestování občanů Spolkové republiky do NDR, stávali se vhodnými dodavateli (s trochou šikovnosti a opatrnosti vzhledem k hraničním kontrolám) rozličných druhů vysněného zboží, jež na východoněmeckém trhu chybělo. Využívání příbuzných a známých při obstarávání zboží zpoza státní hranice potvrzují i postřehy v absolventských pracích s kriminální a celní tematikou studentů Humboldtovy univerzity ve východním Berlíně či Institutu celní správy Heinricha Raua v Plessowě. Jedna z diplomových prací poukazuje na fakt, že v mnoha případech porušování práva při hraničním styku se Západním Berlínem se jednalo o plnění přání příbuzných nebo známých. Jako modelový příklad uvádí občan NDR, který si objednal kazetový přehrávač u své tety ze Západního Berlína. Aby při jeho převozu nemusela odvést celní poplatky, nenahlásila jej jako dar.⁴³

Dalším prostředkem „materiální pomoci“ příbuzným na východní straně vnitroněmecké hranice byly soukromé zásilky balíčků, známé také jako *Westpaket*. Tento způsob zásobování příbuzných se stal opravdu masovým fenoménem. Německá historička Anette Kaminská uvádí, že ve druhé polovině osmdesátých let procházelo východoněmeckými poštovními úřady ročně na pětadvacet milionů (!) těchto balíčků s průměrnou hmotností čtyři kilogramy. Obsahovaly většinou kávu, čokoládu, kakao, čaj, ale i boty, oblečení a jiné menší spotřební zboží.⁴⁴

Intershopy

Východoněmecké Intershopy byly podniky zřízené za stejným účelem jako československé Tuzexy. Sloužily k odsávání valut skrze prodej západního (a exportního domácího) spotřebního zboží, a také alkoholu, cigaret a vybraných potravin. Zakládání podobných podniků se stalo běžnou ekonomickou strategií socialistických zemí při hledání způsobů, jak se dostat efektivněji k západním měnám. V Sovětském svazu tuto úlohu plnily obchody Torgsin (1931–1936) a později Berjozka (od šedesátých let), v Polsku Pewex, v Bulharsku Corecom a podobně.⁴⁵

Politické vedení NDR v čele s Erichem Honeckerem mělo enormní zájem o devizové prostředky, kterých od první poloviny sedmdesátých let díky intenzivnějším kontaktům se Spolkovou republikou v rukou obyvatel přibývalo. V roce 1973 přišla ze strany státu pragmatická reakce na vzniklou situaci. Spočívala v legislativní

42 Viz KAMINSKY, Anette: *Wohlstand, Schönheit, Glück: Kleine Konsumgeschichte der DDR*. München, C. H. Beck 2001, s. 159 n.

43 *BArchB*, DL 203/58, f. Zollverwaltung der DDR – Hauptverwaltung, GAßMANN, Klaus – STUDE, Wolfgang: *Erscheinungsformen des Schmuggels und der Spekulation im grenzüberschreitenden Verkehr an der Staatsgrenze zu Berlin (West)*, 1980, s. 43.

44 KAMINSKY, Anette: *Nieder mit den Alu-Chips: Die Private Einfuhr von Westwaren in die DDR*. In: HÄRTEL, Christian – KABUS, Petra (ed.): *Das Westpaket: Geschenkendung, keine Handelsware*. Berlin, Christoph Links 2000, s. 176 n.

45 Viz BREN, P.: *Tuzex and the Hustler*, s. 29 (viz pozn. 30).

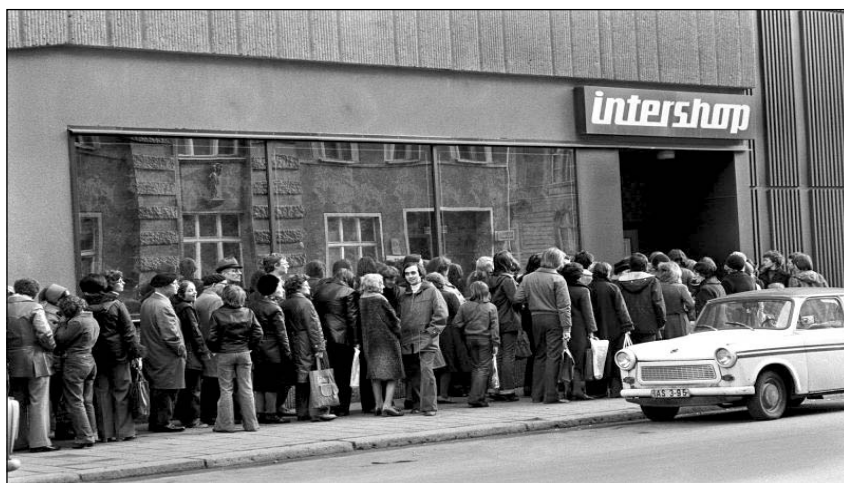
Podle výrazného nápisu na fasádě dostala pojmenování nejvyšší kancelářská budova bývalé NDR. Intershop Tower v Jeně byl postaven v letech 1970–1972 (foto Seebaer, www.panoramio.com)

změně umožňující východoněmeckým občanům disponovat určitým množstvím valut, což bylo do té doby protizákonné. Stranické a státní orgány zároveň řešily otázku, jakým způsobem získat volné finanční prostředky pro potřeby státu. Odpověď na ni našly v opatřeních souvisejících právě se sítí prodejen Intershop.⁴⁶ V té době totiž rapidně vzrostl jejich počet a zároveň se odehrála zásadní změna ve struktuře klientely, když se jejich dveře otevřely východoněmeckým občanům. Od poloviny padesátých let, kdy vznikaly první pobočky (v přímořských městech, jako byl Wismar, Rostock či Stralsund), jim byl vstup do těchto obchodů zapovězen. Nyní se objevil opačný trend. Již v roce 1976 mělo

na ročním obratu z osmdesáti pěti procent podíl východoněmecké obyvatelstvo. Politické vedení země si od této změny slibovalo zvýšený přísun cenných valut do státní pokladny. Do rukou státu se měly dostat skrze nákup džínů, stereosouprav, limonády a jiných výrobků. Ceny nabízeného zboží byly ovšem podstatně vyšší než v západním Německu, o čemž obyvatelstvo velmi dobře vědělo, protože díky sledování západoněmecké televize mělo o tamních cenách dobrý přehled. Nutno dodat, že ani tak nedokázala nabídka v Intershopech zdaleka uspokojit celkovou poptávku po některých druzích zboží.

Srovnání celkového ekonomického potenciálu a významu Tuzexu a Intershopu pro obyvatele obou států je dosti obtížné a dostupné prameny bohužel zatím nedovolují zmapovat jejich vývoj po celé sledované období. Zatímco pro východoněmecké Intershopy jsou k dispozici ucelenější informace, údaje o podniku zahraničního obchodu Tuzex jsou podstatně stručnější. Nicméně i tak je možné pokusit se o přímou komparaci. O obchodním obratu Tuzexu se v roce 1988 zmínil v rozhovoru

46 Politiku Intershopů řídil od počátku 70. let Alexander Schalck-Golodkowski, vedoucí známého „KoKo“ (*Bereich Kommerzielle Koordinierung*). Odbor obchodní koordinace při ministerstvu zahraničního obchodu měl za úkol obstarávat devizové prostředky pro východoněmecké hospodářství. Časem se vyvinul v jakýsi „stát ve státě“ a v rámci zahraničního obchodu proslul svéráznými metodami, pohybuujícími se daleko za hranou legality. (Srv. JUDT, Matthias: *Der Bereich Kommerzielle Koordinierung: Das DDR-Wirtschaftsimperium des Alexander Schalck-Golodkowski. Mythos und Realität*. Berlin, Christoph Links 2013.)

Fronta před jednou ze 470 východoněmeckých prodejen Intershopu (foto www.l'histgeobox.blockspot.cz)

pro Rudé právo federální ministr financí Josef Žák.⁴⁷ Údajně se pohyboval okolo sto osmdesáti milionů amerických dolarů. Není jasné, z jakých propočtů ministr Žák vycházel. Vzhledem k tomu, kdy rozhovor poskytoval (v říjnu 1988), měl k dispozici pravděpodobně údaje z předchozího roku 1987. Intershop měl v roce 1987 celkový obrát jednu miliardu a sto pět milionů západoněmeckých marek. Pokud tuto sumu přepočteme podle tehdejšího kurzu,⁴⁸ vyjde nám necelých osm set třicet milionů amerických dolarů, což je zhruba 4,6krát více, než činil zmíněný obrát Tuzexu. Když vezmeme v úvahu, že Německá demokratická republika měla v roce 1987 kolem 16,6 milionů obyvatel (zhruba o milion víc než ČSSR), lze vyvodit závěr, že v každodenní konzumní praxi východoněmeckého obyvatelstva hrály Intershopy větší roli.

Roku 1979 byly v Intershopech zavedeny takzvané forum-šeky (*Forumschecks*), obdoba československých tuzexových poukázek. Jejich smyslem bylo ještě rychleji a efektivněji odčerpávat valuty od obyvatelstva tím, že je lidé nyní museli nabídnout státu k výměně a teprve za obdržené poukázky mohli v Intershopech nakupovat.⁴⁹

47 Aktuální otázky vnitřního trhu: Beseda Rudého práva a Čs. televize s ministry vlád ČSSR, ČSR a SSR. In: *Rudé Právo* (5.10.1988), s. 1.

48 Pro usnadnění můžeme kurz za příslušný rok, kdy se pohyboval v rozmezí 1,8596 až 1,6355 DM za USD, zprůměrovat. Vychází pak 1,75 západoněmecké marky za jeden americký dolar. Měnové kurzy jsou dostupné např. na webové stránce <http://www.unciatrends.com/us-dollar-deutsche-mark-usd-dem-kurs-1971-2001/>.

49 Viz BÖSKE, Katrin: Abwesend anwesend: Eine kleine Geschichte des Intershops. In: Neue Gesellschaft für Bildende Kunst (ed.): *Wunderwirtschaft: DDR-Konsumkultur in den 60er Jahren*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1996, s. 221.

Počítalo se také s jistou propagandisticko-symbolickou funkcí tohoto opatření. Pokud se v obchodech platilo poukázkami, a ne přímo západoněmeckými markami, měla se tak alespoň částečně zakrývat skutečná síla sousední německé měny. Nově zavedené poukázky se staly postupem času také platidlem na černém trhu,⁵⁰ nicméně pokoutní obchodování s nimi nebylo nejspíš natolik rozšířené jako v Československu a nevedlo ke vzniku tak distinktivní vrstvy, jako byli tuzemští spekulanti s bony.

Pokud se na tento typ podniků zaměříme z obecnější perspektivy, je zřejmé, že postupem času prodělaly dost významné změny. Původně byly určeny přednostně pro cizince a malé skupiny místního obyvatelstva, ale během let se „celoblokovým“ fenoménem stalo postupné rozšiřování klientely v těchto obchodních sítích směrem k širším vrstvám domácího obyvatelstva.⁵¹ V Německé demokratické republice byli občané *de facto* vybízeni k tomu, aby své nově nabyté devizové prostředky utráceli v Intershopech. Rozšíření jejich klientely v sedmdesátých a osmdesátých letech sledovalo kromě účinného odčerpávání valut od obyvatelstva také ten cíl, aby se staly účinným prostředkem v boji proti spekulaci a černému trhu, jehož rozsah narůstal díky novým přílivům západoněmeckých marek.⁵²

Akteři černého trhu v NDR

Početné příbuzenské svazky přes vnitroněmeckou hranici byly tedy hlavním faktorem ovlivňujícím svébytnou podobu černého trhu v Německé demokratické republice. Ne každý občan východního Německa se však mohl v sedmdesátých a osmdesátých letech spolehnout na poštovní balíčky zasílané příbuznými ze Spolkové republiky nebo na to, že mu vysněné nedostatkové a luxusní zboží doveze osobně „strýček ze Západu“. A nabídka v Intershopech byla i přes postupné rozšíření sortimentu stále omezená. Navíc každý neměl zajištěný přísun západoněmeckých marek, jež by v nich mohl utratit. I na východoněmeckém černém trhu proto aktivně působily různé organizované skupiny spekulantů a pašeráků dodávajících přes hranice řadu druhů zboží, po nichž panovala v Německé demokratické republice vysoká poptávka. Tvořili je mnohdy západoněmečtí občané, kteří byli v NDR napojeni na okruhy místních podnikavců obstarávajících prodej propašovaného zboží. Při budování těchto sítí se samozřejmě hodily znalosti místních poměrů a osobní kontakty. Výhodu měli v tomto ohledu bývalí občané NDR.

Jestliže se zaměříme na distribuční kanály již propašovaného zboží, narazíme na okruh „obvyklých podezřelých“, pohybujících se ve sféře služeb: hostinští, číšníci, barmani, pumpaři, a také lidé samostatně výdělečně činní. K prospěchu jim sloužila flexibilní pracovní doba a také dobré možnosti k navazování kontaktů

50 Viz SCHNEIDER, Franka: *Der Intershop*. In: SABROW, Martin (ed.): *Erinnerungsorte der DDR*. München, C. H. Beck 2009, s. 384.

51 Viz BREN, P.: *Tuzex and the Hustler*, s. 29.

52 Viz ZATLIN, J.: *The Currency of Socialism*, s. 251 n. (viz pozn. 16). Anette Kaminská uvádí, že se na černém trhu jedna západoněmecká marka nabízela zhruba za čtyři až pět marek východoněmeckých (KAMINSKY, A.: *Nieder mit den Alu-Chips*, s. 175 – viz pozn. 44).

s potenciálními zákazníky.⁵³ Jde tedy do velké míry o společenskou vrstvu, které měly i v Československu blízko k prostředí černého trhu. V rámci organizovaných skupin pašeráků a spekulantů se také utvářely různé stupně hierarchie a lidé převážející zboží přes hranice, kteří vykonávali riskantní, ale zřejmě velmi dobře finančně ohodnocenou práci, tvořili pouze jeden segment. Plánování a koordinaci přepravy zboží měli na starost organizátoři, kteří se nepodíleli přímo na distribuci kontrabandu, nýbrž spíše z pozadí „tahali za nitky“.⁵⁴

Polský faktor

Specifický ráz černému trhu v NDR vtiskovali podloudní obchodníci z Polské lidové republiky, přestože intenzita přeshraničních styků polského a východoněmeckého obyvatelstva se během sedmdesátých a osmdesátých let měnila v závislosti na politickém vývoji. Socialistické Polsko zastávalo v otázce volnosti cestování svých obyvatel do zahraničí velmi liberální postoj, který byl v rámci východního bloku vcelku výjimkou. Tamní legislativní předpisy umožňovaly od počátku sedmdesátých let občanům bez větších problémů vycestovat jak do ostatních socialistických zemí, tak i na Západ. V sedmdesátých letech zároveň rapidně klesala výkonnost polské ekonomiky a objevovaly se stále častěji potíže v zásobování a v dostupnosti spotřebního zboží, ale i některých druhů potravin. Tyto problémy a zároveň existence do určité míry zachovaného soukromého sektoru v Polsku vytvářely podhoubí pro zvýšenou aktivitu polských překupníků, spekulantů a pašeráků, operujících prakticky po celé střední a východní Evropě. Německá demokratická republika jako tranzitní země mezi západním Německem a Polskem nebyla výjimkou, ba naopak se těšila jejich největšímu zájmu.⁵⁵

V roce 1972 sice východní Německo podepsalo s Polskem (stejně jako s Československem) smlouvu o bezvízovém styku, roku 1980 však bylo nuceno podniknout ochranná opatření k omezení pohybu osob přes státní hranici s Polskem. Východoněmecké vedení k tomuto kroku vedly dva důvody. Jedním byla zvyšující se frekvence „nákupních vln“ v důsledku zhoršujícího se stavu polské ekonomiky a růst neoficiálních polských obchodních aktivit na německém území. Druhý důvod představovaly obavy z politického vývoje v Polsku a z možného šíření vlivu Nezávislého odborového svazu Solidarity. K podobným omezením poté sáhla i československá

53 *BArchB*, DL 203/3239, f. Zollverwaltung der DDR – Hauptverwaltung, SCHÖNFELD, Hans-Joachim: *Typische Erscheinungsformen und Begehungsweisen des Schmuggels mit hochwertigen Industrieerzeugnissen*, 1984, s. 12 n.

54 *Tamtéž*, GAßMANN, K. – STUDE, W.: *Erscheinungsformen des Schmuggels und der Spekulation im grenzüberschreitenden Verkehr an der Staatsgrenze zu Berlin (West)*, s. 28 (viz pozn. 43).

55 Viz KOCHANOWSKI, Jerzy: *Pioneers of Free Market Economy? Unofficial Commercial Exchange between People from the Socialist Bloc Countries (1970s and 1980s)*. In: *Journal of Modern European History*, roč. 8, č. 2 (2010), s. 204.

vláda.⁵⁶ Přijatá opatření stejně jako reakce obyvatelstva, jeho předsudky a resentimenty, svědčí o tom, že oficiálně proklamovaný obraz bratrské spolupráce, jednoty a přátelských vztahů mezi zeměmi východního bloku byl mnohdy v rozporu s tehdejší běžnou praxí.

K podobným krokům jako počátkem osmdesátých let musely vlády obou zemí přistoupit znovu na jejich konci. Krátkodobějším předělem se mezitím stalo uzavření hranic po vyhlášení výjimečného stavu v Polsku v prosinci 1981, které omezilo vzájemný pohyb osob. Po odvolání výjimečného stavu v roce 1983 tento pohyb přirozeně opět zesílil, což dokládají i hlášení východoněmecké celní správy z roku 1984. Zde se konstatuje, že „mezinárodní bandy a skupiny“, stejně jako jednotliví pachatelé, působí na všech hranicích Německé demokratické republiky. Nejexponovanější v tom smyslu byly hranice se Spolkovou republikou Německo a Západním Berlínem, stejně jako s Polskou lidovou republikou.⁵⁷

„Nezákonný pouliční obchod“ byl podle odhadů východoněmeckých státních orgánů z konce sedmdesátých let dokonce z celých devadesáti (!) procent provozován občany polské národnosti, pokud považujeme za určující počet provinění proti zákonným předpisům. Výsledkem bezpečnostních opatření z této doby bylo sice vytlačení neoficiální směny z náměstí a jiných veřejných míst v centrech největších měst NDR, zároveň však zprávy o těchto zásazích připouštějí, že se černý trh a jeho provozovatelé přizpůsobili a přesunuli své těžišťe na jiná místa mimo městská centra – do restaurací na periferii, do areálů velkých podniků a podobně.⁵⁸ Za permanentně rizikové oblasti kvůli ilegálním devizovým obchodům platily hotely s mezinárodní klientelou, především v metropoli východním Berlíně. Vzpomínky pamětníků například na nelegální hudební burzy konané v Československu rovněž dokládají, že ústup černého trhu z těch nejfrekventovanějších míst ve větších městech představoval jen dočasnou strategii, a když to bylo možné, vracel se zpět.⁵⁹

Z vyprávění jednoho z pamětníků se východoněmecký „pouliční“ černý trh jeví jako směsice obchodníků bez jakéhokoliv povolení, kteří svou činnost provozovali na různých místech ve větších městech nebo v okolí významných památek. Například v Lipsku prý postávaly před „plechovkou“ (lidový výraz pro obchodní dům v ulici Richarda Wagnera) až stovky takových obchodníků, polských občanů, kteří mohli cestovat mezi Polskem a západní Evropou, takže se dostali ke zboží, které

56 Viz RYCHLÍK, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 96–101 (viz pozn. 39).

57 BArchB, DY 30 IV B2 / 12 / 23, f. Abteilung für Sicherheitsfragen des ZK der SED, 1972–1980, Information über Ergebnisse und Erfahrungen der Zollverwaltung der DDR im Kampf gegen Schmuggel und Spekulation im Jahre 1978 (auf dem Gebiet des Reiseverkehrs), s. 20.

58 *Tamtéž*, s. 27.

59 Podivuhodnou flexibilitu prokazovaly např. právě hudební burzy v socialistickém Československu, kde lidé vyměňovali, prodávali a nakupovali oficiálně stěžejí dostupné hudební nosiče (především) západní provenience. Když se Veřejné bezpečnosti podařilo takovou burzu násilně rozehnat, objevila se vzápětí na jiném místě v Praze. (Blíže k hudebním burzám HAVLÍK, Adam: *Hudební burzy v Československu v období normalizace*. Diplomová práce obhájená roku 2009 v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. K prostorové lokalizaci burz viz hlavně s. 37 n.)

Prodavačky Intershopu v Lipsku (foto www.bild.de)

v NDR nebylo k mání. Toto zboží prodávali na východoněmeckém černém trhu a dostávali za ně východoněmecké marky. Až někdy v polovině osmdesátých let prý začali do tohoto prostředí pronikat také samotní východní Němci.⁶⁰

Překupníci z Polska byli sice početně silní, přesto však netvořili jediný zahraniční element činný při pašování zboží do NDR. Na území východního Německa i Československa operovaly pašerácké skupiny složené z občanů dalších zemí východního bloku, ale i jiných států. Pro ilustraci lze uvést dobové poznatky z oddělení hospodářské kriminality správy kriminální služby Veřejné bezpečnosti: „Do trestné činnosti se zapojují jugoslávští a polští státní příslušníci dočasně pracující v Rakousku. Tito pachatelé vytvářejí celé organizované skupiny překupníků a provádějí trestnou činnost vysoce konspirativně.“⁶¹ Podobné výtky směřovaly v polovině osmdesátých let i na adresu takzvaných *gastarbeiterů* v NDR, tedy lidí, kteří na základě různých smluv pracovali ve východoněmeckých podnicích, případně na zaměstnance východoněmeckých poboček různých zahraničních podniků. Tyto skupiny lidí se údajně hojně podílely také na odbytu pašovaného zboží. Především šlo o občany z bývalé Jugoslávie, Maďarska, Polska, ale také z Alžírsko nebo i Rakouska.⁶²

60 Srv. příspěvky na internetových stránkách zaměřených na prezentaci vzpomínek na bývalou NDR (http://www.aus-der-ddr.de/artikel/der_schwarzmarkt_in_der_ddr-aid_105.html).

61 ZNAMENÁČEK, Josef: Vývoj trestné činnosti porušování předpisů o oběhu zboží ve styku s cizinou. In: *Kriminalistický sborník*, roč. 17, č. 8 (1982), s. 566.

62 *BArchB*, DL 203/125, f. Zollverwaltung der DDR – Hauptverwaltung, RÜTHRICH, Eckerhard: *Erscheinungsformen und Zusammenhänge des organisierten Schmuggels und der Spekulation und die sich daraus ergebenden Anforderungen zu deren wirksamen Bekämpfung für die zolldienstliche Arbeit* (1985), s. 20.

Zboží na černém trhu

Na černém trhu v Československu i Německé demokratické republice se nejčastěji obchodovalo se zahraničním spotřebním zbožím, které si u obyvatel obou zemí udržovalo trvalou a enormně vysokou atraktivitu. Je třeba zde alespoň výčtem zmínit artikly, jako bylo oblečení, boty, kosmetika či některé druhy nábytku a bytových doplňků. K trvale deficitním a vyhledávaným druhům spotřebního zboží patřily také barevné televizory, videopřehrávače a videokazety. Jejich tuzemská výroba se potýkala s řadou problémů a na trhu se objevovaly v malém množství. Na pokoutním prodeji televizorů a videotechniky bylo možné docílit velmi vysokého zisku.⁶³ Po Československu stejně jako po NDR koloval v osmdesátých letech nespočet pirátských kopií, od akčních filmů přes drama k pornografii.⁶⁴ Pokud byly nahrány ze západoněmeckého televizního vysílání, mohli si naši severní sousedé vystačit s rodnou řečí, zatímco v Československu se několik lidí věnovalo dabingu pirátských videokazet.

Také hlad po hudebních novinkách, především z angloamerické hudební scény, byl velký a hudební nosiče stejně jako různé druhy přehrávačů se staly nedostatkovým zbožím, houfně sháněným skrze různé neoficiální kanály. Populární a rocková hudba hrála od druhé poloviny dvacátého století velmi významnou roli jako součást životního stylu především mladých lidí. Nejinak tomu bylo i v socialistických zemích, kde vznikala postupem času řada subkultur spojených s rockem a jeho mnoha odnožemi. V oblasti technologie souvisící s reprodukcí zvuku šel pokrok velmi rychle kupředu. Pašované gramofony a vinylové desky doplňovaly a poté nahrazovaly přehrávače magnetofonových pásek a magnetofonových kazet (včetně walkmanů) a nakonec přehrávače kompaktních disků.

Dobry příklad neoficiální distribuce západní hudby, jež propojovala Československo s Německem (tentokrát však západním), nabízí případ jisté manželské dvojice z konce sedmdesátých let. Ta byla vyšetřována policií, protože v Československu prodávala větší množství zahraničních dlouhohrajících desek. V přílohách vyšetřovacího spisu k případu⁶⁵ se uvádí, že manželka pracovala jako sekretářka správy služeb diplomatického sboru na velvyslanectví Spolkové republiky. Obsah vyšetřovacího spisu ukazuje jeden ze způsobů distribuce zahraničních gramofonových

63 Například v roce 1984 jedna skupina pašeráků nakupovala videotechniku na Západě za osm set až tisíc západoněmeckých marek, v NDR ji pak prodávala v přepočtu za šest až dvanáct tisíc marek východoněmeckých (*tamtéž*, DL 203/3239, f. Zollverwaltung der DDR – Hauptverwaltung, SCHÖNFELD, H.-J.: *Typische Erscheinungsformen und Begehungsweisen des Schmuggels mit hochwertigen Industrieerzeugnissen*, s. 14 – viz pozn. 53). Ve filmu *Bony a klid* nabízejí veksláci od svých romských obchodních partnerů patnáct videorekordérů za 270 tisíc Kčs.

64 K oficiální distribuci zahraničních filmů v Československu po roce 1968 srv. např. HAVEL, Luděk: *Hollywood a normalizace: Distribuce amerických filmů v Československu 1970–1989*. Magisterská diplomová práce obhájená na Masarykově univerzitě v Brně v roce 2008.

65 ABS, oddělení archivních fondů Ministerstva vnitra ČSR, SO – 01357/VB-HK-79, f. Městská správa Sboru národní bezpečnosti Brno, odbor hospodářské kriminality (dokumentace k vyšetřovacímu spisu), 1979.

Atraktivní nabídka koupě zahraničního automobilu v Tuzexu nebyla v socialistickém Československu zdaleka pro každého (foto www.technickyantikvariát.cz)

desek u nás: manželé je pravděpodobně díky zaměstnání jednoho z nich na západoněmeckém velvyslanectví získávali ze zahraničí a poté je v Československu prodávali. Od nich desky (sto kusů) naněkolikrát odkoupil jistý hudební fanoušek z Brna, a to za cenu v průměru tři sta korun za jeden kus. Tento kupec si desky přehrál pro osobní potřebu (jak tvrdil) na magnetofonové pásky, poté podal inzerát do časopisu *Melodie* a desky jeho prostřednictvím prodával úspěšně dál. Případy převážení hudebních nosičů přes státní hranice reflektují písemnosti Celní správy NDR, v českém prostředí o některých neúspěšných pokusech informují svodky mimořádných událostí pro Veřejnou bezpečnost.⁶⁶

Nesmírně výnosným artiklem se staly digitální hodinky a kalkulačky. Zatímco digitální hodinky byly během sedmdesátých let žádány hlavně jako módní doplněk, dovážené kalkulačky měly o poznání praktičtější využití a byly velmi důležitou pomůckou, v podstatě nutností pro studenty exaktních oborů a zaměstnance v technicky založených povoláních. Na extrémně vysokou poptávku po tomto druhu zboží v Československu vzpomíná jeden z tehdejších veksláků: „Tady když chtěl vysokoškolák kalkulačku, tak kde ji měl koupit? Tak jsme mu ji přinesli. (...) Kdybyste měl před Vánocema tisíc kalkulaček, tak za den jste je prodal. To si brali všichni. Mohl jsem obejít hospody a každé hospodskéj si ji vzal po pěti tisících. Mě stála kolem tisíce korun. To byly šílený žně.“⁶⁷

66 Viz např. *tamtéž*, oddělení archivních fondů Ministerstva vnitra ČSR, Svodná informace o mimořádných událostech a některých trestných činech v ČSR za operační den 16. dubna 1983, s. 2.

67 Soukromý archiv autora, záznam rozhovoru autora s Robertem Pekárkem, červenec 2013.

Západní zboží ve výloze Intershopu ve Výmaru (foto www.flickr.com)

Ve východním Německu i Československu byl velký zájem také o zahraniční tiskoviny a literaturu. Celníci na státních hranicích byli informováni o tom, které tiskoviny měly „závadový“ charakter. V NDR zahrnoval seznam tiskovin výslovně nepřipustných pro převoz přes státní hranice například západoněmecká politická periodika typu *Der Spiegel*, *Die Zeit*, *Bildzeitung*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* a další, dále náboženskou literaturu, „nepřátelskou literaturu“ propagandistického charakteru včetně letáků a politických pamfletů, část

beletrie a poezie s důrazem na díla autorů, kteří emigrovali z NDR, oddechovou literaturu znázorňující „maloměstáctví“, časopisy pro mládež jako *Bravo*, *Girl*, *Pop Rocky*, *Formula Eins* a také pornografii.⁶⁸ Ať už na videokazetách, nebo v tištěné podobě, pornografie se stala jedním ze segmentů černého trhu. V socialistických diktaturách bývala odsuzována jako ideologicky závadná a společensky nebezpečná, a tudíž byla běžnými cestami nedostupná. Tvořila nicméně jeden ze stálých artiklů pašování.

Pokud se soustředíme na pašování v opačném směru, tedy na nelegální vývoz do ciziny, narazíme také na společné rysy. Z Československa i Německé demokratické republiky proudilo do kapitalistické ciziny převážně zboží sběratelského charakteru. K nejatraktivnějším komoditám patřily přirozeně díky své trvale vysoké hodnotě drahé kovy, ať už ve formě šperků, či starých mincí. Ve velké míře se vyvážely i starožitnosti, umělecká díla či poštovní známky, ale také valuty a místní měny.⁶⁹ V obou socialistických státech se díky zájmu zahraničních sběratelů a překupníků etablovaly pašerácké sítě, jejichž členové spolupracovali se zahraničím. Pašerácké skupiny bývaly zpravidla napojeny na různé znalce a odhadce, kteří se podíleli na stanovení cen a podobných činnostech.

68 *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO)*, Berlin, DY 30 IV 2/2.039/204, f. Büro Egon Krenz im ZK der SED, Abteilung Sicherheitsfragen, Information zu Ergebnissen und Entwicklungen in Durchsetzung der am 1. November 1987 in Kraft getretenen veränderten Zollregelungen in grenzüberschreitenden Reise- und Postverkehr, 17.4.1988, s. 78 n.

69 Viz ZNAMENÁČEK, J.: Vývoj trestné činnosti porušování předpisů o oběhu zboží ve styku s cizinou, s. 567 (viz pozn. 61). Pro východoněmecké prostředí viz např. *BArchB*, DL 203/125, f. Zollverwaltung der DDR – Hauptverwaltung, RÜTHRICH, E.: *Erscheinungsformen und Zusammenhänge des organisierten Schmuggels und der Spekulation...*, s. 36 (viz pozn. 62).

Závěrem

Záměrem studie bylo porovnat charakter černého trhu ve dvou zemích bývalého východního bloku a poodhalit historické aktéry, kteří byli v této oblasti aktivní. Zatímco nedostatečně zásobovaný vnitřní trh a zájem o určité druhy výrobků byly společnými znaky, v každodenní praxi jejich shánění lze spatřit řadu odlišností. V Československu se etablovala specifická společenská vrstva, která měla v rámci tuzemského černého trhu velmi silné postavení a profitovala z prodeje zahraničních měn, tuzexových poukázek a prodeje pašovaného zboží. V Německé demokratické republice v souvislosti s fungováním tamních Intershopů nenalezneme podobně silně etablovanou skupinu „zprostředkovatelů“. Jako alternativní zdroje při shánění nedostatkového zboží zde v řadě případů sloužily rodinné kontakty (návštěvy, poštovní balíčky) a jiné známosti v sousední Spolkové republice. Přesto se i v kontextu východoněmeckého černého trhu vyskytovaly různé organizovanější sítě. V jejich řadách se vyskytovaly podobné osoby jako v Československu, tedy lidé, kteří měli například díky svému zaměstnání lepší možnosti zapojit se do aktivit, jako bylo pašování a spekulativní prodej spotřebního zboží. Na obchodech černého trhu se přitom nepodíleli jen občané obou německých států, významné postavení zde zaujímal především občané Polské lidové republiky, kteří využívali liberálních podmínek cestování do socialistických i západních států.

Tato studie vznikla jako výstup projektu Vnitřních grantů Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze 2013 (VG055 „Černý trh pozdního socialismu v českoněmeckém kontextu“).

Materiály

Dovolená s Heydrichem

Jiří Pokorný

V pomnichovském období ovládla český veřejný život snaha překonat stranické rozdíly a sjednotit podobně zaměřené organizace. O to začaly usilovat i odborové centrály, do té doby rozdělené podle politických hledisek.¹ Jejich jednání se však protahovala, protože se do nich vedle osobních animozit promítaly i rozpory mezi těmi, kteří chtěli uchránit co nejvíce z pluralitního ducha první republiky (tedy zejména sociálnědemokratickými a národně-sociálními odboráři), a jejími kritiky, kteří tíhli spíše k autoritativním představám o fungování státu (k nim patřili hlavně stoupenci agrární strany). Rozdílná stanoviska se značně sblížila po okupaci druhé republiky a zřízení protektorátu; všichni se totiž domnívali, že jednotná, početná a finančně silná organizace bude lépe odolávat německému nátlaku. Dojednaný kompromis vyústil 30. června 1939 v založení Národní odborové ústředny zaměstnanecké (NOÚZ), vedle níž existovalo ještě mnohem menší Ústředí veřejných zaměstnanců. Reorganizované odbory se distancovaly od marxistických představ,

1 K tomu srv. POKORNÝ, Jiří: Odbory po Mnichovu: Vznik Národní odborové ústředny zaměstnanecké. In: *Pohledy: Revue pro politiku, ekonomii, sociologii a historii*, roč. 7, č. 3 (1999), s. 15–17. Dosavadní literatura se touto problematikou příliš nezabývala (viz KOL.: *Nástin dějin československého odborového hnutí: Od vzniku prvních organizací odborového typu do období nástupu k výstavbě socialismu*. Praha, Práce 1963; TĚHLE, Jaroslav ad.: *Přehled dějin československého odborového hnutí*. Praha, Práce 1984). První větší pokus o její postižení představuje monografie Františka Čapky *Odbory v českých zemích v letech 1918–1948* (Brno, Masarykova univerzita 2008, s. 135–156).

svůj hlavní úkol spatřovaly v reprezentaci zaměstnanců při kolektivním vyjednávání a v jednání se státními úřady. Pravomoci odborů byly ale ještě předtím narušeny vládním nařízením z 28. dubna 1939, které učinilo platnost kolektivních smluv závislou na schválení státem. A po tomto výnosu následovaly další (zejména rozhodnutí o nahrazení zprostředkovatelen práce pracovními úřady, vyhlášení všeobecné pracovní povinnosti a podobně), které ve svém souhrnu znamenaly převzetí pracovních vztahů a organizace pracovního trhu do kompetence státních orgánů.²

Nacistická okupační správa se zpočátku zaměřila na naléhavější problémy a sjednoceným českým odborům se nevěnovala. Národní odborová ústředna zaměstnanecská mohla proto pomáhat odbojovým organizacím (hlavně Petičnímu výboru Věrní zůstaneme), jimž nabídla rozsáhlou síť kontaktů vedoucích až přímo do závodů. Odboroví předáci si uvědomovali, že význam odborů v pracovních oblastech upadá, a náhradou se alespoň snažili v dosud nebývalém měřítku organizovat péči o zdraví, odbornou výchovu a zábavu dělnictva. I tyto aktivity, stejně jako celá ústředna, se ale postupně dostávaly pod sílící tlak nacistických okupačních orgánů, které učinily odbory odpovědnými za klid v závodech a využívaly je ke kontrole českého dělnictva a stimulování jeho pracovního úsilí. Funkcionáři ústředny se snažili postup německých úřadů brzdit, v zásadě ale jejich nátlaku ustupovali. Měli na paměti svou zodpovědnost za životy svých členů i majetek, který shromažďovaly generace před nimi a který jednou mohl zase sloužit odborovým cílům. Taková situace celkem nacistům vyhovovala. Pomalu utahovali šrouby, iniciovali personální i organizační změny směřující ke stále větší koncentraci rozhodování a byrokratizace. Ke snadnějšímu ovládnutí odborové ústředny vytvořila nacistická okupační správa 17. února 1941 Spojovací úřad k odborům (*Verbindungsstelle zu den Gewerkschaften*), do jehož čela jmenovala inženýra Wilhelma Köstera, významného funkcionáře Německé pracovní fronty (*Deutsche Arbeitsfront* – DAF), dělnické organizace, která měla v hitlerovském Německu nahradit svobodné odbory. Köster působil jako likvidátor odborového hnutí v Rakousku, usměrňoval odbory v Sudech, měl tedy pro svou práci dostatečné předpoklady.

Ozdravné pobyty pro dělnickou mládež

Myšlenka pořádat ozdravné, prázdninové pobyty, hlavně pro mládež, měla v českých zemích delší tradici; jako inspirace mohli sloužit například skauti. Během první republiky takových organizací, snažících se zejména mládež vyvést z města a ukázat jí zdravý život v přírodě, přibývalo; přední místo v tom směru náleželo Křesťanskému sdružení mladých mužů (YMCA) a Křesťanskému sdružení mladých žen (YWCA).³

2 Viz Úřady práce. In: *Odborové sdružení a pracovní právo*, roč. 43, č. 10 (20.10.1939), s. 265.

3 K těmto sdružením viz např. HAVEL, Václav M.: *Mé vzpomínky*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1993, s. 173–177.

V roce 1939, a ještě více v roce následujícím se rekreační péčí o mladé pracovníky začaly zabývat ústavy sociálního pojištění – zejména Ústřední sociální pojišťovna a Ústřední svaz nemocenských pojišťoven.⁴ Lékaři vyhledávali mezi mladou populací (ve věku čtrnácti až osmnácti let) osoby, které vykazovaly příznaky ohrožení nějakou chorobou. Mezi tyto znaky patřila podvýživa, tělesná slabost nebo rodinná anamnéza obsahující tuberkulózu či nedávno prodělané infekční choroby. Kromě toho sem spadali i mladí lidé pracující v prostředí zdravotně nebezpečném, jaké s sebou nesla například práce s olovem, jedy nebo jinými škodlivými látkami. Všechny tyto osoby měly být vyslány na dvou- až čtyřtýdenní rekreační pobyty v celkem devětapadesáti českých a moravských táborech a ozdravovnách. Během května až září 1940 jimi prošlo 16 589 osob.⁵ Na akci spolupracovaly organizace zaměstnavatelů (například Ústřední svaz průmyslu a Ústřední svaz obchodu, Zemská rada živnostenská) i organizace odborové. I ty mohly navazovat na starší tradice, hodlaly však spíše napodobit jiný vzor – Německou pracovní frontu a její speciální pobočné organizace Radostí k síle (*Kraft durch Freude* – KdF).

Jednotlivé odborové subjekty využívaly svých existujících zařízení. Výboru kovoprůmyslového dělnictva ve Vítkovicích se roku 1941 podařilo v dohodě s majiteli větších i menších podniků a za organizační pomoci spolku Nový život zajistit bezplatný pobyt pro učně v rekreačním táboře v Prostřední Bečvě na východní Moravě. Mladí horníci z českých revírů se v září téhož roku sešli ke společnému ozdravnému pobytu v Újezdě u Klatov.⁶ Vedení Obchodního domu Brouk a Babka organizovalo takovéto pobyty pro své zaměstnance zřejmě po celou válku.⁷

Funkcionáři Národní odborové ústředny zaměstnanecké, kteří měli na starosti kulturní a rekreační vyžití svých členů, případně celého dělnictva, se podíleli, jak již řečeno, především na spolupráci s nemocenskými pojišťovnami. Kromě toho organizovali v rámci takzvaného podnikového sportu různé sportovní aktivity, pořádali návštěvy divadel, koncertů a dalších kulturních podniků a rovněž podporovali vytváření podnikových hudebních či pěveckých souborů.

Uvažovalo se i o rekreačních pobytech. Narozdíl od distribuce lístků na kulturní představení či pořádání vlastních vystoupení však šlo o finančně i organizačně náročnou záležitost. Národní odborová ústředna zaměstnanecká zdědila od bývalých, již zrušených odborových organizací rekreační zařízení, z nichž však jen několik

4 Viz PLESKOT, Jiří: *Rekreační péče o mladé pracovníky provedená ústavy soc. pojištění v r. 1940: Ročenka sociálně pojišťovacích a zdravotních ústavů*. Praha, Jednota soukromých zaměstnanců v peněžnictví a pojištnictví – skupina sociálně pojišťovací v Praze 1941, s. 133–159.

5 *Tamtéž*, s. 158.

6 *Všeooborový archiv Českomoravské komory odborových svazů* (dále VOA ČMKOS), Praha, fond (f.) Jednota kovoprůmyslového dělnictva, karton (k.) 26/13-56, Rekreační tábor učňů Prostř. Bečva – Padov; *tamtéž*, f. Jednota dělníků v hornictví, k. 19/12-44, Zpráva o rekreační akci pro mladé horníky z českých revírů v hornické ozdravovně v Újezdě u Klatov v září 1941.

7 Rekreační pobyty zaměstnanců pokrokového podniku. In: *Obchodní zaměstnanec*, roč. 2, č. 5 (květen 1942), s. 3.

bylo provozuschopných (Český Šternberk, Proseč u Pacova, Veverská Bítýška, Staré Hamry pod Smrkem, Ptení u Prostějova).

První máj 1942 a vlastní počátek rekreační akce

Svátek práce v roce 1942 se podle Vůdcova výslovného přání slavil až 2. května v sobotu, aby si tak dělníci mohli užít dvou dnů prázdná po sobě. Jak uváděla *Národní práce*, ústřední list Národní odborové ústředny zaměstnanecké, narozdíl od minulosti, kdy se pořádaly samé průvody a manifestace a svátek práce se měnil spíš na „svátek nenávisti a nadávek“, tentokrát nehrozily žádné okázalé oslavy. Místo toho se v 221 biografu po celém protektorátu konala v půl jedenácté dopoledne zvláštní filmová představení, na něž odborová ústředna rozdala sto deset tisíc volných vstupenek, v poledne v 219 obcích hrála hudba a odpoledne mohli pracující zamířit na fotbal – a protože sportovní kluby uvolnily polovinu vstupenek, mohla je pak v počtu sedmdesáti sedmi tisíc distribuovat opět NOÚZ.⁸

Starého dělnického svátku využil zastupující říšského protektora SS-Obergruppenführer generál Reinhard Heydrich, který se rád stylizoval do role starostlivého přítele dělnictva, k vyhlášení „velkorysého daru“: „...aby 3000 dělníků a dělnic ze zbrojních podniků, kteří potřebují zotavení, byla v zotavovných Čech a Moravy poskytnuta zdarma dovolená na zotavenou.“⁹ Konkrétním provedením této akce byl pověřen Wilhelm Köster.

„Socialismus činu“ zastupujícího říšského protektora byl přirozeně náležitě propagandisticky využit. Ostatně osud dělnictva v protektorátu mu „ležel na srdci“ od prvního dne jeho zdejšího působení. Již 24. října 1941 přijal delegaci českých dělníků, vyslechl jejich přání a podle možností, daných válečnými poměry, jim pochopitelně z propagandistických důvodů vycházel vstříc.¹⁰ Také při provádění akce dělnických dovolených si stanovil jako zásadní podmínku poskytnout dělníkům dobré ubytování, „aby jim skutkem dokázáno sociální smýšlení Říše“.¹¹ Bedlivě sledoval všechny přípravy a dal si neustále referovat o postupu prací. Na druhé straně vzbudilo prohlášení zastupujícího říšského protektora velký zájem.

Hlavním symbolem Heydrichovy akce se staly lázně Luhačovice, vlastně jediné významné lázně, které zůstaly na území Protektorátu Čechy a Morava. Druhého června 1942 sem přijela první skupina 232 dělníků a dvaadvaceti dělnic.¹² Vlak s rekreanty vjížděl do luhačovického nádraží za zvuků pochodu, který hrála nivnická

8 vr: Letošní svátek práce. In: *Národní práce* (1.5.1942), s. 1 n.

9 Velkorysý dar zastupujícího říšského protektora SS-Obergruppenführera Heydricha českému dělnictvu. In: *Tamtéž*, s. 1.

10 Srv. např. KORP, Karel: Jdeme správnou cestou. In: *Práce a hospodářství*, roč. 2, č. 11 (listopad 1941), s. 205.

11 DVOŘÁK, František: Uznání a zhodnocení práce českého dělníka. In: *Národní práce* (11.4.1942), s. 1 a 3; Dělníkům to nejlepší: Socialismus činu zastupujícího říšského protektora. In: *Tamtéž* (24.5.1942), s. 1.

12 Rekreační akce v prospěch dělnictva. In: *Tamtéž* (2.6.1942), s. 3.

Zahájení třetího ročníku Zotavovací akce – Odkaz Reinharda Heydricha dne 16. května 1944 (Všeodborový archiv Českomoravské komory odborových svazů, Praha, fond Fotoarchiv Hanka)

s velkým množstvím novin a časopisů. V poledne a večer koncertoval pětičlenný salonní orchestr, jednou zahrál i ke kamarádkému večírku, další podobné akce si někdy uspořádali sami rekreanti „vlastními silami“. Kdykoliv mohli navíc zajít do hotelové kavárny, restaurace a jídelny.

Návštěvníci se tak s lázněmi zřejmě velmi dobře sžili a vtiskli tomuto městu na čas nový ráz, jak alespoň psala *Národní práce* a další odborové časopisy: „Stále nové a nové tváře lidí vtiskují Luhačovicům trvalý dělnický ráz. Lze dokonce předpokládat, že tento ráz bude vyjádřen přídomkem prvních dělnických lázní v Čechách a na Moravě. Dělnický ráz lázní Luhačovic se projevuje zvláště odpoledne při pití léčivých vod a na luhačovické kolonádě. To už nejsou znuděné tváře peněžních žoků a židovských zmetků, kteří dříve zaplňovali v Luhačovicích vše nejlepší a nejkrásnější. Na kolonádě se procházejí v prostých, ale čistých oblecích dělníci a dělnice, kteří si spokojeně povídají o tom, jak pěkně užívají své dovolené, co všechno viděli a čeho všeho mohou užívat. Uvědomují si, že je to svět, který jim dříve nepatřil a do něhož byli ze svých pracovních působišť poslání jen díky velkorysému daru Zastupujícího říšského protektora, SS-Obergruppenführera generála policie Reinharda Heydricha.“¹³

kapela ve slováckých krojích. Skupinu vítal úřadující náměstek starosty a další místní hodnostáři. Rekreanti si prohlédli město a okolí a pak se věnovali svým zálibám. K dispozici měli zázemí celých lázní, a především nejlepšího místního hotelu Palace. Domácí řád jim měl poskytovat co největší volnost. V sedm ráno se zájemci mohli zúčastnit rozcvičky, mezi půl sedmou a desátou hodinou se podávala snídaně, mezi dvanáctou a půl druhou oběd, potom mezi čtvrtou a půl šestou svačina, od sedmé večere. Dopoledne se rekreanti většinou věnovali procházkám a hrám, po obědě odpočívali na lehátkách, případně otomanech ve svých pokojích. Odpoledne následovaly lázeňské procedury, koupání na koupališti, procházky v lese a k pramenům léčivých vod. Za nepříznivého počasí mohli navštívit knihovnu a čítárnu

13 Dělnictvo z kovoprůmyslových závodů v Luhačovicích. In: *Kovodělník*, roč. 2, č. 7 (červenec 1942), s. 8 n.; dále viz např. Týden radosti a odpočinku: Dělničtí rekreanti v Luhačovicích. In: *Lučebník*, roč. 2, č. 7 (červenec 1942), s. 8 n.

Rekreační akce se rozrostla natolik, že bylo nutno otevřít po Luhačovicích další dvě zotavovny, v Českém Šternberku na Sázavě a ve Věšíně u Rožmitálu. Věšín představoval jiný typ rekreace, rozhodně méně okázalý, ale nepochybně také velmi oblíbený.¹⁴ V hlubokém lese stály dvě řady dřevěných domků, uzavřených na čelní straně vzdušnou restaurací s terasami a bazénem. Každý domek měl vlastní verandu, předsín se zapuštěnými prádelnicí, šatníky a umyvadlem, a obytný prostor, v němž vedle stolů a židlí, umístěných u velkého okna, stály po obou stranách nad sebou dvě postele. O pohodlí a správnou tělesnou i duševní relaxaci dvou tisíc jednoho sta rekreatantů v jednom turnusu pečovalo patnáct zaměstnanců. Rekreatanti se věnovali odpočinku nebo vycházkám, výletům a sportům. Večer se hrál pětníkový mariáš, četly se knihy a časopisy.

Počet účastníků Heydrichovy akce v roce 1942 přerostl tři tisíce a údajně dosáhl až sedmi tisíc, tyto údaje však je potřeba brát s rezervou, protože mohla být z propagandistických důvodů nafukována. Heydrichova akce byla zahájena ovšem již v době, kdy zastupující říšského protektora umíral. Rekreatanti vjížděli do Luhačovic ve stejný den, kdy v Praze přišly na Staroměstské náměstí „desetitisícové zástupy českého lidu, aby odsoudily atentát, odmítly zločinné štvání zahraniční emigrace a přiznaly se k říšskému uvědomění“.¹⁵ Heydrichova akce však nebyla zastavena, naopak pokračovala v ještě větším rozsahu.

Odkaz Reinharda Heydricha 1943 a 1944

Okupační orgány si nepochybně uvědomovaly význam této akce, a proto ji jednoznačně podpořily. Státní tajemník v Protektorátu Čechy a Morava SS-Obergruppenführer Karl Hermann Frank podtrhl její důležitost tím, že ji pojmenoval po svém zemřelém předchůdci jako Zotavovací akci 1943, respektive 1944 – Odkaz Reinharda Heydricha (*Erholungsaktion 1943, respektive 1944 – Reinhard-Heydrich-Vermächtis*). Zároveň nabyla vysloveně masového charakteru. Zatímco (podle údajů z roku 1944) zpočátku probíhala jen ve třech zotavovnách, v roce 1943 už jich bylo dvaatřicet a v předposledním roce války dokonce čtyřiapadesát. V prvním roce se jí zúčastnilo údajně na sedm tisíc osob, v následujícím roce 32 127 a roku 1944 už 41 439 osob, z toho 12 912 žen (tedy necelá třetina).¹⁶ O konkrétních rozměrech si lze učinit představu na základě následujících statistik z roku 1944.

14 Věšín, další rekreační středisko. In: *Lučebník*, roč. 2, č. 8 (srpen 1942), s. 7.

15 Dělnictvo Škodových závodů proti zločinnému štvání a rušení pracovního míru: Živly, které lehkomyšlně ohrožují existenci jednotlivců i celku, budou zneškodněny. In: *Národní práce* (2.6. 1942), s. 1 n.

16 VOA ČMKOS, f. Národní odborová ústředna zaměstnanecká (NOÚZ), k. 217/102-20, Celková zpráva o zotavovací akci 1944 Odkaz Reinharda Heydricha pro pana generálního tajemníka Františka Koláře, 25.11.1944.

Počet a kapacita penzionů a zotavoven zapojených do Zotavovací akce 1944¹⁷

Místo	Počet rekreačních zařízení	Počet lůžek
Luhačovice	13	525
Bystřička	9	336
Kokořín	4	200
Věšín	1	140
Kdyně	2	51
Nové Město nad Metují	3	107
Čejkovice	1	100
Výrov	1	195
Zvíkovské Podhradí	1	108
Hrubá Skála	1	80
Jistec	1	83
Hořálka	1	70
Červená nad Vltavou	2	166
Velká Roudka	1	70
Vápenný Podolá	1	55
Prostřední Bečva	1	65
Ovčáry	1	50
Mašov	1	64
Štědronín	1	45
Rokytno	2	42
Staré Hamry	1	45
Proseč	1	43
Dolní Bečva	2	80
Česká Skalice	1	44
Ládví u Stránčic	1	30
<i>Celkem</i>	54	2694 (správný součet: 2794)

17 Zdroj: *Tamtéž.*

Profesní zastoupení a plánované počty účastníků Zotavovací akce 1944¹⁸

Profesní odvětví	Počet účastníků	V procentech	V procentech (správný přepočet)
Kovoprůmysl	21 726	51	49,5
Hornictví	5112	12	11,6
Chemický průmysl	1981	4,65	4,5
<i>Zbrojní průmysl</i>	<i>28 819</i>	<i>67,65</i>	<i>65,7</i>
Textilní průmysl	1790	4,2	4,1
Koždělný průmysl	1385	3,25	3,2
Zpracování kamene a zeminy	1129	2,65	2,6
Stavebnictví	477	1,12	1,1
Potravinářství	294	0,69	0,7
Papírenství a tisk	294	0,69	0,7
Dřevozpracující průmysl	383	0,9	0,9
<i>Válečně důležité podniky</i>	<i>5752</i>	<i>13,5</i>	<i>13,1</i>
Českomoravské dráhy	2450	5,75	5,6
Veřejná správa	532	1,25	1,2
Veřejná technika	532	1,25	1,2
Pošta	532	1,25	1,2
Tabáková režie	106	0,25	0,2
Vodárny	64	0,15	0,1
Plynárny	43	0,1	0,1
<i>Veřejné podniky</i>	<i>4259</i>	<i>10</i>	<i>9,7</i>
Soukromí zaměstnanci	1597	3,75	3,6
Rezerva	2197	3,75	5,0
Němci	1260	2,9	2,9
<i>Celkem</i>	<i>43 884</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

18 Zdroj: VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 217/102-18, Pracovní plán Zotavovací akce 1944 – Odkaz Reinharda Heydricha. Tabulka udává plánované počty rekreatantů, proto se výsledný součet odlišuje od údaje uvedeného výše v textu. Souhrnné kategorie „Zbrojní průmysl“, „Válečně důležité podniky“ a „Veřejné podniky“ zahrnují profesní odvětví, která v tabulce těmito souhrnnými kategoriemi předcházejí, a zde uvedené počty účastníků jsou tedy dílčími součty. Jelikož procentuální propočty nebyly správné, doplnil jsem do původní tabulky i třetí sloupec se současným přepočtem.

Karl Hermann Frank pověřil konkrétním provedením zotavovací akce šéfa Spojovacího úřadu k odborům Wilhelma Köstera, v roce 1944 pak převzal tuto funkci jeho nástupce Rudolf Kasper. Oba okamžitě angažovali Národní odborovou ústřednu zaměstnaneckou, která prováděla všechny administrativní a organizační úkony spojené s akcí. V roce 1944 provozovala odborová ústředna ve vlastní režii zotavovny v Luhačovicích, Věšíně, Čekovicích, Hořálce a Ládví; celkem šlo o sedmáct objektů, dalších sedmatřicet zůstalo v režii majitelů nebo nájemců. Ze strany NOÚZ vše řídil její ústřední (od ledna 1944 generální) tajemník František Kolář, který stál v čele tohoto úřadu společně s Hanušem Březinou, tajemníkem zodpovědným za hospodářsko-finanční záležitosti. Kolář a s ním všichni ostatní funkcionáři odborové ústředny, kteří se podíleli na zotavovací akci, se jí účastnili s ohromným nadšením a nasazením. Chtěli se ukázat v tom nejlepší světlem před okupačními orgány, tak před dělnickou veřejností.

Celá zotavovací akce byla velmi precizně naplánována. Začínala výběrem rekreatantů, který prováděly správy jednotlivých závodů za spoluúčasti závodních výborů. Výlohy, které Köster odhadoval na čtyři sta korun na osobu, měly nést závody, nepochybně se na nich ale podílela NOÚZ a podstatný příspěvek poskytovaly také nemocenské pojišťovny.¹⁹

Vybraní účastníci měli dát k dispozici své potravinové lístky (vyřizování této agendy bylo administrativně neobyčejně náročné), od Národní odborové ústředny zaměstnanecké pak dostávali jízdní řády, poukazy na volné jízdenky a na ubytování. Z těchto dokumentů nejprve využili jízdní řád, podle něhož si vyhledali vlaky, které je měly dopravit do příslušné zotavovny. Na velkých nádražích čekali zaměstnanci NOÚZ, aby jim pomohli s přestupováním. Aby je rozpoznali v davech cestujících, měli si účastníci připevnit na klop kabátu zvláštní odznak, nálepkami s logem akce měli opatřit i svá zavazadla. Z Prahy do Luhačovic jezdily zvláštní vlaky, odjezd soupravy s prvními rekreanty se stal přirozeně vítanou příležitostí k projevům. Ke zviditelnění akce sloužily i říšské a protektorátní vlajky na zotavovnách a nádražích, nápisy „Dělnická zotavovna“ (*Arbeiter-Erholungsheim*), hesla na chodbách, v jídelně a jiných společenských místnostech zotavoven. Na nádražích vyhrávaly kapely, které pak doprovázely rekreanty pochodující do jejich nových dočasných domovů.²⁰

Po příchodu do zotavovny čekal účastníky oběd a stejně jako na nádraží proslov. Vedoucí zotavovny v něm připomínal „velkomyslný odkaz tragicky zesnulého Reinharda Heydricha“, který „umožnil tisícům českých pracujících žen a mužů, aby strávili týden spokojené dovolené v nejkrásnějších krajích naší vlasti“. Zmínil se přirozeně i o Národní odborové ústředně zaměstnanecké, „která je pověřena prováděním akce, chce také při této příležitosti ukázat, že je opravdovou organizací

19 Shrnující, úplné vyúčtování zotavovací akce se doposud nepodařilo najít. Celkové částky šly nepochybně do desítek milionů korun.

20 *Tamtéž*, k. 216/102-18, Zotavovací akce 1944 Odkaz Reinharda Heydricha, Pokyny pro vedoucí zotavoven; *tamtéž*, Hausordnung für die Erholungsaktion 1944 – Reinhard-Heydrich-Vermächtnis, Domácí řád pro Zotavovací akci 1944 – Odkaz Reinharda Heydricha.

českých lidí práce, že je jejich záštitou a oporou ve všech jejich radostech a bolestech“.²¹ Jídelna byla vyzdobena portréty Adolfa Hitlera, Reinharda Heydricha a Emila Háchy.

K obědům a večeřím hrála hudba. V obyčejnějších zotavovných se rekreanti asi museli spokojit s všednějšími kapelami, ale třeba v luhačovickém hotelu Alexandria vystupoval R. A. Dvorský se svým orchestrem. Ten se svěřil se svými dojmy oborovému časopisu pro zaměstnance chemického průmyslu *Lučebník*: „Mezi námi a dělnictvem je ten nejlepší kontakt – všichni při koncertě zpívají s námi a nálada je každý večer obrovská. Pro nás je to nejradostnější poslání a věřte, že si toho všichni vážíme. Hráli jsme také fotbalový zápas R. A. Dvorský proti rekreatům. Výsledek byl 4:2 pro R. A. Dvorský. Přítomno bylo všechno, co mělo v Luhačovicích ruce a nohy, a potom se o ničem jiném nemluvilo než fotbalovém zápase. Získali jsme celé stovky nových přátel z řad dělnictva. Musíme všichni s radostí říci, že je to posluchačstvo náramně disciplinované a vděčné a že mezi námi panuje kamarádský vztah.“²²

Rekreanti museli přirozeně dodržovat domácí řád, především předpisy o zatemnění, dbát pokynů správy zotavovny, starat se o čistotu, zachovávat noční i popolední klid. Směli vstupovat do všech místností s výjimkou kuchyně, skladů a prostor vnitřního provozu, mohli také využívat veškerého zařízení, například sportovních potřeb, ale nikoli výhradně a na úkor jiných. Pro případ úrazů při sportovních aktivitách byli účastníci dovolených pojištěni. Hazardní hry byly zakázány a zpívat se směly jen nezávadné písně, a to ještě jen mimo dobu odpočinku. V pokojích se nedovolovalo používat vařiče, prát a sušit prádlo, kouřit ani čistit boty – to měl provádět za mírnou úplatu personál. V zotavovných se nesměly ubytovat ani stravovat návštěvy rekreatů. Navštívit rekreaty a debatovat s nimi, případně k nim pronášet nějaké projevy, mohl jen ten, kdo získal svolení vedoucího zotavovací akce Františka Koláře či organizačního oddělení Národní odborové ústředny zaměstnanecké.²³

Uvítání rekreatek před zotavovnou v České Skalici (Všeodborový archiv ČMKOS, fond Fotoarchiv Hanka)

21 *Tamtéž*, Zotavovací akce 1944 Odkaz Reinharda Heydricha, Uvítací projev vedoucího zotavovny.

22 Hlas o spokojenosti dělníků. In: *Lučebník*, roč. 3, č. 6 (červen 1943), s 12.

23 VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 216/102-18, Hausordnung für die Erholungsaktion 1944 – Reinhard-Heydrich-Vermächtnis, Domácí řád pro zotavovací akci 1944 – Odkaz Reinharda Heydricha.

Vedoucí zotavovny měl také své povinnosti. V úvodním projevu měl rekreanty srdečně přivítat a ujistit je, že personál jim bude vycházet všemožně vstříc, musel jim však také připomenout jejich povinnosti a upozornit je ještě například na to, že nesmějí v lese rozdělovat ohně, a pokud zotavovna stála poblíž státní hranice, také na to, kam mohou chodit a kam ne. Výslovně se dokonce zakazovala spolujízda na vorech. Kromě toho měli vedoucí zotavoven dbát na čistotu a kvalitu pitné vody nebo na bezpečnost při koupání, což znamenalo zajistit, aby žádné místo nebylo pro ten účel nebezpečné a také aby neplavci a méně dobří plavci byli pod dohledem zkušenějších. Při ubytování se měli postarat, aby ženy bydlely pospolu třeba v jednom patře nebo jinak odděleném prostoru, neměli také trpět návštěvy na pokojích a vůbec nějaké prohrěšky proti mravnosti. Konečně měli mít neustále všechny doklady, zásoby i finanční prostředky v pořádku, protože koneckonců kdykoli mohla přijít kontrola.

Rekreanti si mohli tedy svůj pobyt velmi dobře užít. Odmyslíme-li si projevy při nástupu a odjezdu, i ideologické působení na ně bylo celkem uměřené – a možná i proto dost účinné. Výjimku představovala opatření spojená s výročím úmrtí Reinharda Heydricha připadajícím na 4. červenec. V ten den z příkazu Františka Koláře byly vlajky staženy na půl žerdi, Heydrichův obraz ozdobily květiny a černá stuha v rohu. V místnosti, kde se tento obraz nacházel, se pět minut před polednem shromáždili všichni rekreanti, minutu před dvanáctou uctili Heydrichovu památku minutou ticha a v poledne vyslechli projev vedoucího zotavovny, který jeho text obdržel od Národní odborové ústředny zaměstnanecké. Hudby hrály v poledne a večer jen vážné melodie, kromě piva se nečepoval žádný alkohol a večer se nesměl konat žádný společenský večírek. O průběhu dne musel vedoucí zotavovny podat zprávu vedení NOÚZ.

Vedoucí zotavovny ve zmíněném projevu připomněl, že „čeští pracující lidé ... měli za života Reinharda Heydricha několikrát příležitost poznat jeho upřímné srdce a hluboké sociální cítění“ a že úmrtím tohoto „velkého Evropana“ a „socialisty činu“ ztratili vlivného zastávce a opravdového přítele, který v jejich prospěch uskutečnil řadu sociálních opatření, mimo jiné velkolepou zotavovací akci. Heydrich prý postavil pracujícího člověka na první místo, odstranil nenasyté parazity a šílené hazardéry s existencí českého národa. Ač „padl bojovník za lepší příští pracujících lidí, za budoucnost socialistické Evropy ... v srdcích poctivých českých lidí žije však dále“.²⁴

Posílení propagačního a výchovného úsilí v roce 1944

V letech 1942 a 1943 v souvislosti se zotavovacími akcemi převažovaly organizační a ryze praktické propagační starosti. V prvním roce probíhaly přípravy nesporně pod velkým časovým tlakem, tehdy i následující rok navíc museli organizátoři také

24 *Tamtéž*, Zotavovací akce 1944 Odkaz Reinharda Heydricha, Druhé výročí úmrtí zakladatele zotavovací akce.

čelit šeptané propagandě. V roce 1942 se šířily zvěsti, že rekreanti budou nasazeni na žňové práce nebo na práci v Říši, v příštím roce se zase tvrdilo, že v zotavovnách bude hlad. Obě zvěsti se však ukázaly jako nepravdivé a v závodech se naopak dělníci poptávali, zda a kdy bude akce pokračovat. Takovýto vývoj usnadňoval v roce 1944 přípravy a propagaci dalšího ročníku Zotavovací akce. To, co organizátoři dělali dříve poněkud improvizovaně a v rychlosti, si nyní pečlivě promysleli a naplánovali. Zaměřovali se přitom v první řadě na zdokonalení propagačních akcí a nabídky programu pro volné chvíle v zotavovnách. Svědčí o tom dva materiály sepsané v březnu 1944 v souvislosti s těmito novými požadavky a postupy – „Náčrt propagace Zotavovací akce 1944“ a „Rámcový návrh utváření volného času rekreatantů“.²⁵

V prvním materiálu se uvádělo, že jakmile německý státní ministr v protektorátu vyhlásí konání zotavovací akce – počítalo se, že tak učiní 16. dubna 1944 – proběhne ve velkých průmyslových centrech (Praze, Mladé Boleslavi, Kladně, Plzni, Brně, Ostravě a Zlínu) za účasti pozvaných členů závodních výborů filmové matiné, na němž po přečtení příslušného prohlášení budou předvedeny oba krátké filmy o Zotavovací akci 1943. Podobná matiné pak měla být uspořádána ve dnech 23. a 30. dubna i v dalších větších městech. Do propagace se pak měl zapojit protektorátní rozhlas, který měl v dubnu dvakrát týdně v rámci dělnického vysílání přinášet krátká oznámení o konání akce, v květnu o ní informovat podrobněji a v následujících měsících (od června do září) vysílat opět jen stručné zprávy jako součást dělnického vysílání. Třináctého května měl vystoupit v rozhlase s velkým projevem generální tajemník Národní odborové ústředny zaměstnanecké František Kolář. Místní rozhlasová vysílání měla začít s propagací akce 23. dubna a pak pravidelně každou neděli přinášet nedlouhé informační zprávy na základě materiálů dodaných krajskými sekretariáty odborové ústředny. Dílenský rozhlas v jednotlivých závodech se měl připojit v první polovině května se zprávami o akci dvakrát denně

Pamětní kniha zotavovny Národní odborové ústředny zaměstnanecké na Radhošti v Beskydách (Všeodborový archiv ČMKOS, fond NOÚZ)

²⁵ *Tamtéž*, Entwurf der Propagation der Erholungsaktion 1944; *tamtéž*, Rahmenantrag der Freizeitgestaltung der Rekreanten.

Rozjásaní rekreanti zotavovny Kopa v Ovčárech 26. června 1944 (Všeodborový archiv ČMKOS, fond Fotoarchiv Hanka)

a potom s dalšími informacemi podle potřeby, přičemž se měl držet pokynů oddělení propagandy NOÚZ.

„Náčrt propagace Zotavovací akce 1944“ počítal také s využitím speciálních tiskovin a dalších propagačních předmětů – transparentů určených k výzdobě tramvají, vlaků, nádraží, zotavoven a výloh obchodů, dále dopisních papírů a obálek, nálepek, prospektů a pohlednic, odznaků. Zvýšení zájmu veřejnosti mělo podpořit vypsání zvláštní fotografické soutěže nebo soutěže o nejlepší novinovou kurzívu, fejeton či básně s náměty ze zotavovací akce. Pozornost měly konečně přitáhnout různé atrakce přímo v místech konání Zotavovací akce, jako například v Luhačovicích tradiční folklorní jízda králů.

O všech důležitých momentech akce, jako bylo její vyhlášení, proslovy před odjezdem vlaků s rekreanty, její zakončení a následné zhodnocení, měl také přirozeně informovat tisk. Do 13. května měl přinášet krátké informativní zprávy, 14. května pak měl v *Národní politice*, tedy nejrozšířenějším protektorátním listě, vyjít úvodník generálního tajemníka NOÚZ Františka Koláře a v ostatních domácích denících články dalších funkcionářů odborové ústředny spolu s fotografiemi předešlých ročníků Zotavovací akce. Počítalo se také opět s natočením propagačního filmu o celé akci.

Organizátoři Zotavovací akce z oddělení Práce a radost Národní odborové ústředny zaměstnanecké si ale nedělali starosti jen o dostatečnou propagaci. Chtěli také lépe připravit její program, aby nezůstal závislý na místních improvizacích jako v minulých ročnících. Vycházeli z předpokladu, že během Zotavovací akce se její účastníci možná poprvé vymaní z vlivu rodiny a svého dosavadního prostředí, a této skutečnosti hodlali využít rovněž k výchovnému působení hudbou i mluveným a psaným slovem na více než čtyřicet tisíc českých pracujících. Péče o jejich zotavení v roce 1944 měla respektovat jejich duševní potřeby a mít přitom převážně výchovně-zábavný charakter. Neměla být individuální, ale ani šablonovitá; měla stavět na dobrovolnosti, a zároveň neztrácet vnitřní řád.

Dosavadní program, složený především z populárních koncertů, sportovních aktivit a kamarádských večírků, se měl náležitě prohloubit a obohatit o nové, vážnější pořady a prvky. Seriózněji měla být pojata už běžná ranní rozcvička, pro niž měl referát *Závodní sport NOÚZ* připravit takzvané rovnací cviky. Polední a večerní hudba, provázející v lehkém tónu stolování a zažívání, se měla střídát s komorními koncerty, neboť „hudba proniká do nitra člověka a promlouvá nejlépe k duši českého

dělníka“.²⁶ Úplně novou součástí Zotavovací akce se měly stát přednášky, zaměřené především na českou kulturu, české dějiny a podobně. Sestavením plánu přednášek včetně témat a řečníků, vybraných z místních vzdělavců, byl pověřen referát Osvěta pracujících. Ve větších centrech se dále plánovala pravidelná profesionální divadelní představení; očekávalo se hlavně inscenování veseloher. V místech, kde se nacházely stále biografy, se nabízela ještě možnost pořádat filmová představení. V dalších místech bez stálých biografů se měla uplatnit takzvaná putovní kina. Programovou nabídku akce si měli vzít na starost odborníci z referátů Divadlo, film a Volná chvíle. Tam, kde by se nedala uskutečnit divadelní ani filmová představení, měli se rekreatanti spokojit s kabaretními vystoupeními. Zapomenout se nemohlo pochopitelně ani na knihovny. Oproti dřívějším zvyklostem neměli účastníci zotavovacích pobytů jen číst, ale i vytvářet čtenářské kroužky a v nich diskutovat o knihách.

„Rámcový návrh utváření volného času rekreatů“ představoval zcela nepochybně značný posun ve smyslu silnějšího vzdělávacího a výchovného působení. Ale asi jen v tak velkých rekreačních střediscích, jako byly Luhačovice, se dal najít dostatek dobrovolných účastníků tak náročných pořadů. Ostatně je možné celkem oprávněně předpokládat, že většina dělníků, pracujících a žijících ve městech, dávala přednost odpočinku v přírodě. Koneckonců tento kulturní program mohl být sestaven i jen proto, aby ukázal, kolik neodkladné práce musí oddělení Práce a radost NOÚZ zvládnout.

Hlasy účastníků Zotavovací akce

Ohlasů na Zotavovací akci se dochovalo celkem dost, problematická je však míra jejich autenticity. Dá se předpokládat, že zprávy o rekreaci uveřejněné v protektorátním tisku prošly úpravou redaktorů či funkcionářů Národní odborové ústředny zaměstnanecké, a autocenzura nejspíš poznamenala i zprávy oficiálně neověřené, protože i o nich se dalo soudit, že je bude číst a hodnotit někdo výše postavený. Vždyť například ohlasy na pobyt v zotavovnách Český Šternberk a Věšín v roce 1942 někdo nejen pěkně přepsal na stroji i s průklepem (či průklepy), ale dokonce i zrcadlově přeložil do němčiny.²⁷ Konečně se nedá vyloučit ani „pomoc“ vedoucího zotavovny nebo „opisování“ jedné zprávy podle druhé – na to by ukazovaly dost podobné formulace v již uvedených zprávách z Českého Šternberka a Věšína. Ohlasy účastníků Zotavovací akce je tedy nutné brát se značnou rezervou, pokud by měly sloužit jako indikátor smýšlení a nálad rekreatů. Přesto by myslím nebylo správné považovat je za pouhý výplod manipulace a propagandy. Není nepravděpodobné, že dělníci, kteří zřejmě v hotelech a podobných zařízeních předtím mnoho nocí nestrávili, mohli být nadšeni čistotou pokojů, úslužností personálu i kvalitou jídel – a především krásou okolní přírody. Pisatelé těchto zpráv se moc nepouštěli do politiky, spíše jen zdůrazňovali, že dříve se takto dělník neměl. Ať tak, nebo

26 *Tamtéž*, Rahmenantrag der Freizeitgestaltung der Rekreaten.

27 *Tamtéž*, k. 116/102-6, Ohlasy na pobyt v zotavovnách (Věšín, Šternberk), 1942.

tak, hlasy účastníků se ovšem staly nepominutelnou součástí celkové propagace Zotavovací akce a nacistické propagandy vůbec.

Reakce rekreatantů otištěné v odborových časopisech nešetřily uznáním. Jako mimořádnou pochvalu lze hodnotit zejména opakovaná vyjádření, že dny trávené například v Bystřičce jim připadají jako mírové. „Jídla a pití dostatek a k tomu dvakrát týdně zdarma víno – ve válečné době téměř neuvěřitelné,“ nechal se slyšet jistý účastník.²⁸ Jedna dělnice si dokonce přála, aby jí řekli, „až bude konec války, my bychom se to tu snad ani nedověděli“.²⁹ Přirozeně pak také mnozí účastníci rekreace viděli jediný nedostatek pobytu v tom, že tak brzy končí, a ujišťovali, že by přijeli příští rok znovu a že po tak krásné dovolené půjdou s mnohem větší chutí do práce.

Úplné chvalozpěvy na pobyt v Luhačovicích sepsali do památníku účastníci tamní Zotavovací akce:

„Papíru svěříme těchto
pár řádků,
tím projevujem Vám dík
na památku.

Žili jsme zde týden –
chvíli pouhou,
vzpomínat však budeme
chvíli dlouhou.

Osvěženi vracíme se ku
své práci –
Jedna žena a další
Waltrováci.“³⁰

Anebo jiný příklad:

„Jen jednou v životě jsem
dál pána,
v Alexandrii bytem byl
kde šlechta práce byla
plně ctěna
a dělník jak milionář žil.“³¹

28 VOBORSKÝ: U kamarádů v Bystřičce. In: *Kovodělník*, roč. 3, č. 7 (červenec 1943), s. 6 n.

29 TÝŽ: Bystřička zavolala... In: *Lučebník*, roč. 3, č. 7 (červenec 1943), s. 7.

30 STEHLÍK, František: Památník – kytička vzpomínek z dělnické dovolené: Účastníci Zotavovací akce Odkaz R. Heydricha píší do památníku. In: *Kovodělník*, roč. 3, č. 8 (srpen 1943), s. 6.

31 Tamtéž.

Dělníci při líčení svých dojmů z akce také vychvalovali současné poměry, a zvláště péči Říše o dělnictvo vůbec. Adolf Minder z pražského Aera, který jako šofér projel mnoho zemí, ocenil Zotavovací akci a poznamenal, že nikde není o dělníky tak postaráno jako v současném Německu. Jen německý národní socialismus totiž může dělnickému lidu dát to, co mu už dávno patří.³² Máňa Hrabová z Českomoravských strojírén zase prohlásila: „Vážím si toho dobrodiní, co pro nás dělníky Říše dělá.“³³ Zaměstnanec čistírny K. Hložek se nechal slyšet: „Přál bych si, aby to tu viděli, jak se máme dobře, všichni nevěřící. Kdyby to viděl ten Beneš v Londýně, co pro nás Říše ve čtvrtém roce války dělá, jistě by mu pukla žluč. Nikdy bych nechtěl, aby se vrátila republika, staré svinstvo partajnické a nepořádek.“³⁴

Pochvalné uznání současných poměrů se spojovalo nikoli překvapivě s antisemitismem: „To si Židi jistě nemyslí, že tady se jednou budou zotavovat dělníci.“³⁵ Již zmíněná Máňa Hrabová si na dovolené vzpomněla, že když pracovala v židovském podniku, nevyplatil jí pan šéf mzdu nikdy řádně, vždycky jí něco pod nějakou záminkou strhnul: „Dřív jsem se cítila jako židovský otrok, dnes žijeme jako lidi.“³⁶ Antisemitismus nepochybně nebyl v této době vzácný, stejně tak je ale možné si představit, že tyto antisemitské poznámky připisovali redaktori, kteří jistě nejlépe věděli, co si má dělník myslet. Ani při jiných příležitostech si útoky na Židy nedali ujít.³⁷

Dovolená jako součást ideologického působení na dělnictvo

Není sporu o tom, že Zotavovací akce vyvolala značný ohlas a získala si vcelku širokou popularitu. Zapojil se do ní poměrně velký počet dělníků; připočteme-li k těm, kteří na dovolenou skutečně odjeli, i zájemce, kteří nebyli vybráni, došli bychom k číslu nejméně sto tisíc osob. O těchto dovolených se navíc jistě mluvilo na pracovištích i v domácnostech. Určitě se našli tací, kterým nepřípadalo správné přijímat podobné dary z rukou okupantů, ale kolik takových lidí bylo, se přirozeně nedá už zjistit. Spíše se však zdá, že si s tím většinou zas moc hlavu nelámali, a jistě se ozývaly argumenty, že co sníme my, nezůstane pro Němce. Pokud také vím, nebyl po válce za účast v Zotavovací akci nikdo postižen, i když zde by bylo záhodno asi provést rozsáhlejší průzkum v podnikových archivech. Ani funkcionáři Národní odborové ústředny zaměstnanecké, kteří akci organizovali, nebyli kvůli ní nějak popotahováni, ačkoli každý aktivistický článek byl po osvobození pečlivě registrován a vyšetřován.

32 Kokořín, středisko dělnické rekreace. In: *Tamtéž*, č. 6 (červen 1943), s. 7.

33 VOBORSKÝ: U kamarádů v Bystřičce.

34 *Tamtéž*.

35 Čeští dělníci a dělnice v zotavovně ve Věšíně. In: *Peněžní a pojišťovací zaměstnanec*, roč. 2, č. 8 (srpen 1942), s. 7.

36 VOBORSKÝ: U kamarádů v Bystřičce.

37 V dané souvislosti viz např. Dělnictvo z kovoprůmyslových závodů v Luhačovicích. In: *Kovodělník*, roč. 2, č. 7 (červenec 1942), s. 8 n.

Dovolená jako taková nebyla pro české pracující něčím úplně novým. Všechny volné dny, které přicházely v úvahu, však většinou nejspíš zase trávili nějakou prací doma nebo na venkově u příbuzných, kteří potřebovali pomoc při žních. Ještě varianty, o nichž uvažovaly odborové organizace na počátku války a které byly přiměřené jejich možnostem, byly poměrně skromné. „Dovolená s Heydrichem“ však nabídla úplně jiné zážitky – aniž by rekreanti museli obětovat jedinou korunu, ocitli se na místech, kam dříve mohli jen „páni“, dělali totéž co oni, bavili se bez každodenních starostí... Už ten pocit musel stát za to. Není divu, že se jím mnozí nechali oslnit.

Nacistické propagandě pak stačilo jen poukazovat na rozdíly mezi dřívějšími poměry – kdy se dělník musel jen hrbít, pracovat a stejně třel bídu s nouzí, kdy odborové organizace bojovaly se zaměstnavateli a také mezi sebou, ovšem jen s minimálním prospěchem pro dělníka – a mezi současným stavem, s příslušným odkazem na úlohu Židů. Dokonale to vyjádřil například Rudolf Kasper v květnu 1944: „Židokapitalistické modly padly. S nimi padla také četná jejich zařízení a zvyklosti. Z dřívějších domén bohatců staly se nyní zotavovny pro dělníky. Velký počet Židů a jiných zahalečů, kteří rok od roku střídali lázně, byl vystřídán lidmi práce. V těchž místech, kde se kdysi roztahovali parazité lidstva, odpočívají dnes muži a ženy, kteří potřebují zotavení, jejichž ruce jsou poznamenány jizvami a mozoly a jejichž pěsti jsou zvyklé držeti sekeru nebo kladivo. Lidé, v jejichž tvářích jsou vepsány zážitky práce. Pobyt v letoviscích a lázních není již žádnou privileji několika vyvolených, ale je otevřen také méně majetným, především dělníkům, pro něž jen to nejlepší je dost dobré.“³⁸

A o čem jiní jen mluvili, jsme my uskutečnili, dodával Kasper. Nedávné změny se pak běžně hodnotily jako „socialismus činu“. Toto nanejvýš oblíbené sousloví se začalo používat ve vztahu k zastupujícímu říšského protektora Reinhardu Heydrichovi a s jeho osobou bylo také nejvíce spojováno.

Dovolená byla navíc prezentována jako současná odměna pro ty, kteří pracovali v těžkých, nebezpečných a válečně důležitých oborech, ale zároveň jako příslib do budoucnosti – po válce (která byla Říši vnucena, jak se nabízelo hned připomenout) „budou takové dovolené úplně běžné jako projev nového sociálního myšlení a jeden z pilířů ve stavbě nového sociálního pořádku, po kterém nikdo netouží více než pracující člověk“.³⁹

Jak se změnila doba, tak se změnil i český dělník. Už nepatřil jako v demokracii k opovrhovaným členům společnosti – naopak se těšil obecné vážnosti jako jeden z jejích nejvýznamnějších členů. O tom svědčila i skutečnost, že Vůdce pocítil nejvyšším válečným vyznamenáním zbrojařského dělníka.⁴⁰ Ve své výkonnosti se český dělník vyrovnal německým „kamarádům práce“ – tak ho hodnotili i sami představitelé Říše. „Práce je česká válečná fronta, fronta cti a pracovního hrdinství. Musíme

38 KASPER, Rudolf: Zotavovací akce 1944. In: *Kovodělník*, roč. 4, č. 5 (květen 1944), s. 1 n.

39 Zotavovny pro dělníky otevřeny. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 6 (červen 1944), s. 2.

40 Viz Nacionálně socialistické hodnocení dělnické práce. In: *Lučebník*, roč. 2, č. 6 (červen 1942), s. 2.

dbát pevných zásad, musíme být hodni těch vojáků, kteří obětují pohodlí, krev i zdraví, aby ubránili Evropu před bolševickou ničivou silou odvěkého satanského zla. Místo pušek, kulometů a granátometů svíráme pevně v rukou kladiva, lopaty, kosačky a pluh nebo pero. Bojujeme sice s velmi rozdílnými zbraněmi, ale máme s vojáky Adolfa Hitlera jeden cíl: vítězný konec této války, který přinese rozkvět celé Evropy,“ psalo se empaticky v odborářském časopise.⁴¹ Sečteno a podtrženo, český národ se díky svému dělnictvu včlenil do socialistické Nové Evropy.

Tak by se asi dala shrnout propaganda německých nacistů a jejich českých přísluhovačů vůči dělnictvu, která ve značné míře využívala motiv Zotavovací akce Reinharda Heydricha. Její vliv se přirozeně nedá přesně změřit, dá se však předpokládat, že nebyl zanedbatelný. A je možné si také klást otázku, jakými cestami se o několik let později „dovolená s Heydrichem“ proměnila v „dovolenou s Andělem“.⁴²

Tato studie vznikla jako součást projektu Grantové agentury ČR č. 13-102795 „Průmyslové dělnictvo v českých zemích v letech 1938–1948“.

41 Z české fronty práce nebude desertérů. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 3 (březen 1943), s. 3.

42 Viz ČORNEJOVÁ, Alžběta: *Dovolená s poukazem: Odborové rekreace v Československu 1948–1968*. Praha, Academia 2014.

Diskuse

Rozpaky nad výkladem komunistické diktatury

*Kritické poznámky k projektu
„Socialismus jako myšlenkový svět“*

Karel Hrubý

Po hromadné implozi komunistických diktatur došlo nejdříve k jakémusi „účtování s minulostí“, které odráželo různé druhy nespokojenosti s komunistickým panstvím. Jedni byli zklamáni jeho nesplněnými sliby, neprofesionálním managementem politiky a státní ekonomiky, reglementováním médií, kultury, cestování i celkovým zaostáváním za ostatním průmyslově vyspělým světem, jiní připomínali zásahy do svobody občanů a krutosti zejména počátečních let diktatury, kdy docházelo k masovému postihu těch, kteří byli ideologicky stigmatizováni nebo se s jejím způsobem vlády a výkladem světa nedovedli smířit. Převládal pocit, že život v diktatuře byl – přes nemalé sympatie pro ideu socialismu – vnímán tehdejší společností nejednotně a rozporně, příznivé hodnocení se střetávalo se záporným. V prvních letech po implozi, kdy se zpřístupnila řada dosud utajovaných informací, byl obraz diktatury těmito novými poznatky poznamenán a kreslen často v ostře kontrastních barvách k někdejšímu oficiálnímu výkladu, jímž komunistický režim po celá desetiletí sám sebe prezentoval.

Jednostranná pozornost, kterou autoři historických prací z prvních let po pádu „starého režimu“ věnovali převážně organizaci moci komunistické strany a státu nad

společností, jejím diskriminačním opatřením a důsledkům panování jedné strany, vyvolala brzy potřebu korektury a doplnění. Společnost měla být zbavena ódia pasivního „objektu“, měla jí být vrácena role aktivního „subjektu dějin“. Část mladších historiků nedávné minulosti navázala na některé poznatky ze studia diktatur fašistických a pokusila se osvětlit roli společnosti v rámci diktatury komunistické pomocí analýzy dosud zanedbávaného každodenního života.¹ Mezi stoupenci strukturálního pohledu (se zaměřením na politické, hospodářské a ideologické aspekty diktatury) a badateli upírajícími pozornost k životu společnosti v jeho každodenním průběhu se rozvinuly diskuse, které zejména v historiografii německé byly velmi živé.² V českém prostředí se první práce k tématu založené na metodě studia každodenního života objevily až v pozdějších letech.³ Vedle snahy o analytickou sondu do života společnosti se vyznačovaly ostrou kritikou „binárního vyprávění“ vycházejícího z totalitárního modelu.⁴ Metoda studia každodenního života pomohla

- 1 Německé práce užívají termínu *Alltag*, jehož doslovný český převod „každoden“ je poněkud nezvyklý. Častěji se používá termín „každodenní život“ („každodennost“) nebo „všední den“ („všednodennost“), označující pravidelně se opakující činnosti v denním nebo týdenním cyklu, jako je hygiena, jídlo, cesty do zaměstnání, práce, rodina, lidské okolí, volný čas, odpočinek apod. Toto úzké vymezení každodenního života není ovšem neproblematické, jak bude dále rozvedeno.
- 2 Literatura k této diskusi je rozsáhlá a nelze ji zde komplexně reprodukovat. Zásadní rozdíly v pojetí *Alltagsgeschichte* lze najít v debatě mezi Philipphem Sarasinem a Alfredem Lüdtkem, která se odehrála na stránkách časopisu *Werkstatt Geschichte* v letech 1996 a 1997 (SARASIN, Philipp: Arbeit, Sprache – Alltag: Wozu noch „Alltagsgeschichte“? In: *Werkstatt Geschichte*, č. 15 (1996), s. 72–85; LÜDTKE, Alf: Alltagsgeschichte: Aneignung und Akteure. Oder: es hat noch kaum begonnen! In: *Tamtéž*, č. 17 (1997), s. 83–92). Část argumentů, které mají vztah k problematice zpracování dějin komunistické diktatury, byla shrnuta v úvodním referátu Martina Sabrowa „NDR v dějinách 20. století“ na zasedání badatelů zabývajících se německými dějinami, které se konalo ve Wittenbergu ve dnech 8.–10.11.2007. Tato diskuse byla ovšem poznamenána srovnáváním nacistické a komunistické diktatury, které je pro poznání komunistické diktatury v Československu jen zčásti aplikovatelné. (SABROW, Martin: *Die DDR in der Geschichte des 20. Jahrhunderts*. In: Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam [online]. 2007 [cit. 2014-09-15.] Dostupné z: http://www.zzf-pdm.de/Portals/_Rainbow/Documents/Sabrow/Die%20DDR%20im%20zwanzigsten%20Jahrhundert.pdf.)
- 3 Terminologie není zcela ustálena. Někdy se mluví o teorii (*Theorie des Alltags*), jindy o metodě. V české literatuře se užívají častěji termíny „metoda“, „analýza“, „paradigma“ či „studium“ každodenního života a této terminologické praxe se přidržují i zde.
- 4 Takto myšlenku vyjádřil ve své hojně diskutované knize Michal Pullmann: „Většina prací k dějinám komunismu se vyznačuje důsledně binárním přístupem: na jedné straně zde stojí zlý ‘režim’, na druhé straně hodná (protože ‘režimem’ utlačovaná) ‘společnost’. Hlavními nástroji ‘režimu’ byly prý propaganda a represe, proti nimž se ozýval ‘odpor’ (nebo se dokonce formoval udatný ‘odboj’). Proti domněle totálnímu útlaku ze strany ‘režimu’ stály ‘ostrůvky svobody’, proti lži pravda, proti přetvářce na veřejnosti upřímnost v soukromí, proti korupci morálka atd. V takto pojatém binárním vyprávění se předpokládá, že ‘socialismus’ byl ze své podstaty zavrženímhodný a nemorální. A že ho tak lidé tehdy i vnímali.“ (PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011, s. 15.) S Pullmannovým názorem na charakter starších prací o komunistické diktatuře vyslovil nesouhlas např. Michal Kopeček v rozhovoru pro interneto-

svým pracovním postupem odkrýt další relevantní vrstvy života řadových lidí žijících v určitém politickém, ekonomickém, sociálním a kulturním prostředí. Filozoficky však není nesporná. Práce inspirované touto metodou využívají k revizi obrazu státněsocialistické diktatury často premisy a hypotézy zobecňujícího paradigmatu, i když ty nevycházejí vždy z výsledků jejich vlastního bádání. Vyslovují autoritativní soudy o charakteru diktatury (například že nebyla jednosměrně represivní, ale konsenzuálně participativní a jako taková společností legitimizovaná), ačkoli berou do úvahy třeba jen období po odhalení takzvaného kultu osobnosti a vyčleňují ze svého obrazu stalinsko-gottwaldovskou fázi diktatury, kterou nazývají „mimořádným stavem přímého násilí“.⁵ Státněsocialistickou diktaturu pak vykládají jako standardní dějinný jev, který nepodléhá hodnocení ani utilitárnímu (čím společnost obohatila, či ochudila ve srovnání s jinými systémy), ani morálnímu (jak přispěla k větší svobodě a spravedlnosti, či naopak ji zúžila). K těmto výkladům komunistické diktatury jsou zaměřeny následující poznámky.

* * *

Metodologickou stránkou rozboru a interpretačními paradigmaty komunistické diktatury se zabývala už některá dřívější čísla *Soudobých dějin*.⁶ Ve druhém čísle

vý server Česká pozice z 25. května 2013: „Ten narativ není totalitární, protože akcentuje vývojové změny a možnost podstatné reformy systému. Tady nesouhlasím třeba s Michalem Pullmannem, který si myslí, že to je celé takzvaně totalitně historické vyprávění. Já říkám, že nikoli. Že pojmy sice mají převzaty z repertoáru totalitarismu, ale ten narativ je odlišný.“ (Antikomunistickou paměť nelze prosazovat shora. In: *Česká pozice* [online]. 25.5.2013 [cit. 2014-09-15]. Dostupné z: http://www.ceskapozice.lidovky.cz-f66-/tema.aspx?c=A130524_222816_pozice_129068.)

- 5 „Jakkoliv byl tento myšlenkový svět na počátku komunistické diktatury stvořen uměle a jakkoliv byl udržován při životě politickými prostředky, stal se postupem času, souběžně s přechodem režimu od výjimečného stavu přímého násilí k normálnímu stavu násilí strukturálního, samozřejmou součástí každodenního života v diktatuře.“ (SABROW, Martin: *Socialismus jako myšlenkový svět: Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 196–208, zde s. 203. Z němčiny přeložil Pavel Kolář.)
- 6 Tak např. v dvojčísle 3–4/2008 to byly diskusní příspěvky Petera Heumose „K sociálněhistorickému výzkumu komunistických systémů“ (s. 686–702) a Michala Pullmanna „Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění“ (s. 703–717). Číslo 4/2009 pak přineslo sérii příspěvků v rámci mezinárodního diskusního fóra na téma „Existoval v českých dějinách totalitarismus?“. V obou případech autoři (ne všichni) proti totalitární teorii stavěli i nový přístup k dějinám diktatur, jak ho nabízí metoda studia každodenního života. Viz též nedávná diskuse v časopise *Dějiny a současnost*: PULLMANN, Michal: Život v komunistické diktatuře: O povaze a proměnách soudobých dějin po roce 1989. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 12 (2011), s. 14–17; HRUBÝ, Karel: Totalita, teror a „normalita“ společnosti: Poznámky k článku Michala Pullmanna v DaS 12/2011. In: *Tamtéž*, roč. 34, č. 3 (2012), s. 14 n.; PULLMANN, Michal: Ještě k modelu totalitního panství: Odpověď na text Karla Hrubého v DaS 3/2012. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 14 n. K tématu se vrátil Jiří Suk v rubrice *Knihovnička* (*tamtéž*, č. 6, s. 8). Diskusi v časopise předcházela recenze Pullmannovy práce *Konec*

z roku 2012 pak byl představen společný projekt Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a postupimského Centra pro výzkum soudobých dějin (*Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam*) „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“ (*Sozialistische Diktatur als Sinnwelt*),⁷ který metodu studia každodenního života prezentuje jako alternativní pokus o výklad komunistické diktatury. V úvodním společném textu zde projekt prezentovali Michal Kopeček a Pavel Kolář,⁸ hlubší vhled do daného způsobu uvažování pak nabídl v první studii ředitel postupimského centra Martin Sabrow;⁹ obě verze mají povahu komplementární a navazují na referáty Martina Sabrowa a Pavla Koláře na ustavujícím jednání společného badatelského projektu v Praze 1. listopadu 2007.¹⁰

Vycházející z paradigmatu této metody,¹¹ odmítá projekt pojímat diktaturu jako „protiklad mezi ‘režimem’ a ‘společností’“ a chápe ji jako vzájemné proplétání individuálních a kolektivních zájmů, hodnotových představ, strategií přizpůsobování a kompromisů.¹² Společnost ve svém každodenním životě se stává v relativně dlouhém čase trvání diktatury spoluúčinkujícím partnerem, který svou vírou v legitimitu jejího panství i každodenním vyjednáváním a dohadováním přispívá k formování a udržování jejího způsobu vlády. S tímto posunem koresponduje i aktuální sebe-reflexe soudobých dějin jako historiografické disciplíny: „Soudobé dějiny přestaly plnit převážně identifikačně-evaluační úlohu, podle níž měly vyzdvihovat odpudivost komunistické diktatury a přednosti demokracie; ‘totalita’ již není z historického kontextu vytrženým opakem ‘demokracie’, ale standardním dějinným jevem v konkrétním čase a prostoru“ a jedním „z obecných projevů evropské moderny.“¹³

V následujícím ročníku časopisu se tématu obšírně věnoval Petr Sedlák pojednáním „Každodennost jako předmět a koncept dějepisného poznání“.¹⁴ Pokusil se tu o systematický přehled různých přístupů k problematice každodennosti i o jejich zhodnocení z hlediska přínosu pro historiografii. Zdůraznil přitom význam subjektu a jeho aktivního vztahování ke světu v toku času, potřebu moderního člověka upínat se nejen k realitě, k níž je člověk tělesně připoután, ale směřovat i k vyššímu smyslu individuální a kolektivní existence. Ve své další stati z téhož roku Sedlák

experimentu jako „knihy, o které se hovoří“ od Milana Drápaly (*tamtéž*, roč. 33, č. 11 (2011), s. 44).

7 Německý termín *Sinnwelt* by bylo možné přeložit také jako „svět smyslu“ nebo „svět, jemuž je dáván určitý smysl“.

8 KOPEČEK, Michal – KOLÁŘ, Pavel: Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 189–195.

9 SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět (viz pozn. 5).

10 Publikovány byly v časopise *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*, č. 40–41 (2007), s. 9–30.

11 K inspiraci touto metodou pro studium diktatury jako myšlenkového světa se autoři projektu výslovně hlásí (KOPEČEK, M. – KOLÁŘ, P.: Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“, s. 190).

12 *Tamtéž*.

13 *Tamtéž*, s. 191.

14 SEDLÁK, Petr: Každodennost jako předmět a koncept dějepisného poznání. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 1–2 (2013), s. 120–157.

ocenil, že metoda studia každodenního života obrátila pozornost k lepšímu porozumění diktatury, zejména v oblasti sociální praxe a smýšlení lidí, vytkl jí však, že výklad „totalitárního paradigmatu“ podává zjednodušeně, a tím si usnadňuje jeho kritiku.¹⁵ Historikové osvojující si tuto metodu se podle něj příliš rychle uchylují k zobecňujícím závěrům a teoretizují o veřejném mínění a společenských potřebách lidí v makrosociální dimenzi a modelech. Zatímco ve svých vlastních rozbořech v podstatě přebírají zažitý pozitivistický výklad soudobých dějin, v teoretických úvodech razí teze, jimiž se snaží tento výklad revidovat.

Historiky uplatňující paradigma každodennosti na interpretaci komunistické diktatury v Československu označuje Sedlák jako *revizionisty*. Považují tento termín za výstižný, neboť ukazuje na podstatnou funkci této teorie: má nejen doplnit a rozšířit, ale především *zrevidovat* obraz diktatury, zbavit jej zátěže násilného stalinismu a ukázat mocenský vztah mezi vládnoucími a společností jako vztah participativní, který dával společnosti dostatek prostoru k seberealizaci, takže diktaturu nevnímala tíživě, ale jako normální rámec každodenního života, dlouhou dobu ji legitimizovala, a tím její trvání prodlužovala.

Každodennost jako sociální praxe

Pojem každodennosti není dosud pevně definován.¹⁶ Jednou z určujících charakteristik je tu opakovatelnost, zafixovanost a neproblematičnost každodenního života. Metoda všedního dne připomíná primární zakotvení člověka v důvěrně známém lokálním prostředí (rodiny, bydliště, pracoviště, krajiny), v němž se každý snaží utvářet svůj život za daných okolností pokud možno úspěšně a bez nepříjemností. Tomuto prostředí („zde a nyní“) byla panující stranou rámcově stanovena „hranice diktatury“, která vymezila mantinely „dovoleného“, či naopak „nepřípustného“. Každodenní život obyvatel se pak odvíjel v tomto povoleném prostoru v navyklých rodinných, sousedských, pracovních a jiných formách sociálního života. Společnost se v nových poměrech „zabydla“, zvykla si na ně, respektovala nová pravidla, uzavřela s panující mocí jakési příměří či spojenectví (jehož výrazem je „konsenzus“) a v důsledku toho diktaturu podpořila.¹⁷ „Tajemství moderních diktatur je skryto

15 TÝŽ: Proč tak snadno? Silné a slabé stránky revize vykládání diktatury KSČ a jejího nástupu v únoru 1948. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 10, č. 1 (2013), s. 30–55.

16 Metoda studia každodennosti má mnoho tváří. Zde se soustřeďuji na verzi, která byla představena ve zmíněném tematickém čísle *Soudobých dějin* „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“ a v několika pracích k dějinám komunistické diktatury.

17 Pavel Kolář a Michal Pullmann, dva z autorů týmu projektu *Sinnwelt*, uveřejnili v *Lidových novinách* společný text, v němž konsenzu dávají význam souhlasu s daným řádem věcí. Přitom tento souhlas nemusel být upřímný, nýbrž také předstíraný: „Lidé zkrátka mohou dobře žít s tím, že na veřejnosti omílají autoritativní mluvu ... a zároveň ji v soukromí zpochybňují.“ (KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Nenápadný půvab ideologie: Jak politické systémy přežívají, aniž by se lidé vnitřně ztotožňovali s jejich ideologickými principy. In: *Lidové noviny* (22.–23.2.2014), příloha „Orientace“, s. 22/II.) – K jejich článku se kriticky vyjádřil Karel Palek, alias Petr Fidelius, jenž mj. konstatoval, že „ideologický diskurs komu-

právě ve svůdnosti samozřejmých způsobů kolektivního myšlení a forem sociální praxe, které dovolují vydávat nejisté za nesporné a tím je chrání před zpochybňováním,“ řečeno s Martinem Sabrowem.¹⁸

Metoda studia každodennosti našla bohaté uplatnění zejména v pracích německých historiků, kteří analyzují obě diktatury na německé půdě (nacistickou a komunistickou). Tyto práce inspirovaly i některé české historiky k tomu, aby přešli od rozborů mocenských struktur a na nich založeného způsobu vládnutí k pohledu na komunistickou diktaturu v Československu „zdola“, z pozice společnosti. Postoj společnosti k záměrům a metodám diktatury se jim z tohoto hlediska jeví jako tolerantní a aktivní. Teorii totalitarismu¹⁹ naopak vytýkají, že společnost neprávem líčí jako pasivní oběť „režimu“, a upozorňují na to, že po pádu stalinismu se změnily metody vládnutí a postavení občana se postupně uvolňovalo z restriktivních praktik „budovatelského“ období (jak to odpovídalo zmíněnému přechodu „od výjimečného stavu přímého násilí k normálnímu stavu násilí strukturálního“).²⁰ Analýzy komunistických diktatur v pojetí revizionistů z toho vyvozují, že společnost v komunistické diktatuře nebyla bezmocná, jak ji líčila teorie totalitarismu, a že mohla v každodenním vyjednávání s mocí uplatnit svou participativní roli.²¹ Panství komunistické strany nemělo proto podle nich charakter *totality*, jak tvrdila starší teorie, neboť strana nebyla všemocná, nebyla s to dosáhnout vždy všeho,

nistické moci autoři koneckonců prezentují jako poněkud směšný, leč v zásadě neškodný rituál, jehož smysl se stále více rozměšňuje, rozřeďuje, rozpadá“ (FIDELIUS, Petr: Slepá ulička analogizování: Komunistická řeč v podání dvou historiků. In: *Dějiny a současnost*, roč. 36, č. 7 (2014), s. 40).

18 SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět, s. 204.

19 Teorie totalitarismu, jak byla podána v klasických pracích Hannah Arendtové, Carla Joachima Friedricha, Zbigniewa Brzezinského a dalších autorů, byla nesporně ovlivněna oněmi rysy, jichž komunistická diktatura nabývala v období stalinismu, tj. ve 30. až 50. letech minulého století. Některé pozdější modely totalitarismu kladou sice stále ještě důraz na koncentraci moci v rukou jedné strany a na ideologičnost politiky, ale násilným metodám (teroru) připisují už jen sekundární význam (srv. KIELMANSEGG, Peter Graf: Krise der Totalitarismustheorie? In: *Zeitschrift für Politik*, roč. 21, č. 4 (1974), s. 311–326; HENKE, Klaus-Dietmar (ed.): *Totalitarismus: Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung*. Dresden, Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung 1999). Informovanou a přehlednou studii o vývoji a kritice teorie totalitarismu přinesl Jan Dobeš (DOBEŠ, Jan: Totalitarismus mezi ideologií a teorií. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 4, č. 2 (2007), s. 183–218).

20 SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět, s. 203.

21 Takto pojatá konsenzuální participace ovšem komunistickou diktaturu problematizuje: proti komu pak je diktatura namířena, proč musí moc „diktovat“, když ve skutečnosti vede konsenzuální dialog se společností, s ovládanými, jejichž potřeby, přání a návrhy na korektury se snaží ve svém „autoritativním diskurzu“ zachytit a realizovat? Bezkonkurenční monopol vlády jedné strany ztrácí v důsledku konsenzuální participace společnosti svou výlučnost a diktatura se tak stává – „lidovou demokracií“, jak se režim zpočátku rád prezentoval.

oč usilovala.²² Společnost tak mohla svůj život utvářet s jistou mírou autonomie, mohla si v ní stanovovat vlastní cíle a smysl (*Eigen-Sinn*).

Tím, že revizionisté přenášejí váhu na analýzu společnosti, otvírají nepochybně novou a potřebnou kapitolu ve snaze o osvětlení diktátorských režimů. Současně však se jejich pozornost odklání od postižení charakteru a působení „panství“, jemuž společnost podléhala. Relativizují vliv monolitní mocenské struktury a ideologie na přeměnu společnosti, snižují její rozhodující roli v řízení, kontrole a používání nátlakových technik, a tak komunistické diktatuře přiznávají status standardního dějinného jevu.²³ „Vyzdvihovat odpudivost komunistické diktatury a přednosti demokracie“ se pak v tomto pojetí rovná „identifikačně-evaluačnímu aktu“, zneužívanému k mimovědeckým záměrům.²⁴

Svět každodennosti je přijímán jako nepochybný (*fraglos*). Prostředí i aktivity společnosti mají charakter „reality“, která je dobře postižitelná každodenní praxí. V tomto světě je život společnosti *zvnějšku* osvětlen metodou každodennosti lépe než dosud. Rozpaky však vzbuzuje pokus vyložit z tohoto nepopíratelného každodenního provozu charakter, formu a působení diktatury jako trvalého rámce každodenního života. Forma, charakter a záměry komunistického panství totiž v pracích

22 Revizionisté pojmají „totalitu“ ve významu negativně hodnotícím, jako absolutní znehynění společnosti, nikoli jako prosté konstatování „konstelace a užívání moci“, jak ji např. ve svých přednáškách na Collège de France (zejména v přednášce ze 7.3.1979) definoval Michel Foucault (FOUCAULT, Michel: *Zrození biopolitiky: Kurz na Collège de France (1978–1979)*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2009, s. 170 n.). Foucault chápe totalitu v rovině praktického vládnutí (*gouvernementality*). Totalitu je podle něho třeba hledat „v nestátních projevech vládnutí, ve stranickém vládnutí“. Totalitní režimy jako nacismus, fašismus nebo stalinismus jsou Foucaultovi takovýmto projevem stranického (nestátního) vládnutí (*tamtéž*, s. 171). V rozhovoru s R. Lefortem v časopise *Tribune socialiste* z 24.–30. listopadu 1977 (s. 3 n.) označuje Foucault totalitní stát za *monolitní blok*: „V přísném smyslu je totalitní stát tam, kde politické strany, státní aparát, instituční systémy a ideologie tvoří jednotu, která je podřízena naprosté kontrole, nepřipouštějící žádné odchylky. Veškeré kontrolní aparáty jsou integrovány v jediné, jednotné pyramidě: ideologie, diskurzy a způsob chování tvoří monolitický blok.“ (FOUCAULT, Michel: *Analytik der Macht*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2005, s. 141.)

23 „...totalita již není z historického kontextu vytrženým opakem ‘demokracie’, ale standardním dějinným jevem v konkrétním čase a prostoru.“ (KOPEČEK, M. – KOLÁŘ, P.: Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“, s. 191.)

24 Viz KOLÁŘ, Pavel: *Historisierung*. In: *Docupedia-Zeitgeschichte* [online]. 22.10.2012 [cit. 2014-09-15]. Dostupné z: http://docupedia.de/docupedia/index.php?title=Historisierung_Version_2.0_Pavel_Kolář&oldid=84893. Max Weber naopak pokládá vymezení základních rozdílů mezi demokracií a diktaturou za oprávněné: demokracie podle něho spočívá na „rovnosti kvalifikace“, „minimalizaci panující moci“ funkcionářů a „kontrolní funkci veřejnosti“, již jsou všechna důležitá rozhodnutí vyhrazena ke schválení (WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, Mohr 1922, s. 607). To je pravý opak k diktatuře, kde je panující moc v centralizované podobě velmi silná a kvalifikace rozhodování je *výsadou* komunistických funkcionářů. Nekomunističtí občané přitom nemají možnost kontroly nad rozhodnutími vládnoucích (ani v „manifestačních“ volbách, které jsou v demokracii výrazem svobodného souhlasu či nesouhlasu se způsobem řízení státních záležitostí, zatímco v diktatuře je jejich smyslem potvrzení *statu quo*).

vzešlých z projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“ nejsou analyzovány, nýbrž většinou jen negativně vymezeny – popřením tezí teorie totalitarismu. Nový model komunistické nadvlády, který by neměl „chyby“ totalitarismu, se nenabízí. Forma a způsob panování stejně jako prostředky sloužící k podmanění společnosti a jejich působení na každodenní život nejsou v analýzách revizionistů dostatečně specifikovány. Ozřejmilo by se pak, že svět každodennosti není primárně určován každodenní praxí, jak zní revizionistická teze, nýbrž že naopak tato praxe je také silně ovlivňována panstvím, které tvoří rámec každodenního života a vytyčuje hranice diktatury, jimž jsou podřízeny možnosti i smysl tohoto ohraničeného života. Diktatura nebyla „stvořena“, modelována a kontrolována „předpolitickým“ každodenním životem, ale každodenní život byl ovlivňován, regulován a kontrolován politickou diktaturou. Režim politizoval všecken život i v oblasti každodennosti se záměrem dosažení socialismu či komunismu jako vyšších vývojových stupňů společnosti, naplňování stanovených cílů (zčásti utopických) a boje proti politickým a ideologickým nepřátelům. Tuto politizaci si nelze ze všedního života v komunistické diktatuře odmyslet. Média, škola, umění, pracoviště, profesní a sociální vzestup, přiděl výhod a „kompetencí“, možnosti a perspektivy „seberealizace“ a podobně – to vše bylo prostoupeno centrálně určenými politickými zájmy, měřítky a vlivem. Že v tom určitá část společnosti neshledávala nic nevídaného, kdežto jiná část naopak v tom viděla omezení svých životních šancí, svědčí jen o hluboké diferenciaci společnosti právě ve *vnímání* diktatury. Pro některé byla dobrou příležitostí, ba požehnáním, pro jiné zas překážkou, či dokonce prokletím. Jistě také platí, jak uvádějí revizionisté, že diktatura se stala pro značnou část politicky nezainteresovaných občanů prostě součástí „životního prostředí“, v němž se člověk pohybuje, jemuž se přizpůsobuje a které se stává trvalou kulisou jeho života, až je už vlastně ani nevnímá. Tuto část společnosti ale nelze vydávat za celou společnost, a není ani pro společenský celek reprezentativní.

„Předpolitický“ prostor všedního dne nebyl v diktatuře oproštěn od vlivu politična (respektive politiky a ideologie), jen jeho míra byla situačně různá a také subjektivně různě vnímaná. Iniciativu, rozhodující podíl i sílu při utváření každodenní praxe měla panující strana, která disponovala vedle vládních pravomocí i veškerým donucovacím, respektive disciplinačním aparátem státu. Společnost měla na každodenní praxi podíl tím, jak instrukce „shora“ přijímala, jak jim rozuměla, jak se jimi „sebedisciplinovala“, co z nich svým chováním a jednáním splnila, či nesplnila, to však nebyly korektury zásadního významu. Obě složky – vládnoucí a ovládaní – jsou sice ve vzájemném (mocenském) vztahu přítomny a podílejí se na něm, rozhodující je zde ale *asymetričnost* jejich vlivu. O společenském uspořádání, o vedoucí roli komunistické strany, o strategii plánované státní ekonomiky či o správnosti marxisticko-leninského výkladu světa rozhodovaly s mohutnou převahou vždy jen orgány panující strany, žádná závodní rada nebo místní národní výbor. Teprve v závěrečné fázi, kdy panující strana byla takřka konsternována, mohla společnost svým masovým protestem a „zvonením klíčů“ *ve veřejném prostoru* uvést v pochybnost i oprávněnost diktatury a ukončit její trvání.

Samotný metodický postup revizionistických historiků je problematický. Stavějí-li většinou na pracích věnovaných společnosti v diktatuře poststalinského období (po roce 1956), kdy komunistická strana přecházela k mírnějším metodám vládnutí a používala sofistikovanějších metod gouvěrnementality, jeví se jim diktatura jako „normální“, snesitelný – a pro kooperující část obyvatelstva i příznivý – rámec života společnosti. (Tak na ni mnozí z nich také vzpomínají). Avšak jiná část společnosti, která nedovedla se státněsocialistickou diktaturou vnitřně splynout, je přehlížena. Její existenci sice revizionisté zaznamenávají, ale její motivy, niterné postoje, očekávání a horizonty neosvětlují. Proti jednostrannosti totalitarismu stojí tak jiná jednostrannost metody studia každodennosti. Její stěžejní pojmy jako „panství“, „společnost“, „mocenský vztah“, „hranice diktatury“, „participace“ a *Eigen-Sinn* jsou poznamenány více revizionistickým záměrem autorů než dokumentovaným výkladem skutečnosti v její plnosti. Na jejich problematičnost chci v dalším výkladu podrobněji upozornit.

Každodennost jako filozofický pojem

Vztahu mezi světem, jak se člověku jeví, a jeho podstatou věnovala už odedávna pozornost filozofie. Téma je intenzivněji zkoumáno zejména od dob Humeových, Berkeleyových, Kantových a Husserlových.²⁵ Ve dvacátém století byly dále rozpracovány klíčové pojmy každodenního života, zejména Alfredem Schützem (*Lebenswelt*),²⁶ Michelelem Foucaultem (disciplinace, gouvěrnementalita)²⁷ a Alfem Lüdtkem (*Alltag*).²⁸ Z českých filozofů se k problému každodennosti nejadresněji vyjadřovali Jan Patočka a Karel Kosík.

Patočka vymezil každodennost jako „starání a obstarávání, hromadění, zajišťování a opatrování ... prostředků k životu v materiálním smyslu“.²⁹ Ve své dřívější základní práci *Přirozený svět jako filozofický problém* zdůraznil však také význam toho, jak člověk existuje ve svém světě a jak se k němu vztahuje.³⁰ Lidský pobyt ve světě je tak nejen fenoménem tělesnosti v prostorové a časové dimenzi „zde a nyní“, nýbrž

25 Viz zejména HUSSERL, Edmund: *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Praha, Academia 1972.

26 Viz SCHÜTZ, Alfred – LUCKMANN, Thomas: *Strukturen der Lebenswelt*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft 2003.

27 Viz FOUCAULT, M.: *Zrození biopolitiky a Analytik der Macht*.

28 Viz LÜDTKE, Alf: *Alltagsgeschichte: Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt/M. – New York, Campus 1989; TÝŽ: *Herrschaft als soziale Praxis*. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft als soziale Praxis: Historische und sozial-anthropologische Studien*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1991.

29 PATOČKA, Jan: *Pravda mýtu v Sofoklových dramatech o Labdakovicích*. In: TÝŽ: *Umění a čas*, sv. 1. (*Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 4.) Ed. Daniel Vojtěch a Ivan Chvatík. Praha, OIKOYMENH 2004, s. 462 (také in: *Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy [online]*. Praha [cit. 2014-09-15]. Dostupné z: http://userweb.pedf.cuni.cz/kov/download/patocka_sofokl.pdf).

30 TÝŽ: *Přirozený svět jako filozofický problém*. Praha, Ústřední nakladatelství a knihkupectví učitelstva československého 1936, s. 69. Kniha vyšla česky znovu v letech 1970 a 1992.

i fenoménem duchovosti, jejímž výrazem je svoboda (myšlení a jazyka). „Myšlení a jazyk jsou projevem lidské svobody, lidské dispozice světem, toho, že člověk svým okolím a tendencemi, jež se v něm vynořují, není zcela pasivně určován, nýbrž si skutečnost aktivně přisvojuje a s ní disponuje.“³¹ Každodennost je subjektem překračována. Lidský subjekt je definován nejen svým vnějším chováním, ale také tím, že a jak svět reflektuje; vztahuje se nejen k přítomnému jevovému světu, ale *k souvislostem se skutečností jako celkem*. Ritualizované chování je jen začátkem cesty k poznání celkového vztahu člověka k světu a k dispozici světem, onoho „vztahování k univerzálnímu celku, které v pouhém instrumentálním chování není obsaženo“.³²

Také Kosík v úvodu své *Dialektiky konkrétního* mluví o každodenním vnímání světa jako o *fenoménu, který se liší od své podstaty*: „V praktickoutilitárním zacházení s věcmi, v němž se skutečnost objevuje jako svět prostředků, cílů, nástrojů, potřeb a obstarávání, vytváří si ‘angažované’ individuuum představy o věcech a vypracovává si celý systém příslušného nazírání, zachycujícího a fixujícího jevovou podobu skutečnosti. (...) Bezprostřední užitelná praxe a jí odpovídající běžné myšlení umožňují tedy lidem, aby se vyznali ve světě, obeznámili se s věcmi a mohli s nimi manipulovat, ale neposkytují jim *pochopení* věcí a skutečnosti.“³³ Skutečnost je jednotou jevu a podstaty, „struktura věci je skutečností jiného řádu, než jsou jevy“. Jako úkol filozofie vidí Kosík „systematické a kritické úsilí směřující k postižení věci samé, k odkrytí struktury věci, k odhalení bytí jsoucna“.³⁴

Ve *filozofickém* pojetí každodennosti (zejména u Husserla, Schütze i u Patočky nebo Kosíka) nejde tedy *jen* o zautomatizovaný, návykový a časově i prostorově sevřený všední den. Stereotypizované jednání a reakce tvoří sice podstatnou součást života každého člověka a také jednu z důležitých podmínek stability společnosti. V lidském životě však nastávají také situace, kdy jde o víc než o dosahování „malých ideálů“ každodennosti, kdy člověk vystoupí z kolotoče navyklého, zmechanizovaného jednání a uvažování a přejde ke kritickému zamyšlení nad smyslem nejen každodenního provozu, ale i vši své aktivity a života společnosti, která ho obklopuje. Bez této *nevšednosti* by byla zcela nepochopitelná celá řada historických událostí, například podpora široké veřejnosti reformní politiky roku osmašedesátého, která vycházela nejen z revize marxismu-leninismu, ale i z pozic nemarxistických, liberálních či křesťanských. Nebyly by ani vysvětlitelné pohnutky kritické aktivity mas v „polském říjnu“ nebo „maďarském podzimu“ roku 1956 stejně jako masový

31 *Tamtéž*, s. 7.

32 TÝŽ: Gehlenovy názory o úloze umění v antropogenezi. In: TÝŽ: *Umění a čas*, sv. 1, s. 209. Jak ukázal Jan Zouhar, tento citát se opírá o názor Arnolda Gehlena (ZOUHAR, Jan: Jan Patočka a Kosíkova Dialektika konkrétního. In: *Studia Philosophica*, roč. 56, č. 1–2 (2009), s. 69–73. Zouhar také objasňuje rozdíly v pojetí obou filozofů a jejich odlišná filozofická východiska.

33 KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního: Studie o problematice člověka a světa*. Praha, Academia 1966, s. 10 (3. vydání). Rozdíl mezi angažovaným a neangažovaným (lhostejným) individuem, na který Kosík upozorňuje, ukazuje na heterogenní skladbu společnosti také z hlediska vztahu ke skutečnosti (i minulé).

34 *Tamtéž*, s. 12 n.

exodus obyvatel a nakonec lidové hnutí proti ztuhlému východoněmeckému režimu v roce 1989. A stěží by se dal vysvětlit i definitivní odklon převážné většiny společnosti od diktatury a příklon k *pluralitnímu uspořádání* v Československu na konci onoho „roku zázraků“.³⁵

Opomíjený subjekt

Oproti filozofickému pojetí přirozeného, každodenního životního světa (*Lebenswelt*), pro něž je podstatná také subjektivní stránka skutečnosti, se metoda studia každodennosti věnuje převážně objektivně postižitelnému dění a postojům ve veřejném prostoru. Funkce subjektu při konstituování obrazu světa je pominuta a nahrazena existencí světa, jak se člověku *jeví* v každodenní praxi. Tím se principiálně vyřazuje otázka po smyslu, respektive nesmyslu celého lidského bytí.³⁶ Pohled na historické dění vychází z toho, co lze (pozitivisticky) pozorovat. I obraz společnosti v diktatuře je tak postaven na *fenoménu*, na tom, jak se člověk *jeví* ve svých veřejných postojích. A protože takřka celá společnost projevuje *navenek* „poslušnost“, je tedy v tomto ohledu považována za homogenní. Připouští se sice, že mezi těmito poslušnými jsou i lidé, kteří „poslouchají“ jen z nezbytí, aby neohrozili své šance. Ale význam této vnitřně odlišné, „jiné společnosti“ a její kultury pro život ve státněsocialistické diktatuře, a zejména pro její zhroutění, není českou historiografií každodennosti dostatečně oceněn.

Lidé si nepochybně i v diktatuře osvojili strategie a techniky chování, jak nekonfliktně vycházet s panující mocí, ale základní způsob myšlení a základní hodnotovou orientaci z dřívějších let si nezanedbatelná část z nich ve svém soukromém životě podržela.³⁷ Normální evropský člověk na obecné vzdělanostní úrovni dvacátého století nežije jen upoután v řetězu návykového, zautomatizovaného a zdisciplinovaného chování materiálního světa, *žije také duchovně, hodnotí i morálně* a je s to intuitivně i reflexivně překračovat tuto hranici. Jeho mentalita není zafixována jen v krunýři veřejného diskurzu, nýbrž vyznačuje se také schopností odpoutávat se od něj, ať už se to projevuje *pocitem* nespokojenosti či nesouhlasu, anebo kritickým, alternativním *myšlením a hodnocením*, které se nespokojuje pasivně jen s tezemi předkládanými v tomto diskurzu, nýbrž dává jim často význam odlišný od oficiálního výkladu, poměřuje je vlastními zkušenostmi, relativizuje je, nebo dokonce odmítá. Tento občanský *Eigen-Sinn* není vždy součástí mocensky (re)produkovaného diskurzu, nýbrž je často jeho zpochybněním, či dokonce popřením, a postuluje mnohdy i *jiný kulturní horizont*, než vytváří svět „státního socialismu“. Metoda

35 Ve všech masových projevech nespokojenosti v NDR, Československu, Polsku a Maďarsku se nevole obyvatelstva neobracela primárně proti ideji socialismu, ale proti arogantně uplatňovanému monopolu státostrany. Volání po pluralitě v nich bylo nepřeslechnutelné.

36 Viz HUSSERL, E.: *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*, s. 28 (viz pozn. 25).

37 To připouští i Martin Sabrow, který o východoněmecké diktatuře říká, že „nikdy nedokázala získat stabilní podporu většiny společnosti“ (SABROW M.: *Socialismus jako myšlenkový svět*, s. 201).

zkoumání každodennosti tomuto aspektu udílení smyslu ze strany „ovládaných“ přisuzuje sice značný význam, sleduje však jejich chování a komunikaci jen v objektivované formě, jak se projevují ve veřejném prostoru kontrolovaném vládou stranou, kde se pak jeví jako „poslušnost“. *Subjektivní dimenzi* této „poslušnosti“ však do každodenního života v diktatuře nezahrnuje, neboť pro vztah k moci se zdá nepodstatná.

Panství nad lidmi

Pojem „panství“ (*Herrschaft*) chápou autoři zapojení do projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“ jakožto *vzájemný vztah* mezi vládou a ovládanými, „jenž se neobejde bez mentálních vazeb, bez soustavy ‘motivů podřízenosti’ (*Motive der Fügsamkeit*), již Max Weber nazýval vírou v legitimitu daného řádu“.³⁸ Martin Sabrow to dále vysvětluje: Ve světle Weberovy definice panství jakožto *šance*, „že se rozkaz určitého obsahu setká u daného okruhu osob s poslušností“, se rýsují dva pilíře stability komunistického systému: zaprvé nárok komunistické strany na politickou moc, zadruhé ochota obyvatelstva tento nárok uznávat a prosazovat. Ani v případě diktátorských systémů tedy podstata vlády nespočívala jen ve fyzické převaze vládnoucích, nýbrž stejně tak i ve *víře* ovládaných v legitimitu vykonávané moci.³⁹ Touto vírou – to je třeba mít na mysli – je ovšem ve skutečnosti míněna víra v oprávněnost socialismu uskutečňovaného („tady a teď“) formou a metodami vlády komunistické *diktatury*. A vyvozuje se z toho, že komunistická diktatura nevděčila za své dlouholeté trvání *pouze své represivní povaze*, nýbrž *stejně tak* i široké společenské *akceptaci* a vnitřním sociokulturním vazbám. Max Weber ovšem uvádí ve svém pojednání o panství vedle výše citovaného výměru také různé *motivы akceptace* panství i *povolnosti (Fügsamkeit)* ovládaných, které jdou od tupého návyku až k účelově racionálním úvahám. Určité minimum *vůle* poslouchat, respektive jistého *zájmu* na trvání daného způsobu panství podle něj patří ke každému mocenskému vztahu (*Herrschaftsverhältnis*).⁴⁰ Rozlišuje také mezi poslušností spontánní, respektive vyjednanou („něco za něco“), a *oktrojovanou* (která může spočívat na souhlasu *jen části společnosti* či určitých skupin). Víra v legitimitu se neprojevuje jen jako pozitivisticky poznatelné „formální“ chování (poslušnost rozkazu ve smyslu „jako by“ – *als ob*),⁴¹ které je určující pro chod a stabilitu *panství*, ale také subjektivním hodnocením „poslouchajícího“ (tj. i vírou či nevírou v legitimizující zdůvodnění), které je rozhodující pro skutečný postoj *společnosti*. Žádné panství se nespokojí dobrovolně jen s materiálními, jen s emocionálními nebo jen s hodnotově racionálními

38 KOPEČEK, M. – KOLÁŘ, P.: Projekt „Socialismus jako myšlenkový svět“, s. 191.

39 SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět, s. 199.

40 Viz WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 122 (viz pozn. 24).

41 Poslušnost (*Gehorsam*) má znamenat, že jednání poslušného se odvíjí v podstatě tak, „jako by“ obsah rozkazu učinil z vlastní vůle *maximou svého chování*, a to jen kvůli formálním vztahům poslušnosti, *bez ohledu na vlastní názor* o hodnotě či bezcennosti rozkazu jako takového“ (*tamtéž*, s. 123, kurzívou zvýraznil KH).

motivy ovládaných jako šancí svého trvání. Každé panství usiluje daleko víc o to vzbudit a pěstovat víru ve svou „legimititu“.⁴² V podání revizionistů je poslušnost vyložena bez ohledu na odlišnost motivů *jednotně jako participace společnosti*. To je ovšem směle zevšeobecnění, které skutečný vztah lidí k panující moci silně zkresluje.

Nedostatečný zřetel k subjektivnímu vnímání skutečnosti posouvá i řadu klíčových pojmů metody studia každodennosti k povážlivé *jednostrannosti*. Ačkoli panství je vztahem dvou aktérů, kladou revizionisté hlavní váhu na „společnost“. Ve svém odmítání pojetí všemocného vládce (leviatana) redukuje model panství na participativní vztah panujících a ovládaných, uskutečňující se v „mnohvrstevnaté spleti sociálních vazeb“.⁴³ Diktatuře je touto participací uděleno absolutorium; i ti, kteří byli režimem zbaveni svých šancí, se mění v její (ochotné?) podílňíky. Zatímco jednání panujících je relativizováno (mohli jen spoluvládnout, nemohli plně prosadit svou vůli, kromě toho aparát nefungoval vždy bezvadně, byrokracie uplatňovala své zájmy a podobně),⁴⁴ „poslušnost“ ovládaných nijak relativizována není (například tlakem „shora“, který ji *mohutnou asymetrií prostředků a šancí vynucoval*). Na „hranici diktatury“, kde se oba aktéři mocenského vztahu setkávají, revizionističtí historikové sledují jen proces participace, v němž je dovolena i „konstruktivní“ kritika, pokud neohrožuje „socialismus“ a vedoucí roli strany. Vztah nesouhlasu hlouběji tematizován není.

42 Weber také dělá rozdíly v poslušnosti podle povahy správního aparátu a způsobu panování, které ji mají garantovat (*tamtéž*, s. 122). Jinak to vidí např. autorská dvojice Kolář a Pullmann, která neshledává v prostředcích a institucích nátlaku prakticky žádný rozdíl mezi diktaturou a demokracií. Argumentují přitom, že srovnatelné prostředky ovlivňování jsou k dispozici ve všech moderních systémech panství. Překvapivě pak srovnávají ideologický, politický a materiální tlak režimu na společnost v komunistickém Československu a v liberálnědemokratické Velké Británii. Podle nich Gustáv Husák i Margaret Thatcherová „dobře věděli, že k úspěšnému vládnutí stačí vytlačit protivníka a stigmatizovat alternativy. V jednom případě se tak dělo pomocí ‘represivního legalismu’, tedy kriminalizováním opozice za současného dodržování formálně právních postupů, v druhém, ‘západním’ případě institucionálně materiální manipulací a mediální tlakem.“ (KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M.: Nenápadný půvab ideologie – viz pozn. 17.) *Represivní justice*, která *formálně* dodržuje právní postup při kriminalizování opozice, a státně řízená a cenzurovaná média diktatury mají zřejmě v jejich pojetí stejnou úroveň i stejnou funkci jako nezávislé soudnictví a tisková svoboda ve Velké Británii! „Poslušnost“ britského občana byla však nepochybně diametrálně odlišná od poslušnosti občana komunistické diktatury.

43 „Empirické bádání ... se snažilo vypracovat takové pojetí diktatury, jež chápe vztah moci a bezmoci, státu a jednotlivce nikoliv jako antitetický protiklad, nýbrž jako mnohvrstevnatou spleť sociálních vazeb.“ (SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět, s. 199.)

44 „Výkon moci byl vždy vázán na zažité rozhodovací procedury a na nepsané, avšak samozřejmě normy stranické disciplíny, jež mohly v krajním případě i ministra nebo člena ústředního výboru degradovat na pouhého vykonavatele příkazů. Tento mechanismus redukoval dokonce i reálný vliv většiny ‘všemocných’ členů politbyra na pouhou možnost podílet se na moci. Domnělá ‘všemohoucnost’ generálních tajemníků komunistických stran byla v případě konfliktu omezena nejenom vlivem Moskvy, nýbrž také odporem stranického aparátu a vždy aplikovatelným principem ‘kolektivního vedení’...“ (*Tamtéž*.)

Asymetrie možností

Pojem „panství“ v sobě zahrnuje trvalou *asymetrii* ve vztahu mezi vládnoucími a ovládanými, zakotvenou institučně, zajištěnou donucovacími prostředky, disciplinací a kontrolou, v moderní době pak také ideologicky legitimizovanou. Touto legitimizací pro panství komunistických stran byl utopický projekt nové, spravedlivé společnosti, kterou slibovaly nastolit pod svým vedením s pomocí represivní státní moci radikální změnou společenských vztahů.⁴⁵ Metoda studia každodennosti, která se v projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“ dovolává Weberova pojmu „panství“, chápe vzájemný vztah panování a poslušnosti především jako objektivní proces v rovině každodenní praxe; subjektivně vnímaná (a přitom objektivně existující!) *mohutnost* této asymetrie přitom zůstává skryta.⁴⁶

Prostředky, které má k dispozici panující moc, se pak v tomto obrazu diktatury jeví v redukované podobě. Násilí se sice nepopírá, ale jeho podstata a míra se přesněji neudávají. Zato velkou roli tu hraje veřejný diskurz, který ovlivňuje smýšlení společnosti a v jehož rámci mohou občané uplatnit jistý vliv na praxi panování. *Relevance možností* vládnoucích a možností ovládaných v tomto veřejném diskurzu se přitom nesrovnává. Zjišťuje se sice, že obě strany tahaly za nestejně konce, ale *mohutnost* tohoto rozdílu není specifikována.⁴⁷ Ve skutečnosti ovšem jeden z aktérů měl k dispozici kromě médií, školy a jiných prostředků formování veřejného diskurzu i policii a justici, které eventuelní konflikty jdoucí za povolenou „hranici diktatury“ řešily represivně ve prospěch státní (stranické) moci. Komunistická strana byla personálně a prostřednictvím kontrolních mechanismů propojena se všemi státními institucemi a do značné míry i s veřejnými organizacemi,⁴⁸ které programově, ideově i organizačně ovlivňovaly, usměrňovaly a vyplňovaly život společnosti. Role a působení těchto aparátů se v pracích založených na projektu „Socialismus jako

45 Viz LINDENBERGER, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1999, s. 22.

46 Na nedostatek pozornosti k subjektu upozornil Pavel Sedlák v souvislosti s hodnocením knihy Matěje Spurného *Nejsou jako my*: „Uvažovat o každodennosti znamená uvažovat o sociálně psychologických hybatelích v životě člověka chyceného v sociální (mocenské) interakci. To je pochopitelně náročný úkol nejen pro historika, ale stejně tak pro jeho čtenáře. Přislíbené obrazy z každodenního života v tomto ohledu ale zůstávají i tak spíše tradičním dokreslováním struktur a dynamiky politických a společenských jevů a událostí, tj. atraktivními obrazy 'zdola', detaily ze života obyčejných lidí. Dosud tak chybí nabídka přesvědčivé psychosociální sondy do života člověka v diktatuře...“ (SEDLÁK, Pavel: Proč tak snadno?, s. 48 – viz pozn. 15.)

47 Max Weber v kapitole o politickém společenství poukazuje právě na „drastičnost“ prostředků, které má k dispozici politická moc (WEBER M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 613).

48 U církvi nebo některých zájmových organizací bylo toto propojení a kontrola dost volně a omezené, ať už proto, že si hájily svou autonomií, nebo proto, že jim moc nepřikládala takový význam.

myšlenkový svět“ nesledují.⁴⁹ „Participace“ se pak v tomto nepoměru jeví jako pojem, který *diametrální* rozdíl mezi *makrošancí* panujících a *mikrošancí* ovládaných zastírá. Státní moc řízená komunistickou stranou ve smyslu leninské ideologie určovala s rozhodnou převahou „hranici diktatury“, toho, co se *smělo a mělo* dělat, myslit a vyjadřovat, ale i toho, co už se dělat, myslit a vyjadřovat ve veřejném prostoru *nesmělo nebo nemělo*. A třebaže při realizaci záměrů strany docházelo také někdy k „prostožům“, k vynuceným odkladům (způsobeným nepříznivými okolnostmi, specifickými zájmy aparátu, nedostatky či chybami v práci organizace), dokonce i k neúspěchům, nemohly tyto zábrany na „hlavní linii strany“ nic politicky podstatného změnit.⁵⁰ Moc panujících sice nebyla univerzální, všeprostopupující a neomezená, ale po celou dobu trvání diktatury dost silná na to, aby zajistila *bezkonkurenční vedoucí pozici strany v řízení státu a společnosti formou diktatury*.

Také *vnitřní systém relevance* revizionističtí historikové neberou v úvahu. Co je relevantní pro jednoho, nemusí být relevantní pro druhého.⁵¹ Struktura závažnosti má sice svůj zdroj v sociální praxi a intersubjektivní komunikaci, nicméně jednotlivé akcenty tohoto vnitřního systému jsou do značné míry závislé na biografii každého jedince, na struktuře jeho „já“, jak na to ostatně sociální psychologie upozorňovala už dříve.⁵² Zahrnovat tyto odlišně strukturované subjekty (tj. individuální „já“) pod společný objektivní faktor „poslušnosti“ (tj. kolektivní „my“) znamená stírat tyto rozdíly, a tím i vyprazdňovat z abstraktního pojmu poslušnosti jeho vlastní konkrétní obsahy. Mocenský vztah je tak upraven ve smyslu revidující teorie, vzdaluje se však vnitřně diferencované skutečnosti. Existující masivní asymetrie v tomto vztahu se redukuje na konsenzuální spoluúčast a nevěnuje se stejná pozornost tomu, že hranice diktatury byla *nejen hranicí konsenzu, ale i hranicí konfliktu* s pojetím smyslu *jinak orientované* části společnosti.

Hranice diktatury a Eigen-Sinn

Hranice diktatury, která oddělovala to, co se smí a má, od toho, co se už nemá nebo nesmí (dělat, myslit či vyjadřovat), byla sice z větší části vymezena panující mocí, ale záleželo také na tom, jak ji kdo *vnímal*, kde její obrysy, „hraniční kůly“ viděl,

49 Max Weber mluví o čtyřech elementech, které panství konstituují: páni, aparát, ovládaní a organizace (čímž se rozumí rozdělení kompetencí „rozkazovat“) (*tamtéž*, s. 611).

50 Thomas Lindenberger konstatuje, že ideologický smysl státněsocialistického projektu východoněmecké komunistické diktatury tkvěl v tom, že „nahoru směřovalo vše k jednotě a identitě, k sloučení strany, státu a společnosti“, *Eigen-Sinn* jednotlivců však „předem podléhal všude platnému diktátu ‘až sem, ale ne dále!’“ (LINDENBERGER, T.: *Die Diktatur der Grenzen*, s. 33 n.).

51 Na to, že všechny zkušenosti a veškeré jednání spočívají na těchto vnitřních strukturách relevance, upozornila práce Alfreda Schütze a Thomase Luckmanna *Strukturen der Lebenswelt* (s. 252 n. – viz pozn. 26).

52 Srv. MEAD, Georg Herbert: *On Social Psychology: Selected Papers*. Chicago, Chicago University Press 1964 (v německém překladu: *Sozialpsychologie*. Neuwied, Luchterhand 1969, s. 305 n.).

v jakém *subjektivně vnímaném prostoru a horizontu* realizoval svůj *Eigen-Sinn*. Bylo jistě mnoho těch, kteří si otázku po smyslu diktatury monopolní státostrany vůbec nekladli. Někteří však ve straně viděli garanta či průkopníka nového života, nových možností a někdy i zlepšení svých životních šancí: hranici diktatury vnímali pozitivně jako instrukci jednání. Jiní v ní ale naopak spatřovali omezení nebo *destrukci* pro ně nepostradatelných hodnot i osobních možností. Občan byl sice i při tomto destruktivně vnímaném působení diktatury nucen navenek se moci „podřídít“, nebyl však nutně její praxí a ideologií *vnitřně získán*. Mnozí tak zůstávali vůči indoktrinačním snahám vnitřně imunní.⁵³ Tímto *subjektivním vztahem k systému a jeho ideologii* byla dána *heterogenita* společnosti. Spočívala v rozličnosti významů, které diktatuře a její hranici různí lidé dávali, a v odlišných perspektívách, v jejichž intencích jednotlivci svůj život posuzovali. Metoda studia každodennosti to sice nepopírá, avšak při interpretaci diktatury pomíjí, že tyto jiné významy a perspektivy leží často *mimo* oblast autoritativního diskurzu, v mnohem širším okruhu kulturního dědictví dané civilizace, a že jsou tudíž pro diktaturu stálou latentní konkurencí.⁵⁴

Subjektivita pojetí smyslu komunistického projektu se projevovala na hranici diktatury i u těch, kteří byli jejími aktivními reprezentanty.⁵⁵ Různé druhy a funkce vládnutí na „hranici“ vykonávali také lidé, kteří centrální příkazy a vůdčí ideje modifikovali, vtiskovali jim *Eigen-Sinn* podle svého zájmu a osobního založení, které bylo nejednou ovlivňováno jejich předchozí biografií, výchovou, životními principy a horizonty, jež se odlišovaly od těch, které jim ukládal veřejný diskurz. Ne každý reprezentant řídicího centra byl stoupencem nemilosrdné leninské morálky účelu, posvěcující i násilné prostředky. Ani dřívější mezilidské vztahy nebyly zcela umrtveny. Převaha diktatury tím byla sice místy oslabována, „zlidštvána“,

53 Na podstatný rozdíl v chápání „poslušnosti“ upozorňuje Björn Kraus. Ta může být vyvolána jednak *instruktivním* působením moci, ale také podstatně modifikována jejím působením *destruktivním*. Instruktivní moc označuje Kraus jako šanci determinovat chování nebo myšlení člověka ve smyslu, který moc sama určuje. Destruktivní moc označuje pak šanci možnosti člověka redukovat. Ale i když tyto možnosti člověka redukuje, nemůže mu moc zabránit v tom, aby případně odmítal její instruktivní působení na své myšlení, tj. aby si podržel svůj původní názor a hodnotový systém, byť jen pro svůj *soukromý* život. (KRAUS, Björn: *Soziale Arbeit – Macht – Hilfe und Kontrolle: Die Entwicklung und Anwendung eines systemisch-konstruktivistischen Machtmodells*. In: KRAUS, Björn – KRIEGER, Wolfgang (ed.): *Macht in der Sozialen Arbeit: Interaktionsverhältnisse zwischen Kontrolle, Partizipation und Freisetzung*. Lage, Jacobs 2011, s. 106 n.)

54 Na iluzi determinismu, podle níž člověka lze zcela proměnit změnou systému, resp. institucí, bez ohledu na civilizačně odsouhlasené hodnoty, které působí jako tradice, upozorňuje Czesław Miłosz v knize *Ztročený duch* (Praha, Torst 1992, s. 28 n.).

55 Hranice mezi panujícími a ovládanými není příliš ostrá. Na tuto nezřetelnou hranici mezi mocí a společností upozornil jeden z předních interpretů *Alltagstheorie* Thomas Lindenberg. Tajemníci strany, předsedové národních výborů v obcích, ředitelé podniků nebo zemědělských družstev se tak ocitají coby zprostředkovatelé na jedné straně jako ochránci hranice určované vládnoucí stranou, ale na druhé straně jako osoby překračující tuto hranici; vytvářejí tak lokální mocenskou konstelaci, která je variabilní podle okolností i charakterů těchto osob. (LINDENBERGER, T.: *Die Diktatur der Grenzen*, s. 34 n.)

ale nikoli zrušena. Hranice diktatury mohla být nepodstatně korigována, ale její politická nedotknutelnost nebyla ohrožena.

Diktatura bez Stalinova stínu

Závažný rozdíl mezi pojetím komunistické diktatury v dílech revizionistických historiků a starších pracích, vůči nimž se vymezují, je i v tom, že se převážně zaměřují na nestejně časové úseky diktatury. Zatímco model totalitarismu byl založen na studiu období stalinského způsobu panování, metoda studia každodenního života věnuje zvýšenou pozornost až pozdějšímu (poststalinskému) období a posledním rokům diktatury. Avšak diktatura se u nás i v celém sovětském bloku etablovala právě v době stalinismu, její základní rozvrh a způsob panování se do značné míry řídily modelem diktatury z doby stalinské (i když zpočátku se projevovala i snaha o jistou nacionální modifikaci). Toto období diktatury a jeho vliv na další její fáze však revizionisté neosvětlují.⁵⁶

Zlehčením závažnosti období stalinismu se pak pojem diktatury redukuje na léta, kdy „s přechodem režimu od výjimečného stavu přímého násilí k normálnímu stavu násilí strukturálního“⁵⁷ masový teror a třídní boj počáteční fáze diktatury už ztratily svou váhu. Svě bezkonkurenční panování si strana již institučně zajistila (jakákoli opozice byla nepřipustná) a k udržení své „vedoucí role“ používala jiných, méně intenzivních represivních prostředků. Proces vzniku a stabilizace komunistické diktatury, podoby a funkce institucí vládnutí, *disciplinační opatření a prostředky používané k upevnění moci a podmanění společnosti* v „budovatelské“ fázi diktatury, to vše sice práce revizionistických historiků registrují, protrahované působení těchto faktorů i v období „normalizace“ však už nesledují. Neanalyzují, co zanechalo období stalinismu ve vědomí a mentalitě obyvatelstva, jaké názory, pocity, hodnocení ve společnosti ještě po léta vzpomínka na ně vyvolávala.⁵⁸ Zkušenosti,

56 Práce Matěje Spurného *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)* (Praha, Antikomplex 2011), která zahrnuje ve svém časovém záběru počáteční období poučnorové diktatury v Československu, o způsobu nastolení komunistické moci ve státě mnoho neříká. Zdůrazňovaná tolerance společnosti k násilným metodám uplatňovaným už od konce války vysvětluje průvodní okolnosti, nikoli však vznik diktatury, která vzešla z aktivity komunistické strany. (Viz HRUBÝ, Karel: Kontinuita nestejněho: Sporné závěry z nesporně dobrých analýz Matěje Spurného. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 4 (2013), s. 628–640.)

57 SABROW, M.: *Socialismus jako myšlenkový svět*, s. 203.

58 I po dvanácti letech od Chruščovova odhalení podstaty stalinismu, které proniklo do světa v roce 1956, svědčí český spisovatel Ludvík Vaculík o následujících letech trvajícím vlivu stalinismu v Československu: „Činnost státu a hospodářských organizací neměla kritiku. Parlament se odnaučil rokovat, vláda vládnout a ředitelé řídit. Volby neměly význam, zákony ztratily váhu. Nemohli jsme důvěřovat svým zástupcům v žádném výboru, a když jsme mohli, nedalo se po nich zas nic chtít, protože nemohli ničeho dosáhnout. Ještě horší však bylo, že jsme už téměř nemohli důvěřovat ani jeden druhému. Osobní i kolektivní čest upadla. S poctivostí se nikam nedošlo a o nějakém oceňování podle schopností darmo mlu-

poznatky a emocionální rezidua oné doby jsou v pracích revizionistů z osobního života generace „budovatelských let“ a jejich dětí vytěsňeny, jejich vědomí je tak natrvalo *zbaveno nejistot a obav z možného násilí*. Panování se pak projevuje jen ve své *instruktivní* podobě jako šance společnosti dosahovat svých malých cílů, životního uspokojení a nevelké participativní účasti v rámci státněsocialistické diktatury. Dlouhodobé působení *destruktivní* funkce komunistického panování, která naopak dávala vládnoucím možnost redukovat, případně eliminovat šance značné části obyvatelstva (včetně kriminalizování opozice), jak výrazně demonstrovala právě léta padesátá, zůstává v pozadí nebo zcela mimo záběr.⁵⁹

Zredukováná společnost

Společnost ve svém všednodenním světě je v projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“ osvětlována především co do způsobů, jak se projevuje v „předpolitickém“ prostoru, v němž šlo například o ideály klidu a bezpečí, sociálního pokroku a blahobytu, o praxi konzumního života, o vizi seberealizace.⁶⁰ Úsilí o zabezpečení takového života se opírá o tradované názory, návyky, kritéria, normy, které převažují v daném systému a ve světě, jenž je vnímán neproblematicky (*fraglos*) jako samozřejmá a nepopíratelná realita.⁶¹ Člověk je tu pojímán především ve své základní životní intenci zajistit sobě a své rodině v poměrech státněsocialistické diktatury výhodnou pozici i neproblematický způsob života v prostoru, který mu panující moc „hranicí

vit. Proto většina lidí ztratila zájem o obecné věci a starala se jen o sebe a o peníze, přičemž ke špatnosti poměrů patří i to, že ani na ty peníze není dnes spolehnoutí. *Pokazily se vztahy mezi lidmi, ztratila se radost z práce, zkrátka přišly na národ časy, které ohrozily jeho duševní zdraví a charakter.*“ (Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 18 (27.6.1968), s. 1, kurzívou zvýraznil KH; přetištěno např. in: KONČELÍK, Jakub: Dva tisíce slov: Zrod a důsledek nečekaně vlivného provolání. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 485–544.)

59 Společná studie americké historičky Sheily Fitzpatrickové a jejího německého kolegy Alfa Lüdtkeho dospívá ve srovnání sociální dynamiky v nacistickém a stalinském systému k závěru, že v obou společnostech „lidé ze všech sociálních segmentů a skupin nějakým způsobem prožívali vzrušení z toho, že se mohou spolupodílet na zásadní proměně světa kolem sebe“. Naproti tomu „ti, kteří byli ze společenství exkomunikováni a odsouzeni téměř doslova ke společenské smrti, byli z hlediska této dynamické elektrizace člověka obrazně řečeno ‘vypnuti’“. (FITZPATRICKOVÁ, Sheila – LÜDTKE, Alf: Dynamika každodennosti: Utváření a rozpad sociálních vazeb v éře nacismu a stalinismu. In: GEYER, Michael – FITZPATRICKOVÁ, Sheila: *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha, Academia 2012, s. 403.)

60 Viz KOPEČEK, M. – KOLÁŘ, P.: Projekt „Socialismus jako myšlenkový svět“, s. 189 n.

61 „V návaznosti na teoretické koncepty sociologie vědění je každodennost zkoumána především jako součást sociální reality, ‘kterou každý chápavý dospělý jedinec vnímá svým zdravým rozumem jako prostě danou. .. jako nesporné, jakýkoliv stav, který nám na první pohled připadá jako bezproblémový.’“ (SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět, s. 202. Autor cituje z práce Alfreda Schütze a Thomase Luckmanna *Strukturen der Lebenswelt*, sv. 2. Frankfurt/M., Suhrkamp 1979, s. 25.)

diktatury“ k „autonomní seberealizaci“ vymezila či který si případně svou aktivitou i poněkud rozšířil.⁶² V této metodické redukci jsou v popředí zájmu badatelů každodenního života aktivně se projevující jednotlivci a skupiny, kteří sledují své materiální zájmy. Intelektuální život je omezen na strategické a taktické uvažování a hledání pragmatických řešení. Lidé, kteří jsou společensky eliminováni, anebo ti, kteří jsou schopni svou situaci a své vyhlídky reflektovat *i mimo* stanovenou hranici diktatury a posuzovat věrohodnost jejího oficiálního diskurzu v celkovém rozměru lidské existence i v její *dlouhodobé perspektivě*, pak do úzce vymezené „normality“ nezapadají. Exkomunikovaní, disidenti, „odchylkáři“, „zatvrzelci“ všech barev, kteří se nesmířují s navykým „a tak dále“ každodenního provozu a míří i do prostoru za hranicí povoleného nepolitická, už do „normální“ konsenzuální společnosti nepatří. Avšak bez existence těch „jiných“ a bez analýzy jejich mentality, která se upíná k jiným horizontům a perspektivám, než ordinuje společnosti panující moc (což se zřetelně projevilo v posledních měsících roku 1989), se zhroutil diktatury a následná volba pluralitního systému většinou společnosti nedají uspokojivě vyložit.⁶³ Bez stále živé *alternativní víry* a představ o jiném uspořádání společnosti by „sametový“ přechod k pluralitní demokracii nebyl pochopitelný.

Obraz člověka je v tomto pojetí zredukován jen na „objektivně“ nazíraného poslušného (nebo stalinskou fází diktatury zdisciplinovaného) občana, kterému chybí to, co se do modelu poslušné společnosti už nevejde: jeho *osobnost*, která přes tlak, jemuž je vystavena, interpretuje svobodu a spravedlnost i způsobem přesahujícím hranici diktatury. „Společnost všedního dne“ tak v podání revizionistů vystupuje v amputované podobě: chybí jí to, co v současné civilizaci dělá lidský život plným a důstojným, co je přirozenou intencí lidské bytosti k jistým názorovým či politickým zásadám a civilizačně zakotveným mravním hodnotám, které působí u značné části společnosti i v každodenním životě. Diktaturu lze každodenním životem doplnit, ilustrovat, ale nikoli z něj vysvětlit její vznik a skutečnou podstatu. *Ta tkví*

62 Karel Kosík ve své proslulé práci z 60. let minulého století upozornil na nedostatečnost vymezení každodenního života jen konstantními vlastnostmi a činnostmi člověka, které můžeme spatřit v životě lidí v různých dobách a ve všech politických systémech: „Dějiny se mění, každodennost zůstává. Každodennost je piedestal a materiál dějin: nese Dějiny a nasycuje je, ale sama je bez dějin a vně dějin. (...) Každodennost je *fenomenálním* světem, v němž se skutečnost určitým způsobem *projevuje* a současně *skrývá*. (...) Analýza každodennosti zjednává přístup k pochopení a popisu skutečnosti pouze do *určité míry*, a za hranicemi 'svých možností' skutečnost falšuje. V tomto smyslu nelze pochopit skutečnost z každodennosti, nýbrž každodennost ze skutečnosti.“ (KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního*, s. 55 n. – viz pozn. 33.)

63 Ačkoli Gorbačovova perestrojka vyvolala naděje v řadách členů a přívrženců KSČ, nestal se program reformy komunistického systému pro masu přitažlivý. Reformněkomunistická Obroda, která se o takovou cestu pokoušela, nenašla porozumění nejen u vedení KSČ, ale zůstala vcelku izolovaná i od společnosti – masy obyvatel naopak přijaly příznivě Občanské fórum a nová politická scéna se přiklonila k řešení „odmítnout čtyřicet let komunismu jako celek a nedělat žádné zásadní výjimky pro pokus o reformu za pražského jara“. (CACCA-MO, Francesco: Mezi exilem, domácí opozicí a mezinárodním veřejným míněním: Exilový časopis Listy. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 3 (2013), s. 377.)

v přehlíženém „političnu“ a jeho cílech, v podmaňovacích a potlačovacích procedurách a v metodách usilujících o vytvoření nové mentality ovládaných.⁶⁴

Shrnutí

Revize pojetí komunistické diktatury je založena na několika domněnkách, které při bližším rozboru neodpovídají skutečnosti a zkušenosti velké části společnosti. Například:

1) Lidský život v diktatuře je pojmán jen ve své udržovací a vylepšovací intenci, jak se intuitivně projevuje v návykových způsobech všedního dne. Reflexivní a hodnotové intence překračující tuto hranici jsou z tohoto života vyloučeny. – Celá historie komunistické diktatury v Československu je však prostoupena projevem alternativního pojetí života a jeho smyslu a událostmi, které nejsou výsledkem jen instinktivního, stereotypního jednání a sebedisciplinace, nýbrž jsou založeny v reflexivní oblasti lidského života. Platí to například pro dělnické bouře v roce 1953, pražské jaro 1968, činnost disentu nebo společenské aktivity v posledním roce vlády jedné strany.

2) Celá společnost podle revizionistů projevuje navenek „poslušnost“, je tedy v tomto ohledu *homogenním celkem*. – Tato homogenita je však postavena na *fenoménu*, na tom, jak se člověk navenek jeví ve svých postojích ve veřejném prostoru. Subjektivní vnímání a vnitřní postoje však dávají společnosti charakter *heterogenního* útvaru.

3) Společnost údajně poskytovala systému státního socialismu, který se v sociální praxi realizoval ve formě *diktatury* jedné strany, *legimititu*, založenou na *víře*

64 Zde je snad namísto znovu připomenout Michela Foucaulta, který pojímal subjekt nikoli jen jako činitele *konstituujícího* poznání (jak tomu bylo u Husserla), nýbrž také jako činitele vnějšími vlivy utvářeného, a tedy *konstituovaného*. I systém panování má na konstituování subjektu ovládaných vliv. V přednášce ze 14. ledna 1976 tento náhled formuloval jako badatelský úkol: „...myslím, že je třeba orientovat výzkum moci na nadvládu (nikoli na suverenitu), na materiální operátory, na formy podmanění, na vzájemné propojení lokálních systémů tohoto podmanění a na to, jak jich je užíváno, a konečně na znalostní výbavu.“ A v další přednášce z 21. ledna dodal: „Spíše výroba subjektů než geneze suveréna: to je obecné téma.“ (FOUCAULT, Michel: *Je třeba chránit společnost: Kurs na Collège de France 1975–1976*. Přeložil Petr Horák. Praha, Filosofia 2005, s. 45 a 55.) Systému podmaňování občanstva a používaným metodám proměny jeho vědomí dle ideologického záměru panujících se revizionističtí historikové příliš nevěnují. Odhalení těchto strategií a taktik zaměřených na přeměnu subjektů v poslušné objekty by totiž odhalilo podstatný rys diktatury: oklešťování svobody a práva člověka rozhodovat o svém životě a jeho smyslu a plnou vystavenost všech obyvatel „výchovným“ opatřením státu v souladu s těmito ideologickými záměry. I „participující“ občan byl totiž trvale vystaven působení gouvěrnementálních metod vládnoucí strany a jeho „autonomie“ byla trpěna jen v mezích, které toto důmyslné ovlivňování subjektu umožňovaly.

ve spravedlivé poslání socialismu. – Sympatie a důvěra k socialismu tak ovšem ve skutečnosti legitimizují komunistickou *diktaturu*. Že byla i značná část společnosti, která vyznávala jiné ideály či měla jiné představy o socialismu i o způsobu vlády, je zastíněno pojetím *celé* společnosti jako participativního aktéra.

4) Násilí nemá v pozdějších fázích diktatury v životě společnosti už takovou váhu jako diskurz mezi panující mocí a společností. – „Hranice diktatury“, která je zajímavou metodologickou inovací, tím dostává charakter integrujícího faktoru, stává se *hranicí nenásilí*, kde oba aktéři participují, „spojení společným mentálním horizontem“. Avšak tato hranice byla také *hranicí přinucení a střetu* o různé pojetí smyslu života a socialismu i o různé pojetí formy a způsobu panování, o různou kulturu, právo a morálku. „Upozadováním“ potlačovacích praktik je tato skutečnost zastíněna, a tím i zlehčována.⁶⁵

5) *Poststalinské období*, v němž už mocenské orgány neužívají otevřené a masové násilí, opravňuje prezentovat charakter komunistické diktatury jako *netotalitární*,⁶⁶ jako jeden z obecných projevů evropské modernity, kterému nelze přikládat *a priori* dehonestující význam. – Léta stalinismu nejsou do celkového obrazu komunistické diktatury integrována, ačkoli byla *rozhodující pro její ustavení, a tedy i pro další existenci státněsocialistického systému*. Zpochybňuje se, že tato forma „stranického vládnutí“ (Michel Foucault), která byla ve státě soustředěna v rukou KSČ už od roku 1948, zůstávala *stále klíčovým základem* systému i v poststalinských časech, až do jeho konce v roce 1989. Tím je sugerován dojem zdánlivé diskontinuity: poststalinské zřízení se jeví jako kvalitativně odlišné, ačkoli původní politické i ekonomické struktury a marxismus-leninismus jako dominantní ideologie byly přes všechny personální a strategické proměny v řadách panující strany stále v platnosti.⁶⁷

65 Upozadování potlačovacích praktik vytkl ve své recenzi Pullmannova *Konce experimentu* Petr Placák: „Aby mohl režim tuto 'hru' se společností hrát, musel ji nejdříve znevolnit, zavést cenzuru, dostat pod kontrolu veřejnou diskusi, svobodné názory trestat a zahnat je do soukromí.“ (PLACÁK, Petr: Pullmannův Pán much aneb Historie a svět dětí. In: *Paměť a dějiny*, roč. 7, č. 1 (2013), s. 125.)

66 Relevanci modelu totalitarismu pro období stalinismu připustil později i Michal Kopeček ve zmíněném rozhovoru pro internetový server Česká pozice: „Ten koncept byl vyvinutý Arendtovou, Brzezinským, Friedrichem a dalšími na dobu nacistické a stalinistické nadvlády, dobu násilí, masového teroru, politických čistek a procesů, dobu totální monopolizace veřejného života značně dogmatickým marxisticko-leninským diskurzem. Nemám problém debatovat o tom, nakolik je ten pojem užitečný například pro stalinistické období. Tam si myslím, že je zcela relevantní. Mnohem méně je to ale relevantní pro šedesátá léta a rok 1968. A stejně tak méně relevantní je to pro sedmdesátá a osmdesátá léta.“ (Antikomunistickou paměť nelze prosazovat shora – viz pozn. 4.) I tady se považuje za klíčový znak totality násilí, teror, politické čistky, procesy atd., nikoli specifická *konstelace moci a způsob jejího užívání*, které násilí a masové podmaňovací praktiky umožňovaly, kdykoli bylo třeba – až do 17. listopadu 1989.

67 „Normalizační“ režim občas připomněl, že námitky proti vedoucí roli strany a jejímu pojetí „socialismu“ budou tvrdě potlačeny (např. použitím hrubého násilí při prvním výročí srpnové okupace, selektivními akcemi proti kritikům a konečně i v závěru své existence

Zážitkům z prvních let komunistické diktatury a jejich protrahovanému působení ve vědomí společnosti *také* v jejích pozdějších fázích revizionističtí historikové už nepřikládají žádnou váhu. Komunistická diktatura je tímto „uzávorkováním“ stalin-ské fáze zbavena faktoru svévolného násilí, který ji dehonestoval. Tato „výpustka“ umožňuje pak obvinít „starší historiky“ z toho, že v hodnocení diktatury „zaujatě“ připomínají také její původní utlačovací funkci.

Eliminací politična, subjektu s jeho potencí svobody i období stalinismu ztrácí diktatura mnoho ze své podstaty. Je jí tak navracena nevinost „standardního dějního jevu“, ale s historickou skutečností a zkušeností společnosti má už jen málo společného.

Důsledek: Tím, že revizionisté chápou „poslušnost“ v diktatuře jen v její „objektivně zjevované“ podobě, chybí jim při výkladu zhroucení režimu vnitřní, *subjektivně zakotvená potence rozkladu diktatury*, kterou – vedle problémů hospodářských i organizačních a vlivů zahraničních – trvale tvořily *alternativní představy a názory o hodnotném životě a touha* značné části společnosti vymanit se z uzavřeného světa diktatury. Používají proto jako „roznětku“ vnější faktor: sovětskou perestrojku. Ta byla nesporně mocným stimulem. Ale vlastní náloží byla nespokojenost s „danými poměry“ a nevíra v legitimitu komunistické diktatury; tato nespokojenost a nevíra ve značné části společnosti přetrvávaly po celou dobu diktatury⁶⁸ a na jejím konci zasáhly i dosud konformně smýšlející vrstvy. Skutečnost, že část společnosti víru v legitimitu státněsocialistické diktatury subjektivně nesdílela, respektive že ji dávno ztratila (zejména v letech po srpnové invazi), a že tedy ve společnosti působily také *jiné představy* o smyslu a uskutečňování socialismu než formou diktatury, revizionisté konsenzuálním pojetím *společnosti jako celku* dlouho zakrývají. Teprve v závěrečné interpretaci imploze této diktatury a přechodu k pluralitně demokratickému uspořádání překvapivě zjišťují, že tu měly váhu také alternativní koncepce „smyslu“.⁶⁹

v Palachově týdnu či na Národní třídě v listopadu 1989). Strukturální násilí stále působilo – i ve své otevřené formě.

68 Už během roku 1968 se objevila ve veřejném diskurzu řada soudů zpochybnujících „státně-socialistickou diktaturu“ jako výraz „skutečného socialismu“, v nějž široké vrstvy zpočátku silně věřily (viz HRUBÝ, Karel: Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 545–574).

69 Tak Michal Pullmann tvrdí, že když „metadiskurs o ideologii, tedy kritické tázání, co je to vlastně socialismus a proč je žádoucí ... odhalil formální funkci ideologického jazyka, spočívající v podpoře konsensu, jehož rubem byla absence pevného obsahu slov, vyvolával v aktech podezření, že zde něco důležitého není v pořádku: že ke stimulaci konsensu se stejně dobře – či možná lépe – hodí i jiné (liberální, ekologické, konfesní, nacionalistické) světónázorové koncepce“. (PULLMANN, M.: *Konec experimentu*, s. 232 – viz pozn. 4.) O existenci a působení liberálních a jiných světónázorových koncepcí se autor sice zmiňuje již dříve (Charta 77 a nekonformní mládež byly pro něho ovšem jen okrajovými skupinami), *jejich kořeny, význam a vliv na mentalitu značné části společnosti* však ve své knize docela pomíjí. Náhlé vynorení odlišných názorů (liberálních, konfesních atd.) v posledním roce diktatury působí pak jako *deus ex machina*...

V komunistické diktatuře nešlo jen o zdánlivě „participativní“ mocenský vztah dvou nestejně silných aktérů či o určitou flexibilitu a drobné korektury na její „hranici“. Její průběh není jen odrazem zápasu o ideál sytého a bezstarostného každodenního života, ale také o názory, ideje, hodnoty, morální maximy či o různé pojetí smyslu lidské cesty k budoucnosti. Vynechat tento zápas z dějin diktatury znamená redukovat práci historika na popis a výklad technik, strategií a procesů, jimiž *se stabilizuje a udržuje existující forma panování*. A to ovšem také jen do té doby, než se ve spřátelené velmoci začne uvažovat o alternativách a důvěra ve staré metody panování je narušena. Pak se to prostě zhroutí jako příslovečný domeček z karet...

Užitečné a nepopíratelně obohacující snaze revizionistických historiků otevřít také jiné stránky života v diktatuře, než které zachycovaly dřívější sociologické teorie struktur, uniká to podstatné: „snažit se *porozumět*, když ne vyložit, co může znamenat ten velký zápas člověka o sebe a smysl života v celku jeho dějin a v celku univerzálním vůbec“.⁷⁰ Společnost se tak sice stává nově, intenzivněji a detailněji nasvíceným *objektem* historiografie současnosti, ztrácí však – přes opačně deklarovaný záměr revizionistů – mnoho ze své funkce *subjektu dějin*.

70 PATOČKA, Jan: Ještě k některým novějším kritikám Rádla. In: TÝŽ: *Češi*, sv. 1. (*Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 12.) Ed. Karel Palek a Ivan Chvatík. Praha, OIKYMENH – Filosofía 2006, s. 114. Stať vyšla původně v *Křesťanské revui* v roce 1947 a přetištěna byla roku 1987 v exilových *Proměnách*.

Tři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty

Politika

jako

absurdní

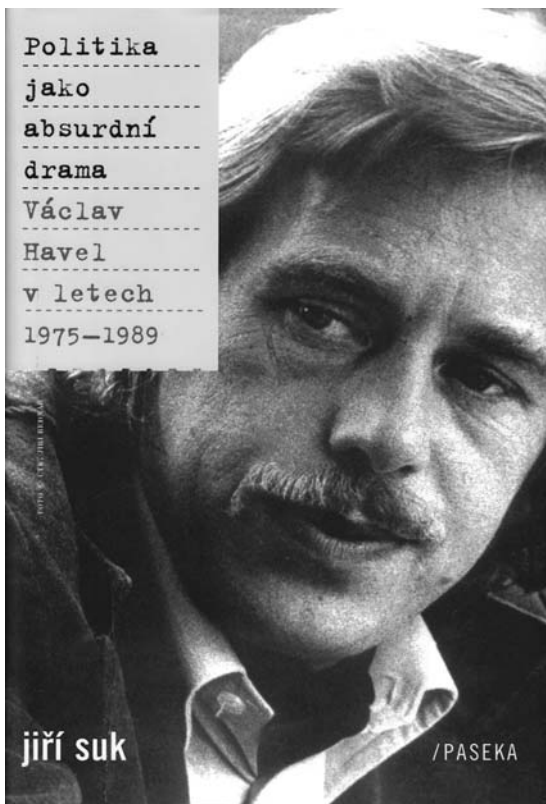
drama

Václav

Havel

v letech

1975–1989

jiří suk

/PASEKA

Diskuse

Sukova „komedie“ z časů normalizace

Kieran Williams

SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989*. Praha, Paseka 2013, 447 stran, ISBN 978-80-7432-302-7.

Jiří Suk,¹ jenž si zcela oprávněně vysloužil vavříny za vůbec první solidní dějiny revoluce roku 1989 v češtině,² nyní publikoval vědecké pojednání o nejdůležitější postavě oněch událostí, Václavu Havlovi – první od Havlova úmrtí v roce 2011. V tomto případě se nejedná o vyčerpávající životopis, nebo dokonce o celkový přehled aktivit, které Václav Havel vyvíjel po dobu čtrnácti let, jež předcházela jeho zvolení prezidentem Československa; práce se omezuje pouze na Havla jako spisovatele politických textů a spoluzakladatele uskupení, jakými byly například Charta 77 nebo Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS), a *ad hoc* iniciativ, jako byla například petice „Několik vět“, zveřejněná v létě roku 1989. Narozdíl

1 Tato recenze původně vyšla anglicky v německém časopise *Bohemia*, sv. 53, č. 2 (2013), s. 493–495. V českém překladu redakce doplnila poznámky odkazující na zmiňované publikace.

2 SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatký jedné politické krize. Od listopadu 1989 do června 1990*. Praha, Prostor 2003 a 2009.

od konvenčního životopisce takový záběr autora osvobozuje od suchopárného výčtu kapitol, jako je rodina a rodinné zázemí, léta dospívání a utváření osobnosti, milenky a tak dále; zároveň ovšem ponechává stranou dobu následující po roce 1989, tedy Havlova léta na Hradě, která by si zasloužila samostatnou knihu. Současně však tento záběr Sukovi umožňuje, aby se soustředil na Havla v té podobě, v jaké byl nejznámější v mezinárodním měřítku – tedy jako disident-dramatik, často pobývající ve vězení (v tom reálném i domácím), nebo přinejmenším ohrožený skutečným pronásledováním. Zbývá vůbec ještě něco, co by se dalo o Havlovi říci, aniž by to bylo všeobecně známo nebo aniž by se to již stalo součástí jeho mýtu?

Ačkoli v širších obrysech bude vyprávění každému, kdo četl Havlovy vlastní vzpomínky (jako jsou například rozhovory Václava Havla s Karlem Hvižďalou, které vyšly v knižní podobě)³ a předchozí životopisy,⁴ důvěrně známé, Suk dokázal originálním způsobem využít a zpracovat nové prameny. Mezi nimi zaujímá přední místo Havlova objemná korespondence, ať již ta zveřejněná (jako jsou jeho dopisy Vilému Prečanovi a Františku Janouchovi),⁵ nebo v současné době nově zpřístupněná v archivech, včetně Knihovny Václava Havla. Suk rovněž nabízí pohled komunistického režimu, a to prostřednictvím svazků vedených na Havla jakožto objekt vyšetřování a věznění, které se nestačily v posledních dnech roku 1989 skartovat (většina běžných záznamů jeho sledování tak nejspíš dopadla). Tyto prameny zanechávají celkový dojem, že Havel vynikal nesmírným organizačním umem a měl vlohy pro tvoření koalic, v neposlední řadě pak, že dokázal chytrě využít každé vhodné skulinky, kterou komunistický režim poskytl, jako byla například výměna valutových honorářů a darů ze zahraničí za tuzexové bony, které se staly pro disidenty záchranným lanem. Čtenář má také možnost utvořit si barvitou představu o Havlovi během jeho pobytu ve vězení, a to prostřednictvím shromážděných zpráv, které o něm podávali informátoři z jeho okolí a které pouze přispívají k umocnění úcty vůči tomu, jak Havel snášel tehdejší tvrdé zkoušky.

Jiří Suk si dopřává dost času na to, aby vylíčil etapy, které se zpravidla v honbě za dramatičtějšími životními periodami přeskakovaly, jako bylo například mezidobí od vystoupení Charty 77 do Havlova odsouzení k dlouholetému trestu odnětí svobody za jeho práci ve VONSu dva roky nato nebo stav jeho naprosté uštvanosti po dobu několika měsíců předcházejících událostem listopadu 1989. Jsou to právě tyto momenty, které toho pravděpodobně čtenářům, ať již domácím nebo zahraničním, zprostředkují nejvíce, pokud jde o nové detaily a nové pochopení Havlovy

3 HAVEL, Václav: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výslech.* (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999.

4 Viz např. KRISOVÁ, Eda: *Václav Havel: Životopis.* Brno, Atlantis 1991; SIMMONS, Michael: *Nesmělý prezident.* Praha, Volvox Globator 1993; KEANE, John: *Václav Havel: Politická tragédie v šesti dějstvích.* Praha, Volvox Globator 1999; BAUER, Jan: *Václav Havel: Necenzurovaný životopis.* Praha, Ottovo nakladatelství 2002; naposled KAISER, Daniel: *Disident: Václav Havel 1936–1989.* Praha – Litomyšl, Paseka 2009.

5 HAVEL, Václav – PREČAN, Vilém: *Korespondence (1983–1989).* Ed. Vojtech Čelko a Vilém Prečan. Praha, Československé dokumentační středisko 2011; HAVEL, Václav – JANOUCHEK, František: *Korespondence 1983–2001.* Praha, Akropolis 2007.

oddanosti jeho politickým aktivitám – bez ohledu na následky pro jeho umělecké ambice, které možná preferoval, stejně jako pro jeho pohodlí a zdraví. Pojednání o prezidentské kampani v prosinci 1989, přestože je právě díky Sukovu dřívějšímu důkladnému bádání a redigovanému souboru archivních pramenů⁶ dobře známá, působí příjemně neotřele díky svému zaměření na paradox, kdy bylo třeba obejít pokus komunistické strany o zavedení přímé volby prezidenta, zatímco revoluční hnutí Občanské fórum se snažilo zrežimovat Havlovo zvolení prostřednictvím zdiskreditovaného zákonodárského sboru ovládaného komunisty.

Suk, narozený v roce 1966, píše jako příslušník generace vyrůstající v době normalizace, která vystrídala čas pražského jara a v roce 1989 právě dospěla. Jeho vztah k Havlovi je proto kladný a uctívý, nikoli však zbožný. Jeho publikace je naprosto objektivní, méně spořádané stránky Havlova soukromého života se autor nepokouší ani ututlat, ani z nich dělat senzaci, jelikož jsou ve vztahu k tématu zcela irelevantní. Ve svém úvodu Suk předznamenává tón díla, když tyto roky definuje prostřednictvím pojetí komedie literárního vědce Northropa Fryeho, jehož hlavní myšlenkou je, že ke konci dramatu mladší muž odstraňuje stárnoucího uzurpátora, který mu v tom často brání pomocí absurdních a krutých zákonů, načež se společnost pokojně navrácí ke spravedlivému řádu. Hrdinovo triumfální *anagnorisis* (poznání) není v žádném případě zaručené, dostavuje se často, až když je na konci svých sil, a díky nepravděpodobně šťastnému obratu událostí. V mnoha komediích se vyskytuje jakýsi „zelený svět“, přírodní dějiště příběhu ležící v ústraní, z něhož vystřeluje konečné vítězství nad pustinou nezákonné moci; Havlovo útočiště v chalupě na Hrádečku, zachycené na nádherných fotografiích Bohdana Holomíčka, které knihu ilustrují, dokonale plnilo tuto úlohu.

Jakkoli se Sukovi podařilo zvolit správný rámeček, měl ho mnohem lépe využít i mimo úvod ke své knize. V díle odpovídajícím svým duchem komedii, navíc s přídechem romantiky a ironie, by se měl ve větší míře vyskytovat právě onen samotný brzdící element, *senex iratus* (zlý stařec): v tomto případě Gustáv Husák, který stál v čele komunistické strany od roku 1969. Suk začíná své vyprávění epizodou, kdy Havel píše v roce 1975 Husákovi otevřený dopis, v němž mu vyčítá žalostný stav československé společnosti sedm let po Sověty vedené invazi, a končí tím, jak ho Havel střídá ve funkci hlavy státu; jinak se Husák na scéně vůbec nevyskytuje. To je škoda, protože pro každou komedii znamená archetypální postava hochštaplera, jehož vlastní životní příběh může skrývat prvky tragédie, obohacení; Husák se konečnou stylizoval do role intelektuála (do jisté míry právníka, částečně i historika, ve skutečnosti však v pravém smyslu slova nebyl ani tím, ani oním), jenž si jako politický vězeň protrpěl mnoho let za mřížemi. Propuštění se dočkal v roce 1960, aby se rozvedl se svou první ženou (divadelní režisérkou Magdou Lokvencovou, která zemřela záhy poté, co uvedla na scénu Sartrovu hru *Ďábel a Pánbůh*); o svou druhou ženu, Věru, která k němu vzhlížela, pak Husák přišel při pádu vrtulníku v roce 1977, právě v době, kdy již režim rozjížděl své tvrdé zákroky proti Chartě. Ve své snaze usednout do prezidentského křesla v roce 1975 – tedy v okamžiku,

6 SUK, Jiří (ed.): *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989*, sv. 2: *Dokumenty*. Brno, Doplněk 1998.

jímž Suk otevírá, nicméně pouze z Havlovy perspektivy, své vyprávění – se Husák uchýlil ke složitému, jen zdánlivě ústavnímu manévru sesazení po všech stránkách chřadnoucího úřadujícího prezidenta Ludvíka Svobody; nebylo to nepodobné tomu, co musel později učinit Havel, aby získal úřad on. Přestože „senexové“ postavy nejsou v dramatech od toho, aby si získaly sympatie diváků, musí tam být přítomny, protože „míra jejich skutečné moci nutně implikuje jistou kritiku společnosti, která jim takovou moc poskytuje“.⁷ A jakkoliv má z tohoto hlediska smysl zahájit knihu Havlovým otevřeným dopisem, odstřihuje se tím jeho společenská kritika a rozjímání o moci, které rozvíjel před rokem 1975, a to prostřednictvím svých her *Spiklenci* z roku 1971 (a čtyřicetistránkového komentáře k této hře, nesoucího stopy vlivu Ericha Fromma) a *Žebrácká opera* z roku 1972.

Takový začátek rovněž znamená, že Suk vynechal dřívější Havlův otevřený dopis Alexandru Dubčekovi, napsaný v srpnu 1969. Zárodek myšlenky politické odpovědnosti, kterou Havel rozvinul v dopise Husákovi, byl obsažen už v onom dřívějším dopise adresovaném Dubčekovi.⁸ Sukova kniha se ke konci věnuje více tomu, jak se Havlovi podařilo úspěšně vyšachovat Dubčeka ze hry o prezidentské křeslo, než tomu, jak se z něj povedlo odstranit Husáka, což byl relativně snadný kousek. I na tomto místě by komedie získala více z živější přítomnosti Dubčeka – lesního dělníka, ne-disidenta a pozdějšího důchodce z Bratislavy – který se ve své stařecnosti ukájel falešnou nadějí v očekávání, že bude jednoho dne povolán zpátky do čela státu a tak bude moci navázat na přerušené pražské jaro. To by byl pro něho šťastný závěr hry, zcela odlišný od toho, jaký mu přichystal Havel a jeho „lesní muži“ z Hrádečku. V tom, jak Suk udržuje oba dva, Husáka i Dubčeka, do značné míry mimo hru – taktak že jim dovolí, aby o sobě dávali vědět alespoň jako „ruch za scénou“ – podléhá averzi vůči oběma těmto mužům, jež je vlastní jeho generaci. Nicméně v zájmu náležitého pochopení této komedie by bylo namístě tuto nechuť překonat.

Z angličtiny přeložila Marzia Patonová

7 FRYE, Northrop: *Anatomie kritiky: Čtyři eseje*. Brno, Host 2003, s. 190. Z angličtiny přeložila Sylva Ficová.

8 Dopis Alexandru Dubčekovi. In: HAVEL, Václav: *Eseje a jiné texty z let 1953–1969*. (Spisy, sv. 3.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 2000, s. 911–929.

Diskuse

Havlova antipolitika na různý způsob

K Sukově knize o Václavu Havlovi

Milan Znoj

Sukova kniha o Václavu Havlovi¹ je knihou o svobodě a odpovědnosti, osobní i dějinné, pojímané smrtelně vážně; přitom v podtitulu čteme, že se jedná o absurdní drama, a hned na začátku se dozvídáme, že vhodným interpretačním rámcem může být komedie. Má však v komedii nějaké místo odpovědnost a jaká svoboda se rodí z absurdity? Nejsou tyto pojmové ingredience neslučitelné? A není Sukův výklad takto rozmělněn poněkud rozbíhavou perspektivou? Zdůrazněme, že nikoli. Jiří Suk potvrzuje, že je nejlepším historikem havlovského disentu a konce husákovského komunismu, jakého pohledat. Kniha představuje solidní kus historické práce, opřené o důkladné studium pramenů. Ku prospěchu věci autor nezůstává stát u plochého pozitivismu, ale hledá vhodné teoretické rámce pro historickou interpretaci. Výsledkem je pronikavé osvětlení nedávných českých dějin, pro něž nicméně jako by chyběla ta správná slova.

Svoboda a odpovědnost, absurdní drama a husákovská komedie jsou poměrně odlišné interpretační rámce, které svým způsobem svědčí o význačnosti havlovské látky z konce komunismu. Jiří Suk s touto obtíží úspěšně zápolí ve snaze poučeně a věrohodně uchopit danou historickou materii a osvětlit ji, s vědomím, že v ní jde

1 SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989*. Praha, Paseka 2013, 447 stran.

o zlomové momenty v nedávné historii českého národa. Interpretační rámce umožňují dramatické události osobní i historické konkrétním způsobem osmyslit, jiné jejich momenty a souvislosti se však dostávají do stínu. O pronikavosti a několika odstíněných stránkách Sukova výkladu bude tato interpretační úvaha.

Ani Hegel, ani Keane

Tématem knihy je Václav Havel a česká společnost pozdního komunismu na cestě ke svobodě (a odpovědnosti), přičemž není příliš jasné, jaká je ta správná spojka mezi nimi: zda je to *a, proti* či *spolu*. Jiří Suk ovšem nepíše žádný historický *Bildungsroman* o tom, jak hrdina vrůstá do společnosti a přes protivy dramatického osudu v ní najde své pravé místo. Důvodem není ani tak omezenost takového žánru, jenž se povětšinou zaměřuje na sociální psychologii mladého hrdiny. Koneckonců Hegel dokázal dát tomuto žánru dějnotvorný význam, když jej ve *Fenomenologii ducha* pojal jako způsob, jak společnost prostřednictvím svého hrdiny překonává odcizení v sobě samé. V Goethově *Wilhelmu Meisterovi* tak vysledoval cestu německé literatury k romantice, která nicméně podle něj selhala v pochopení toho, jak hrdina může „náležitě“ reprezentovat celou společnost. Začlenění romantického hrdiny do společnosti přitom bylo nahlíženo docela dramaticky, vždyť se jednalo o překonání rozdvojení a odcizení společnosti, takže ve hře bylo též předstírání a zastírání, dokonce licoměrnost, přičemž zvláštní důležitost měla postava schillerovské „krásné duše“, jež ve své opravdovosti ani nebyla schopna skutečného činu, neboť ten vždy mohl přinést nějaké poskvrnění.

Leč Václav Havel nebyl romantický hrdina a Jiří Suk nepsal žádný historický *Bildungsroman*. Přesto jeho kniha stojí rovněž na tom, že dramatický osud Václava Havla něco podstatného o něm a české společnosti vypovídá. V Sukově podání vlastně dostáváme antidotum k jiné životopisné knize o Václavu Havlovi, jež byla napsána s podobnou aspirací, a to od Johna Keana, v jejímž podtitulu zase čteme sousloví „politická tragédie“.² Lze ovšem říci, že Sukova kniha je precizní historická práce, zatímco Keane psal filozofický životopis a s prameny si někdy velké starosti nedělal. Taková polemika by však byla mělká, neboť obsahové napětí těchto výkladů vychází především z odlišnosti interpretačních rámců, jež se cudně skrývají za rozdílem mezi Keanovou politickou tragédií, v níž je Václav Havel vydáván za malého českého romantického Robespiera, a Sukovým absurdním dramatem alias komedií, v níž naopak sledujeme neučesaného, ba rozporného mravního hrdinu, disidenta, který dokázal politicky promlouvat za českou společnost v čase jejího „normalizačního zbahnění“, až se jeho slovo stalo revoluční mocí.

Čteme tedy životopis Václava Havla vyličený coby absurdní historická komedie z časů husákovského komunismu, jejímž vyústěním je „sametová revoluce“. Právě komedie, jak říká Jiří Suk s odkazem na literárního teoretika Northropa Fryeho,³

2 KEANE, John: *Václav Havel: Politická tragédie v šesti dějstvích*. Praha, Volvox Globator 1999.

3 FRYE, Northrop: *Anatomie kritiky: Čtyři eseje*. Brno, Host 2003.

je vhodným výkladovým principem těchto dějů, jelikož zobrazuje nenásilný přerod společnosti, v němž se nakonec vehiklem proměny stává sbor (lidu), který jinak události nanejvýš glosuje. V Sukově podání to ale vůbec není nějaký lehký žánr. Jednalo se přece o střet disentu s diktaturou, kde politický „režim produkoval řeč legality (která odůvodňuje – a dodejme: donucuje; dodatek MZ), disent vytvářel řeč pravdy (která osvobozuje)“, jak v kostce Jiří Suk shrnuje historickou dialektiku svého výkladu (s. 15).

Metodologicky se Suk inspiruje rovněž u egyptologa a teoretika kultury Jana Assmanna v knize *Panství a spása*.⁴ V čem se ale u Assmanna mohl poučit, když je to kniha o politické teologii ve starověkých říších Egypta a Izraele? Sám zmiňuje diskurzní analýzu, která učí, jak texty spojovat s politickou mocí a v této relaci tematizovat morální pojmy jako „spravedlnost“ a „pravda“. Jinak řečeno, vykládá vztah morálky a politiky z pohledu politické teologie. Dodejme, že zvláštní inspiraci navíc mohl poskytnout Assmannův pojem vertikálního socialismu, který vznikl aplikací faraonské politické teologie na socialistické režimy, které byly vším možným, jenom ne svobodnými společnostmi, jež by zrušily stát a nadvládu mezi lidmi, jak se slibovalo (což by byl horizontální socialismus). Faraonské politično se vyznačovalo tím, že obyvatelé sami žili mimo pravdu a spravedlnost a jenom díky vladaři, který jediný měl politické spojení s božskou říší, se jim dostalo těchto statků. Izraelské politično bylo zase slovem proroka, který měl jedinečné spojení s Bohem a napravoval vládce i společnost, aby žili politicky v jednotě s Bohem. Pokud zde Jiří Suk hledá inspiraci, nemůže to být nic jiného než studium způsobů, jak se slovo stává politickým činem. Tedy na půdorysu komediálního melodramatu se před našima očima rozvíjí střet mezi husákovským režimem coby diktaturou, která své občany zbavila politické způsobilosti, a disidentem Václavem Havlem coby prorokem, který němé občany politicky reprezentuje, až se takřka zázrakem dostávají k politické revoluci.⁵

Žánr komedie umožňuje autorovi, aby pracoval ve výkladu s absurditou, a tak se vyhnul jakékoli teleologii, případně morálnímu perfekcionismu v pohledu na společnost a dějiny. Teleologie dějin v takovýchto úvahách o vítězství demokracie se nabízí takřka sama sebou a v devadesátých letech jejímu kouzlu podlehla řada teoretiků, v neposlední řadě Francis Fukuyama. Nicméně ve výkladu Jiřího Suka je absurdita dějin pořád nějak ve hře. Hlásí se k ní také sám Václav Havel a na své kůži ji pociťuje i česká společnost.

4 ASSMANN, Jan: *Panství a spása: Politická theologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*. Praha, OIKOYMENH 2012.

5 Sledujeme historický příběh Václava Havla, nikoli vysvětlení pádu komunismu v Československu. Vysvětlení by muselo brát v úvahu geopolitické faktory, něco takového, že Ronald Reagan a Margaret Thatcherová rozložili komunistickou „říši zla“ s pomocí biče a cukru, anebo že Michail Gorbačov v Sovětském svazu spustil reformy komunismu, které se vládčům vymkly z rukou a přerostly jim přes hlavu. Vysvětlení by rovněž muselo o disentu v Československu pojednat ve větší šíři, neboť se skládal z různých proudů různé orientace. Jiří Suk se soustřeďuje na příběh Václava Havla a dává mu politický smysl, přitom se ovšem o pádu komunismu dozvídáme docela podstatné věci.

Revoluce, která je pointou výkladu, sotva potom může mít podobu revoluce měšťanské, pokrokářské, a tedy hegelovské, neřku-li revoluce proletářské a marxistické, jak revoluce známe z historických učebnic. Jiří Suk na revoluci svým způsobem trvá nadále, což je dobře, vzhledem k poněkud hloupé a plytké diskusi, která se strhla po vydání Sukova *Labyrintu revoluce* o tom, zda Listopad '89 vůbec byl nějakou revolucí.⁶ Někomu chyběla na ulicích krev a odpor komunistických držitelů moci, jinému zase komunisté ve vězení a zarputilci na internetových fórech povětšinou postrádali více konspirace. Jiří Suk má rovněž problém s tím, co vlastně bylo při předávání moci domluveno a nakolik se Václav Havel nechal vtáhnout do „politických obchodů“, nadále však uvažuje o demokratické revoluci, i když ta se nyní stává „jenom“ závěrečným aktem komediálního melodramatu.

Interpretační rámec komedie o tom, jak se disidentovo slovo stalo politickou mocí, každopádně dává revoluci specifické vyznění. Neodehrává se tu žádná tragédie, jež by představovala antickou srážku hrdiny s historickým posláním alias osudem, jejímž vrcholem by mohla být katarze diváků, to vše převyprávěné v politických pojmech, jak by odpovídalo Assmannově inspiraci. Jiří Suk před námi spíše rozvíjí zápletky komediálního melodramatu, i když neváhá označit „sametovou revoluci“ za „společensky prožitou katarzi“. Stále je to žánrově vzato komedie: smutné groteskno a řešení zápletky vycházejí z hlediště. S úlevou se dozvídáme, že komediální revoluce má integrační funkci. Je to smíření, k němuž se všichni přidali. Leč takovéto šťastné konce nepůsobí pravdivě – i to má Jiří Suk ve svém výkladu české demokratické revoluce na mysli.

Absurdita versus „reálný socialismus“ a „normalizace“

Když se stane disident prezidentem, není to absurdní? Co je to za dějiny, které se takto vyvíjejí? V naší úvaze se ovšem jedná o absurditu jako výkladový princip. Již jsme poukázali na to, že koncept absurdity v Sukově vyprávění pomohl eliminovat každou teleologii dějin, takže v knize nenajdeme žádné masarykovsky laděné pasáže o historickém vítězství demokracie nad totalitou (u Masaryka nad monarchií). Nicméně jsou také jiná vyprávění o věznicích a prezidentech. Takový Vladimír Iljič Lenin byl rovněž disident a carský vězeň, který se později stal politickým vůdcem v sovětském Rusku. Možná bychom rádi označili jeho vzestup k politické moci za absurditu, avšak jeho příznivci, ale i odpůrci, by tak sotva uvažovali. Řeč příznivců by byla plná revoluční spravedlnosti a zákonitosti dějin. Prostě by se drželi marxistického revolučního slovníku. Absurdita by v něm neměla místo.

Proč ale absurdita v českém případě? Koneckonců Václav Havel není první vězeň, který se stal demokratickým prezidentem. Nelson Mandela byl rovněž vězeň a nikdo neuvažuje o tom, že by jeho cestu k prezidentství a konec apartheidu v Jižní Africe označil za absurdní, natož aby tyto děje nahlížel v pojmech absurdního

6 SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovanky jedné politické krize. Od listopadu 1989 do června 1990*. Praha, Prostor 2003 a 2009.

dramatu. Narozdíl od Jižní Afriky můžeme ovšem poukázat na to, že v Čechách pozdní komunismus a jeho „reálněsocialistická“ „normalizace“ vykazují mnohé rysy absurdního divadla. Nehledě na údajnou spolehlivost archivů Státní bezpečnosti a jejich pravdomluvnost, jak o ní rádi mluví někteří současní antikomunističtí historici a novináři, těžko se ubránit absurdnímu dojmu při pohledu na chování lidí a institucí v té době. Jiří Suk si tak věrohodně může pohrávat s absurditami disidentského života a nacházet je i v chování represivních složek komunistického režimu. Ku prospěchu věci se přitom Jiří Suk drží havlovského divadelního slovníku.

Filozoficko-existenciální smysl-nesmysl socialistické absurdity Václava Havla začínal již v divadelních šedesátých letech, která ovšem Jiří Suk nechává stranou; nicméně radno zdůraznit, že právě tento koncept z šedesátých let přes všechny významové proměny zůstal trvalým podložím Havlova myšlení o člověku, společnosti a politice. S ohledem na Sukovu látku pak můžeme říci, že nikoli absurdita „normalizace“, ale *absurdita versus „normalizace“* bylo jeho téma filozofické, divadelní i politické, a teprve v této relaci se následně objevuje smysl havlovské antipolitiky.

Absurdita lidského světa není ovšem koncept původně havlovský. Přišel s ním francouzský existencialismus po druhé světové válce, jehož vrchol přinesla právě ona šedesátá léta. Absurdita v podání francouzského existencialismu, řečeno v kostce, měla označovat konec metafyziky, tedy konec se všemi starými metafyzickými, náboženskými, ale i scientistickými esencemi, jež se snažily dát smysl a řád lidskému světu. V metafyzice esence určuje existenci, v existencialismu však naopak lidská existence předchází a určuje esenci, jak říká Jean-Paul Sartre. Esenciálně je člověk nic, je vystaven nicotě. Není dán žádný metafyzický řád, který by člověku esenciálně určoval, co má a nemá dělat. Všechny metafyzické řády, normy a zákony jsou deriváty člověka. O tom, co je člověk zač, jaká je jeho podstata, smysl života, charakter a podobně, o tom člověk rozhoduje sám, právě svou existencí, což je bytostně svobodné jednání a volba. Svoboda tváří v tvář této existenciální nicotě a absurditě světa je ovšem břemeno. Není tedy divu, že člověk vystaven této úzkostné existenciální situaci hledá opěrné body, a tak si vytváří boha či platónský svět věčných idejí, nějakou metafyziku, která dává jeho životu náležitý řád a praktický smysl. Člověk pak žije svůj život podřízen tomuto zadanému řádu, jehož meze se v běžném životě učí disciplinovaně následovat.

Havlovo divadelnictví v šedesátých letech mělo právě tento smysl. Ukazovalo, jak žijeme své běžné životy zapleteni do racionalizačních a donucovacích sítí socialistické společnosti, z nichž jako by nebylo úniku. Jedině divadlo, vhodně absurdní, předvádělo, jak tyto mechanismy disciplinace fungují a jak se jim lze na divadle vysmát; existencialistickým slovníkem řečeno, jak se člověk může osvobodit od etablované a byrokratizované metafyziky ve všech jejích disciplinačních převlecích. Působivost Havlova divadelnictví spočívala v tom, že na divadelní scéně ztvárňoval socialistické variace uvedeného existencialistického tématu. Ve svých hrách tak inscenoval rozkladnou absurditu socialistického světa každodennosti, v jehož strnulých a bezobsažných strukturách žili svůj život lidé bez identity a osobitých vlastností.

V sedmdesátých letech se změnila scéna, ale nikoli téma. S nástupem husákovské „normalizace“ ztratil Václav Havel možnost inscenovat absurditu socialistického světa na divadle. Svého tématu se ovšem nevzdal, hledal nicméně jinou scénu, kde by mohl odhalovat skrytou absurditu socialistické „normalizační“ každodennosti. V kostce řečeno, na místo absurdního divadla nastupuje antipolitika. Zlomový byl „Otevřený dopis Gustávu Husákovi“, jak Jiří Suk výmluvně ukazuje. Je dobré si uvědomit, že to nebyl nějaký pokus veřejného intelektuála o politickou diskusi, takto dopis Husákovi nebyl zamýšlen. Václav Havel se nesnažil diskutovat s režimem, neboť věděl, že by to k ničemu nevedlo a stejně může být potrestán. Chtěl předvést absurditu „normalizačního“ života, do jehož soukolí se stále více zaplétala česká společnost, což na divadle nemohl. Stále sice psal hlavně divadelní hry, ale musel si najít jinou scénu, kde by mohl téma absurdity lidské existence v socialistické společnosti veřejně předvést a vyložit. Novou scénou nebylo ani divadlo, ani politická veřejnost, natož samotná politika. Stala se jí antipolitika.

Antipolitika jako moralita disentu

Jak chápat antipolitiku? Všeobecně se dá říci, že je to rétorická konstrukce morálního světa non-politiky, který je odmítnutím daného politického řádu. Odmítnutí přitom znamená vykročení ke svobodě, které odhaluje radikálně jiný svět lidské vzájemnosti, než je svět reálné politiky založené na nadvládě a donucování. Příznačný je morální slovník antipolitiky, podle něhož tento „jiný“ svět je světem autentického lidství, morální vzájemnosti bez násilí a donucování. V *Moci bezmocných* líčí Václav Havel toto překonání daného politického řádu dokonce jako existenciální revoluci, kterou chápe jako „radikální obnovu autentického vztahu člověka k tomu, co jsem nazval 'lidským řádem' (a co nemůže být suplováno žádným řádem politickým)“.⁷ Neradno si plést tuto perspektivu existenciální revoluce s únikem do nitra osoby, který je implikován v onom stoickém postoji, že svobodný může být člověk i ve vězení, neboť niternou mysl nelze uvěznit. Antipolitika sice rovněž slouží jako morální azyl, ale není žádným únikem do niterné pevnosti – ostatně nyní dobře víme, že také mysl lze zmanipulovat. S využitím kantovského slovníku můžeme poukázat na tři hlavní rysy antipolitiky: 1) odmítnutí reálné politiky jako světa dehumanizujícího násilí, jakkoli může být toto násilí zamaskováno v rafinovaných mechanismech ovládnutí lidí; 2) rétorické odhalení morálního světa lidské vzájemnosti, který reálně není, ale měl by být; 3) politická působnost tohoto původně morálního postoje.⁸

7 HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: TÝŽ: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výslech*. (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 224–330, zde s. 324.

8 Důležitá je otázka, v jakém smyslu bylo disidentství politickým chováním. Všeobecně se dá odpovědět: 1) Bylo konfrontováno s reálnou represivní politikou. Nepolitické, např. hudba, bylo politické; 2) Pěstovalo politické představy, jež polemizovaly s komunistickou mocí. Klíčový v tomto ohledu byl koncept liberálních práv a svobod, jehož obrana pak byla jakýmsi „společným minimem“; 3) Nabízelo morální politično. Disidentství jako mimořádný způsob ustavení politické obce bylo specificky havlovským tématem. Jinak třeba uvažoval

Antipolitika ví, že je politická, že nejen působí na politiku, ale je výzvou k politické změně reality. Zdrojem síly takového politického jednání je ovšem onen morální svět antipolitiky, neboť antipolitika je primárně individuálním morálním závazkem. V Havlově podání má přitom antipolitika nadále rysy existenciální absurdity, jak je patrné již z toho, že je výslovně pojata jako moc bezmocných.

Jiří Suk se ve výkladu antipolitiky hodně drží naznačeného kantovského slovníku, který ostatně najdeme též v dokumentech Charty 77 nebo v Patočkově vysvětlujícím podání. Jenomže havlovská antipolitika se od kantovské morality docela významně odlišuje, nakolik v ní přetrvává vliv předchozího divadelního existencialismu.⁹

V sedmdesátých a osmdesátých letech Havel divadelní existencialismus absurdity ovšem významně reformuloval, zřejmě pod Patočkovým vlivem, potažmo vlivem Heideggerovým, což byl rovněž existencialismus, ale ten fenomenologický. Výsledkem byla specifická teorie disidentství, jak ji známe především z Havlovy *Moci bezmocných*.

Ve známém Havlově příkladu se líčí, jak zelinář dává do výlohy ideologický nápis: „Proletáři všech zemí, spojte se!“ Co je na této situaci absurdního? Předně, zelinář jej tam dává bezmyšlenkovitě, vlastně je mu obsah tohoto nápisu docela ukradený; ale nejen jemu, také nějaká úřednice, která třeba půjde na nákup a podívá se do výlohy, si tohoto nápisu ani nevšimne, nijak ji totiž nezajímá, neboť shání zeleninu a na nic více nemyslí. Jenomže Havel tvrdí, že právě vstřícná lhostejnost prodávajícího zelináře a nevšímavá tolerance nakupující úřednice jsou zdrojem moci „normalizačního“ režimu, který oba nejspíše nesnášejí, ale svým chováním jeho vládu udržují. Vidíme, že chování zelináře a úřednice je absurdní, jelikož „dělají“ něco, co je nezajímá a co nechtějí, a tak udržují v chodu moc, která je otravuje. Odhalit tuto absurditu znamená uvidět prázdnotu ideologických rituálů „normalizačního“ socialismu a manipulační sílu socialistického konzumerismu. Svoboda se rodí z odmítnutí. Člověk se musí rozhodnout, jak říká Havel, vystoupit z života ve lži a odhalit přitažlivost života v pravdě. Na druhou stranu, život vstřícné lhostejnosti a nevšímavé tolerance zajišťuje lidem jistoty běžného dne: mohou v klidu prodávat a kupovat zeleninu, večer se dívat na televizi a o dovolené jezdit k Černému moři. Jakmile se někdo rozhodne nesouhlasit a stane se disidentem, tak sice vysloví tyto absurdní pravdy a bude žít životem v pravdě, jenomže dotčená politická moc, která má k dispozici donucovací prostředky různého zrna a druhu, svévolně zasáhne, jistoty jeho běžného života se ztratí a jako disident bude žít svůj život nezajištěný tváří v tvář absurditě. Postavit se mechanismu donucování je tedy svým způsobem absurdní. Takový krok nelze pochopit v rámci nějakých „světských“ vysvětlení, jako je užitečnost, rozumnost, natož ekonomičnost lidského chování. Rozhodnutí

Petr Pithart a ještě jinak reformní komunisté. Teprve tato třetí odpověď je příznačná pro antipolitiku.

9 Není zde místo na podrobnější výklad. Stačí snad jenom poukázat na Kantův osvícenský liberalismus a jeho teoretickou snahu jasně oddělit morálitu od legality (a politiky) a každé oblasti přiznat svébytný princip lidského jednání v podobě zákona, správnosti a svobody. Na tom není nic antipolitického.

žít v pravdě je vlastně absurdní, jako by bylo z jiného světa; víme již, že se rodí z morálního světa antipolitiky. Havel proto často mluví o bláznovství disidentů.

Nelze přehlédnout, že tyto úvahy významně proměnily předchozí existenciální koncept absurdity. Absurdita zde již neznamená existenciální vystavenost nicotě, jak to známe z ateistického existencialismu šedesátých let. V antipolitice je nyní odhalen svět, možná poněkud absurdní, ale svět, ve kterém stojí za to pro některé věci trpět, jak zní známá Patočková sentence. Spíše proto můžeme mluvit o platonismu, který za viditelným světem „normalizačních“ stínů spatřuje svět vzorových mravních idejí. Tento platonismus ovšem není kontemplativní, ale naopak aktivistický a politický, přesněji řečeno politicky antipolitický. O absurditě křesťanské existence dokonce mluvil i svatý Pavel v epištolách. Jenomže on takto zdůrazňoval radikální distanci křesťanství od všemožných moudrostí světa, včetně politiky, zatímco havlovská antipolitika je intencionálně politická. Její politická působnost se ovšem projevuje ve skrytosti a je nepřímá, neboť primární je uvědomění si morálního závazku antipolitiky, který je niterně existenciální.

Morální obroda s politickou intencí je ovšem něco docela jiného než reálná politická akce. Zde lze hledat poslední důvody toho, proč disident Havel odmítal přímou politickou akci a trval na nepřímém působení na politickou moc,¹⁰ jakkoli se přitom odvolával na koncept občanské společnosti, kterou chápal jako paralelní *polis*. Na antipolitice viděl založenu obec, která je především morálním společenstvím lidí žijících životem v pravdě. Politická změna byla odvozená implikace. Jak čteme v *Moci bezmocných*: „Tato moc se neúčastní žádné přímé soutěže o moc, ale působí v mocensky nejasném prostoru lidské existence.“¹¹ Nepřekvapí, že součástí této úvahy je přesvědčení, že ono antipolitické morální společenství stojí nade všemi světskými a politickými řády, jaké můžeme najít na Východě i na Západě, a v žádném z nich nemůže dojít svého naplnění.

Sukovo politické odstínění Havlovy antipolitiky

Již jsme poukázali na to, že koncept komediálního melodramatu umožnil Jiřímu Sukovi, aby se ve výkladu Havlova politického životopisu vyvaroval jakékoli teologie dějin. Ovšem politický *telos* příběhu se neztratil, neboť sledujeme, jak se disidentské slovo stává politickou mocí. Tato Assmannova metodologická inspirace ovšem dělá z listopadové revoluce politickou *causu finalis*. Tedy, absurdní drama alias politická komedie, která ústí v demokratické revoluci. Proč ne?! Ovšem toto revoluční politično v Sukově podání zpětně proměňuje konkrétní významy toho, co znamená absurdita za „normalizace“, morální odpor disidenta a chování

10 Jak se píše v *Moci bezmocných*: „Na mocenskou strukturu jako takovou působí tedy tato hnutí vždy jen *nepřímě*, jako na součást společnosti, oslovující především 'skrytou sféru' jejích článků (nejde přece o konfrontaci na rovině faktické moci).“ (*Tamtéž*, s. 310.) U Václava Havla to nebyla otázka, ale zásada vycházející z antipolitiky.

11 *Tamtéž*, s. 251.

politického vůdce za revoluce. V životopise Václava Havla se tak prosazuje politická kontinuita, což sice dává výkladu sjednocující perspektivu, ale občas jsou tím zahlazeny některé švy a dobové nesrovnalosti. Ve stručnosti bych připomněl tři takové situace diskontinuity, které v Sukově výkladu byly zahlazeny: 1) opomenuta byla jistá Havlova distance v dobách disentu vůči politice západních demokracií, a dokonce vůči režimu liberální demokracie samotné; 2) podceněno zůstalo zdráhání Havla, když v roce 1989 byla na pořadu dne politizace disentu; 3) nedoceněn byl zlom v konceptu antipolitiky, který znamenala skutečnost, že se Václav Havel stal politickým vůdcem a v souboji o moc užíval způsobů reálpolitiky.

1) Posttotalitarismus a/nebo postdemokracie

Antipolitika přiváděla člověka k existenciálnímu lidskému řádu, který „nemůže být suplován žádným řádem politickým“, jak se říká v *Moci bezmocných*.¹² V tomto smyslu byla východiskem pro kritiku jak „reálného socialismu“, tak liberální demokracie. Sledujeme-li, jak se disidentovo slovo stávalo politickou mocí v husákovském komediálním dramatu v zápletkách, které končí vítězstvím liberální demokracie, tak jistá disidentská distance od západní demokracie zůstává opomenuta; byť je to v takovoto životopisné knize vlastně v pořádku, neboť Havlův život vskutku byl konfrontací disidenta s komunistickou diktaturou a tato antikomunistická orientace dávala směr celému Havlovu snažení.

Proto se v úvahách o antipolitice, rozvedených v *Moci bezmocných*, Havel přihlásil ke konceptu posttotalitarismu. Jednalo se přece o konec komunismu, jakkoli v Havlově chápání nikoli v důsledku nějaké politické akce, ale „úhybem“ do morálního světa antipolitiky, který měl své politické implikace. Nicméně vedle hlavní linie úvah o posttotalitarismu se Havel pouštěl také do úvah o postdemokracii, ve kterých se hlásí k Martinu Heideggerovi a jeho konceptu krize demokracie. Případné „politické“ řešení pak nejasně hledá v občanské samosprávě pod hlavičkou samoorganizace společnosti, což lze považovat za poněkud zvláštní ozvěnu anarchosyndikalismu v Havlově myšlení, která je zde zasazena „kupodivu“ do myšlenek německé konzervativní revoluce z počátku dvacátého století o soumraku Západu. Parlamentní demokracie je v krizi, soudí Havel, a v heideggerovské inspiraci tvrdí: „...nezdá se, že by tradiční parlamentní demokracie nabízely způsob, jak zásadně čelit ‘samopohybu’ technické civilizace i industriální a konzumní společnosti...“¹³

Radno zdůraznit, že Havel přitom nijak nestaví krizi západní demokracie na roveň posttotalitních režimů pozdního komunismu, přesto zjevně považuje parlamentní demokracii „jenom“ za prozatímní, užitečné a pragmatické řešení. Jak sám říká: „Zajisté ... mohl by být tradiční parlamentarismus s obvyklým spektrem velkých politických stran jakýmsi vhodným přechodným řešením...“¹⁴ V „Anatomii jedné zdrženlivosti“ argumentuje podobně: „...považovat dnešní situaci prostě za symetrickou v tom smyslu, že oba kolosy jsou stejně nebezpečné, považují za její příšerné

12 *Tamtéž*, s. 324.

13 *Tamtéž*, s. 322.

14 *Tamtéž*, s. 323

zjednodušení. Ano, oba jsou nebezpečné, každý jinak, ale stejně nebezpečné rozhodně nejsou.“¹⁵ Havlův posttotalitarismus pochopitelně pojednává o nebezpečí pozdního komunismu, v němž ideologie se stala netečným horizontem každodennosti a diktatura se spojila s konzumerismem. Uvedené hledisko postdemokracie proto určitě nepatří do hlavní linie příběhu, má v něm ale své místo, stejně jako úvahy o reálné politice západních demokracií té doby, ať už to byla *détente*, německá *Ostpolitik*, nebo neokonzervatismus ve Spojených státech a Velké Británii.

2) Úskalí politizace disentu v roce 1989

Koncem osmdesátých let se v komunistických státech střední Evropy pomalu do stávala ke slovu nekomunistická politická opozice. Také v Československu byla na pořadu dne politizace disentu. Po takzvaném Palachově týdnu v lednu 1989 se ukázalo, že husákovská „normalizační“ diktatura je konfrontována s politickou aktivitou občanů, kterou hrubá represe nebude s to zastavit, neboť vzbuzuje ještě větší odpor veřejnosti. Vznikala nejrůznější nezávislá občanská sdružení a začaly kolovat petice, které nebylo možno udržet v mezích ostrakizovaného disentu. Svým způsobem to byl rozhodující moment v příběhu, který vypráví Jiří Suk o tom, jak se disidentovo slovo stávalo politickou mocí. Proto se těmto otázkám Jiří Suk věnuje hojně a důkladně. Musí se ovšem nějak vypořádat s tím, že Václav Havel se zdráhal vydat na tuto cestu politické konfrontace. Sukovi se Havlovo zdráhání jeví jako jistá zpozdilost a nepatřičná zdrženlivost. Soudím ale, že mu poněkud chybí pochopení pro Havlovy důvody, neboť přijmout roli politického vůdce vůbec nebyl pro Havla nějaký přímočarý krok. Jiří Suk se na něj najednou dívá spíše očima mladých disidentů, kteří vskutku chtěli být politickými aktivisty. V jeho výkladu tak hlavní slovo v této věci má Ivan Lamper, který publikoval v samizdatovém časopise *Sport* rozhovor s Václavem Havlem o tom, proč odvolal demonstraci k výročí srpnové okupace.¹⁶ Jiří Suk soudí, že z Havlových slov číší podrážděnost a že Havel nezávislým iniciativám křivdí; spíše ale myslím, že nedoceňuje, jak zásadní změnu v Havlových názorech přijetí politické agendy znamenalo. Určitě se to nedá vyjádřit prostě jako přechod od „prvního kroku“ ke „kroku druhému“, jak je o tom řeč v knize (s. 380–383). Přímá politizace antipolitiky byla pro Havla zlomovým tématem.

Každopádně, jak svým způsobem *pro futuro* říká Jiří Suk, Václav Havel si z toho všeho pro sebe vyvodil poněkud jinou roli – „roli zprostředkovatele dorozumění, a to nejen uvnitř názorově rozrůzněné opozice, ale také při předpokládaném vyjednávání s mocí u *kulatého stolu*“ (s. 381). Tato role politického prostředníka mezi občany a vládci ovšem pořád spadala do působnosti „kingmakera“, a tak vyhovovala havlovské antipolitické podmínce, že nechce být „kingem“, ale raději „kingmakerem“. Něco dramatického na Havlově pojetí antipolitiky se nicméně změnilo a my vlastně pořádně nevíme co.

15 HAVEL, Václav: Anatomie jedné zdrženlivosti. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4, s. 523–561, zde s. 556.

16 „Terén, na který nikdy nevstoupím“: Rozhovor Václava Havla s Ivanem Lamperem. In: *Sport: Časopis pro kulturní a společenskou informaci*, roč. 1, č. 3 (září 1989), s. 6–11 (samizdat).

3) Revoluční politika

Viděli jsme, že havlovská antipolitika je bytostně individualistickou existenciální etikou, která vytyčuje ostrou hranici mezi morálkou a politikou. Ovšem demokratická revoluce postavila Václava Havla před úlohu stát se politickým vůdcem, což však znamenalo překročit hranici antipolitiky, jak ji dříve chápal, a dělat politiku ve světě moci a nadvlády nad lidmi s využitím mechanismů donucování, politické soutěže a mocenských koalic, tedy žít ve světě, který dosud odmítal. Jiří Suk vypráví s velkou vnímavostí historické detaily této proměny, která v jeho podání určovala dynamiku revoluce.

Dá se zhruba říci, že tuto proměnu líčí jako moderovaný vývoj od nepřímé moci občanů, kteří tlačí komunistickou vládu ke změně, k jejich přímému uchopení politické moci. Tento vývoj byl však vzestupně aktivistický, takže je matoucí zacyklovat jej, jako když Jiří Suk nejprve hovoří o revolučních dějích pod názvem „Chtějí dominovat, ale ještě nechtějí vládnout“, a po čase pokračuje ve výkladu pod názvem „Chtějí vládnout a nechtějí dominovat“. Sukův výklad vrcholí líčením reálpolitiky, do které se pustili Václav Havel a Občanské fórum, aby prosadili, že jej federální parlament zvolí prezidentem. Líčení je to vynikající, v hutné zkratce, korektně a s pochopením motivací hlavních aktérů tohoto politického dramatu se před námi rýsuje obraz politického zápasu o vítězství demokratické revoluce.

Příznačné je, že k nejčastějším výrazům, jež v tomto líčení zaznívají, patří reálpolitika a absurdita. Revoluční občané či ulice, jak je o nich v pozitivním smyslu také řeč, tvoří zde spíše pozadí pro návrhy a skutky politických aktérů. Otázkou je, jak interpretovat tento přerod Václava Havla v reálpolitika, pro něhož je ulice kulisou pro jednání, který se ale stále hlásí k existenciální moralitě své antipolitiky. Jak říká v rozhlasovém interview, v němž se představoval veřejnosti jako kandidát na prezidenta: „Já budu říkat, budu-li na Hradě, jenom pravdu. Do role lháře mě nemůže dostat nic. Nedostalo mě do ní ani vězení a nemůže mě do ní dostat ani prezidentský úřad.“¹⁷ Může být ale spojení reálpolitiky s touto morální maximou vůbec věrohodné? Sukův historický výklad toho, jak se disidentovo slovo stalo politickou mocí, v tomto ohledu vyznívá spíše rozpačitě, jako bychom se měli nad některými věcmi pohoršovat.

Vhodnějším interpretačním rámcem než toto nesourodé spojení realismu s moralismem se zdá být koncept etického populismu, který umožňuje pochopit tuto zásadní proměnu havlovské antipolitiky. Populismus zde ovšem neznamená nějakou určitou ideologii a vůbec není myšlen pejorativně jako poklonkování či podbízení se lidovým masám a podobně. Pod populismem se rozumí takový styl politiky, kdy se politický vůdce obrací přímo k občanům a vytváří tak veřejný politický prostor mimo vládnoucí instituce, také mimo parlament a politické strany, ve kterém vystupuje jako sjednotitel vůle lidí, které dané politické instituce a vládnoucí politické elity nereprezentují. Myslím, že u Jiřího Suka najdeme hodně takových situací, kdy Václav Havel vystupoval právě v tomto politickém stylu, a to nejen na masových manifestacích občanů během demokratické revoluce, ale také v zákulisí, když se

17 Citováno podle: SUK, J.: *Politika jako absurdní drama*, s. 391.

jednalo o získání politické moci. Při vyjednávání s představiteli komunistické moci vždy měl za sebou veřejnou moc občanů, kterou byl schopen mobilizovat a reálně politicky uplatnit. V Sukově podání je naopak příliš „démonizována“ role Mariána Čalfy.

Koncept etického populismu osvětluje, jak se dá s antipolitikou dělat revoluce. Nicméně antipolitika se přitom změnila k nepoznání. Především se změnilo místo, kde se vyjevovala pravda o mechanismech vládnoucí politické moci. Nejprve, když ještě tématem byla absurdita socialistické každodennosti, se takové odhalení odehrávalo na scéně absurdního divadla. Poté to byla antipolitika jako individualistická etika života v pravdě postaveného proti životu ve lži za časů husákovské „normalizace“. Nakonec se místem odhalení stal veřejný prostor demokratické revoluce, ve kterém Václav Havel vystupoval jako populistický politický vůdce proti držitelům komunistické moci.

Na Havlově prezidentském období je pozoruhodné, že se v těchto změnách nikdy zcela nevytratil jazyk absurdity. Dokladem budiž zvláštní sveřepost, s níž Havel trval na antipolitickém heslu „Pravda a láska zvítězí nad lží a nenávistí“. Když toto heslo připomínal jako prezident, vždy v tom bylo takové furiantství, slabá ironie, hodně provokace, dělal to jakoby na truc všem reálpolitikům.

Geniální je v tomto ohledu ono neonové srdce na Hradě od Jiřího Davida. Z dávného konceptu divadelní absurdity zde zbyla jistá podivnost, až dětinskost, vyjádřená oním srdcem, takřka poutovým, ale přese všechnu tuto absurdní dětinskost tušíme, že je to míněno smrtelně vážně. Davidovo neonové srdce na Hradě shrnuje Havlovo prezidentství výstižněji, než jak se nám to předvádí v Havlově vlastní hře *Odcházení*, která je vlastně estetizující rezignací havlovské morality před politikou. To by ale bylo chudé dědictví. Kniha Jiřího Suka nám však předkládá havlovskou látku v životnějším podání, a k tomu je skvělým příkladem seriózní historické práce.

Diskuse

Václav Havel v živlu absurdity, antinomií a nesmyslu

Miloš Havelka

Pro první porozumění knize Jiřího Suka o Václavu Havlovi¹ jsou důležité obě části jejího názvu. Titul *Politika jako absurdní drama* poukazuje na sémantické gesto, jímž chce Jiří Suk přistupovat ke svému tématu, podtitul *Václav Havel v letech 1975–1989* vymezuje dobu sledovaných událostí.

Obrat „absurdní drama“ v *titulu* knihy rozhodně nemá jen nějakou odlehčující, nebo dokonce ironizující funkci, je naopak principiální. S odvoláním na literárního teoretika Northropa Fryeho (předchůdce *Metahistorie* Haydena Whitea) a na jeho specifikaci možností různých modů historického vyprávění, totiž *komedie, tragédie, romance a grotesky*, Jiří Suk pro svou archetypální naraci *konkrétní zkušenosti české společnosti* za takzvané normalizace a pro charakteristiku vývoje disentu zvolil modus *komedie*: Je pro něho cestou ke smíření, předvádí konečné vítězství „dobra“ a slibuje lepší budoucnost. U Suka má figura komedie sloužit kontextování „normalizační“ morálky dvojí tváře, nastolené tvrdým a měkkým násilím, které je přes všechny útrapy nakonec překonáno nenásilným sjednocením a novým slibem“, zobrazení „nenásilného přerodu společnosti ... v němž zvítězí morální ctnosti nad padouštvím a výsledkem je idealizace mravních postojů“ (s. 13).

1 SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989*. Praha, Paseka 2013, 447 stran.

Narativní modelování prostřednictvím komedie, již v historiografii personifikuje Leopold von Ranke (a také třeba Georg W. F. Hegel), podle Northropa Fryeho vychází z přesvědčení, že rozporné síly, existující v přírodě a ve společnosti, mohou být příležitostně smířeny a na čas překonány, že se tedy může zrodit štěstí, tj. *historický happy end*. V komedii je celkové dění nakonec vstřícnou silou, která sice jednotlivce či historická individua může na čas odmítat a trápit, ale zároveň jim dovoluje, aby se pokusili o překonání své situace a o splnění svých vlastních plánů. Komedie obvykle končí svatbou, slavnostní dohodou, svátkem či závěrečnou skupinovou fotografií na setkání účastníků politických summitů, kdy má každý své místo, každého lze ale identifikovat s celkem. My sice víme, jak to bylo ve skutečnosti a co všechno zůstalo nevyřešeno, jsme však vděční alespoň za to. Cílem komedie je společenská integrace, bída a nesvoboda člověka jsou zde vždy jen parciální a konečné sblížení všech zúčastněných slibuje lepší budoucnost.

Na této archetypální folii komedie lze ovšem charakteristiky událostí dále extrapolovat a klást si otázku, do jaké míry jsou Havlovy dramatizace absurdna a jeho odhalování absurdní povahy politiky jen „komediální“ a dají se vyložit jako směřování k závěrečnému smíření, a do jaké míry naopak spíše odpovídají groteskní povaze moderního světa vůbec a „normalizace“ zvláště. Komedie bývá totiž většinou o situacích, kdežto groteska o diverzifikujících principech. Paradoxy, odlišnosti, absurdita, nesmyslnost a ironie jsou zde základními prostředky zobrazení reality a zároveň figurami nadhledu, zvláštního způsobu distance od stávajícího. Jejich základní tendencí je nesmiřitelnost a radikální demytologizace.

Groteska, která vedle sebe zarážejícím způsobem staví a do souvislosti dává to, co je *nesouvislé* a jinak *nesjednotitelné*, svým zvláštním způsobem nabízí, aby se v přibližování beznadějného a směšného, odcizeného a autentického, individuálního a univerzálního a podobně zhlédlo, byť s mrznoucím smíchem na rtech, alespoň slabé jiskření naděje. Hořce komické se v grotesce dotýká blouznivě neurčitého, smysluplné absurdního a humorné vážného, nic přitom není dokončeno, protože ani nemůže být. Není grotesknějšího příběhu, než je Beckettovo *Čekání na Godota*, a absurdnějšího politického hesla, než bylo ono, které viselo nad vstupní branou gulagu Solovky: „Železnu pěstí donutíme lidstvo ke štěstí!“ André Breton jen částečně porozuměl Kafkovu *Procesu*, když ho označil za „černý humor“.

Groteskní neměnnost, bezvýchodnost a stagnace života, situace, v nichž se nic neděje a které se přesto opakují, kde čekání od očekávaného spíše vzdaluje (jak jsme to prožívali v normalizačním „zmrtnění“ času), se staly nejen nosnými prvky moderní literatury a takzvaného absurdního divadla šedesátých let, jehož byl Václav Havel výrazným a u nás nikoli jediným reprezentantem, ale dokonce i důležitou součástí moderního prožitku dějin, jak lze doložit třeba na pracích Jacoba Burckhardta, Benedetta Croceho, Johanna Huizingy či v esejích Alberta Camuse.

Perspektivě absurdnosti u Havla můžeme v těchto souvislostech rozumět z napětí, z antinomií, paradoxů a nesmyslů, jimž byl v životě vystaven a zároveň je reprodukoval, a které se Sukovi podařilo velice plasticky ukazovat na Havlově činnosti v období, o němž v knize pojednává: z antinomií „přijatelnosti obsahu Charty“ a pochybností „o její formě“, „moci“ a „bezmoci“ disentu, „neschopnosti měnit daný stav“ a „nezávislosti paralelní

existence“, univerzálních principů a praktických potřeb, kontinuit a diskontinuit vývoje, „politické“ a „nepolitické“ politiky a podobně.

S ohledem na předložený bohatý materiál v knize i na jeho kontextování lze usuzovat, že Havel nevěřil na historický *happy end* (vlastní historické komedii), dějiny pro něho byly naopak otevřeným, neukončeným a nezacileným děním. Jedinou možností pro jejich reflexi a pro udržování směru pak byla neustálá aktivita a opakování principů, hodnot a morálních maxim opřených o integritu vlastní osobnosti. Patřilo nepochybně k základním danostem Havlovy mentality, že podobné antinomie, pro mnohé právě svou neřešitelností a nesmiřitelností jen groteskní, pro něho nepřestaly se „sametovou revolucí“ existovat, že svá východiska i po ní, v době plnění svých politických funkcí i nadále tematizoval: jako protiklad morálky a politiky, občanské společnosti a stranické demokracie, respektive v antinomii politické etiky morálních přesvědčení a pragmatické etiky stranickopolitické moci. Občanská práva, hodnoty lidství a často vykřičený požadavek „pravdy“ pro Havla ale neměly povahu „horizontových idejí“, které se vzdalují tím více, čím víc se k nim přibližujeme, a už vůbec ne nějakých objektivních sil. Byly sice pouhými, nicméně zásadními intelektuálními prostředky nadhledu a kritické distance od stávajícího a civilizačně nerelativistického pojetí dějin, a zároveň i ironické distance od sebe sama. Hybatelem tu nebyla povýšenost či „snilkovství“, ale zájem a odpovědnost, jejichž hodnověrnost ve veřejnosti nemohla být dílem mocenské sebestřednosti, údajně „expertního vědění“ a intelektuální odvozenosti stanovisek v západních teoriích státu a ekonomiky u ostatních, nýbrž respektu k Havlově zkušenosti, jeho postojům a aktivitám za „normalizace“, a také jeho schopnosti identifikovat obecnější problémy života.

Patří k přednostem Sukových výkladů, že události a dobová přesvědčení, v nichž se všechny tyto a další paradoxy Havlova působení projevovaly, jen mechanicky nevrství, ale významově strukturuje, často pomocí vlastních metahistorických pojmů (jako třeba „entropický režim“, „havlogie“ či „kádrová stabilizace charismatického společenství“), případně že „dointerpretovává“ a využívá metafory pocházející odjinud, ze sebereflexe Charty 77, od Havlových disidentských kritiků i stoupců Václava Bendy, Petra Pitharta, Milana Šimečky, Jiřiny Šiklové, Josefa Vohryzka a dalších („konec nehybnosti“, s. 12; „obnovení pořádku“, s. 18; „šedá zóna“, s. 254; „dobře zazátkovaná láhev, s. 159 ap.). Vrací jim jejich historickou konkrétnost a promyšleně je povyšuje na klíč k výkladu určité doby, určité situace nebo konkrétních diskusí. Ne všechna Sukova zjištění jsou nová, jsou však vždy zařazována do nových kontextů. Nelze přitom přehlédnout, jak účelně Jiří Suk ve svých líčeních jednotlivých společensko-politických konstelací kontrapunkticky zavádí a zohledňuje zatím nezužitkovaný materiál o disentu, vypracovaný v prostředí Státní bezpečnosti, ať už se jednalo o zjištění, o podklady pro protiakce, nebo o analýzy situace.

Podtitul Sukovy knihy vyzvedává klíčovou dobu činnosti disentu mezi Havlovým otevřeným dopisem prezidentu Gustávu Husákovi z roku 1975, který je možné chápat jako počátek snah o konceptuální zobecňování možností, forem distance a těžišť odporu, jdoucích za spontánní aktivity jednotlivců a malých skupin, a mezi listopadem '89, kdy se Charta a jmenovitě Václav Havel stali symboly nespokojenosti občanů s neschopným a neperspektivním režimem a potom i nezpochybnitelnými aktéry první etapy změn. V tomto smyslu je „normalizací“ asi třeba členit na dobu „před“ a „po“ Chartě. Proto by pasáže, které v úvodní kapitole první části („Intelektuál v entropickém režimu“) přibližují

situaci před „dopisem Husákoví“, možná mohly věnovat větší pozornost kontinuitám i diskontinuitám Havlova lidského, ideového i politického „růstu“, a třeba i nastínit základní proměny Havlova konceptu *existenciální revoluce* či jeho vztahu k politice, jeho pojetí občanských aktivit a jejich ideového založení. Havlovo pojetí intelektuála a jeho veřejných povinností nepochybně prošlo od konce první třetiny šedesátých let zřetelným vývojem, a není náhodou, že na počátku let sedmdesátých se Havel rozešel s metafyzicky vystavěnou argumentací jednoho ze svých učitelů, brněnského filozofa Josefa Šafaříka, o povinné *zdrženlivosti intelektuála* v moderním světě, jak na to poukazuje například ve svých pamětech spisovatel Pavel Švanda nebo ve své knize o „šestatřicátnících“ Pavel Kosatík.² Jistě, Sukovi jde v první řadě o Havlovu přítomnost v pohybech disentu a společnosti; přesto se ideové a intelektuální situování Havlových postojů před Chartou na třech stranách knihy může zdát málo.

Nicméně: Sukovy výklady Havlova postavení a aktivit v daném období jsou vysoce poučené, materiálově bohaté a nepochybně představují zatím nejhlubší a nejpřesvědčivější vhled do jeho problémů. Suk si nejen všímá Havlova osudu a rolí v oné době (něco i předjímá), ale zároveň velice diferencovaně líčí pozice, stanoviska a důvody jiných aktérů: Petra Pitharta, Václava Bendy, Petra Uhla, Oty Bednářové, Rudolfa Battěka, Pavla Kohouta a mnoha dalších. Nejde přitom o nějakou jednoduchou prosopografickou reprezentaci, ale o přiblížení názorových diferencí a pohybů v disentu i jeho specifickou autopoeitickou stabilizaci (Niklas Luhmann). Zde všude jde Sukova kniha za rámec pouhé politické nebo intelektuální biografie svého protagonisty.

Důležité také je, že Suk ukazuje Václava Havla jako centrální osobnost Charty 77, jako formulátora a reprezentanta, od něhož vycházela a k němuž se vracela většina jejích aktivit. Havel často rozporoval, častěji smířoval, ale zároveň usiloval neustále držet základní kontinuitu i „generální linii“ hnutí, i když někdy s jistým sebezapřením, nebo dokonce v nesouhlasu s většinou, jak to třeba dokládá Sukova reprodukce Havlova dopisu Vilému Prečanovi o potřebě neopouštět „nadstranickou podstatu“ Charty (s. 232). To nemá znamenat přeceňování Havlových možností a schopností, ale jen demytologizační poukaz na nutnost diferencovaného vnímání jeho symbolické pozice a důsledky, jež z ní vyplývaly, jež se očekávaly a jimž byl Havel opakovaně vystavován. Byl nejen organizátorem, promyšlejícím činnost Charty na hraně politiky a nesourodých ideologií jejích stoupců, ale také „tvůrcem a ochráncem nezávislé kultury jako nejučinnějšího fermentu svobody v diktatuře“, kdy se svobodná tvorba a „svobodná identita“ stávají „potenciálem podněcování společenského vědomí a svědomí“ (s. 12).

Myslím, že se Jiřímu Sukovi jeho záměr podařil. Nejednoduší, jeho výklady nejsou prvoplánové nebo jednodimenzionální. Dobře vnímá viditelné i nezřejmé dialektické antinomie pojednávané doby i paradoxy Havlova působení (s. 235). A také: otevírá možnosti pro porozumění kontinuitě Havlových pozdějších postojů.

2 ŠVANDA, Pavel: *Paměť esejisty*. Brno, Atlantis 2006; KOSATÍK, Pavel: „Ústně více“: *Šestatřicátníci*. Brno, Host 2006.

Recenze

Dějiny a rozpad Jugoslávie jako předmět historických sporů

Ondřej Vojtěchovský

BJELAJAC, Mile – KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ, Gordana: *Prilozi iz naučne kritike: Srpska istoriografija i svet. Uticaj jugoslovenske krize na stranu i domaću istoriografiju*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije 2011, 411 stran, ISBN 978-86-7005-093-8.

Dějepisectví Srbska a dalších postjugoslávských zemí je v českém prostředí sledováno mimo hranice balkanistické specializace jen zřídka. Do jisté míry je to dáno i charakterem historiografie těchto zemí. Z nemalé části se totiž tyto historiografie věnují pouze vlastním národním dějinám, pozitivisticky se zaměřují na sběr faktografického materiálu a mnohdy se pohybují v zajetí nacionálních stereotypů. Práce tohoto typu tak mohou přispět jen málo k obecnější diskusi nebo se stát metodologickou inspirací pro uchopení témat, která se přímo netýkají jugoslávských dějin. Přesto již od devadesátých let ve vzrůstající míře můžeme pozorovat trend, který přivádí dějepisnou produkci zemí bývalé Jugoslávie do kontaktu se širším kontextem historického bádání. Tento proud také zastupuje kniha srbských historiků Mileho Bjelajace a Gordany Krivokapić-Jovičové *Příspěvky k odborné kritice: Srbská historiografie a svět. Vliv jugo-*

slávské krize na zahraniční a domácí historiografii, jejíž recenze dává příležitost nahlédnout do historiografických sporů o výklad dějin a zániku Jugoslávie.¹

Tematické okruhy, kterým se tato kniha věnuje, patří ke stěžejním problémům srbských a jihoslovanských moderních dějin, tedy k otázkám spjatým se vznikem, existencí a příčinami ztroskotání projektu společného jugoslávského státu. Dějiny Jugoslávie byly již v době její existence, a o to více v průběhu jejího dramatického rozpadu, předmětem mnohých, často velmi vyhocených kontroverzí. Spory, které měly původ v politické, nacionální či ideologické rovině, se záhy po svém vzniku přenášely na půdu historiografie, kde se transformovaly do odborné, mnohdy však také kvazioborné roviny. Akteři dobových sporů využívali historických argumentů, přičemž soudy profesionálních historiků jim jakožto výsledky vědecké, údajně objektivní a nepředpojaté analýzy sloužily jako důkazy pro ospravedlnění vlastních postojů.

Historiografickými spory a výkladovými problémy dějin Jugoslávie se dosud zabývala řada odborných titulů. Kniha Mileho Bjelajace a Gordany Krivokapić-Jovičové tak není rozhodně první publikací na toto téma. Z autorů, kteří se věnovali problémům jugoslávské historiografie do konce osmdesátých let, můžeme zmínit například Branka Petranoviče, Ljuba Bobana, Andreje Mitroviče, Djordje Stankoviče, Ljubodraga Dimiče či Kostu Nikoliče.² Ze zahraničních počínů lze jmenovat dva sborníky (zaměřené nejen na Jugoslávii, ale na širší region východní či jihovýchodní Evropy) redigované jednak Ulfem Brunnbauerem, jednak kolektivem pod vedením Alojze Ivaniševiče nebo práci rakouského histo-

1 V Srbsku tento směr reprezentují zejména historici věnující se studiu sociálních a kulturních dějin, jako Milan Ristović, Radmila Radičová, Nataša Miličevićová, Predrag J. Marković, Radina Vučetičová, Zoran Janjetović či nedávno zemřelý Miroslav Jovanović a v neposlední řadě i autoři recenzované publikace. Někteří z nich patří do okruhu časopisu *Godišnjak za društvenu istoriju* (Ročenka sociálních dějin), vydávaného Sdružením pro sociální dějiny (*Udruženje za društvenu istoriju*).

2 Viz BOBAN, Ljubo: *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije: Dokumentima i polemikom o temama iz povijesti Jugoslavije* (Kontroverze dějin Jugoslávie: Polemicky a pomocí pramenné kritiky o tématech jugoslávských dějin), sv. 1–3. Zagreb, Školska knjiga – Stvarnost 1987, 1988 a 1989; PETRANOVIĆ, Branko: *Istoriografija i kritika*. Podgorica, CID 1997; TÝŽ: *Istoriografske kontroverze*. Beograd, Služebni list SRJ 1998; TÝŽ: *Bez bojazni od tabu-tema* (Bez bázně před tabuizovanými tématy). Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije 2010; MITROVIĆ, Andrej: *Raspravljanja sa Klió: O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji* (Rozprávění s Klió: O historii, historickém vědomí a historiografii). Sarajevo, Svetlost 1991; TÝŽ: *Propitivanje Klió: Ogledi o teorijskom u istoriografiji* (Vyptávání Klió: Pokusy o teorii v dějepisectví). Beograd, Služebni list SRJ 1996; TÝŽ: *Klió pred iskušenjima i raspravljanje sa Klió* (Klió před pokušeními a rozprávění s Klió). Beograd, Čigoja Štampa 2001; STANKOVIĆ, Djordje: *Iskušenja jugoslovenske istoriografije* (Jugoslávské dějepisectví v pokušeních). Beograd, RAD 1988; TÝŽ: *Istorijski stereotipi i naučno znanje* (Historické stereotypy a vědecké poznání). Beograd, Plato 2004; STANKOVIĆ, Djordje – DIMIĆ, Ljubodrag: *Istoriografija pod nadzorom: Prilozi za istoriju istoriografije* (Historiografie pod dohledem: Příspěvky k dějinám dějepisectví), sv. 1–2. Beograd, Služebni list SRJ 1996; NIKOLIĆ, Kosta: *Prošlost bez istorije: Polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961–1991* (Minulost bez historie: Polemiky v jugoslávské historiografii 1961–1991). Beograd, Institut za savremenu istoriju 2003.

rika Karla Kasera.³ Dobovými spory historiků domácích i zahraničních o výklad násilného rozpadu Jugoslávie se zabývali jak autoři z postjugoslávských zemí, tak zahraniční badatelé (například sborníky editované Sabrinou P. Rametovou nebo Normanem M. Naimarkem).⁴

Mile Bjelajac je znám především jako vojenský historik, znalec moderních vojenských dějin a autor několika monumentálních monografií o jugoslávské armádě. Kromě toho však jeho odborný záběr značně přesahuje užší specializaci, mimo jiné se soustavně věnuje i zahraniční historiografické produkci o Jugoslávii. V srbském odborném tisku pravidelně publikuje obsáhlé recenze. Specializací spoluautorky knihy Gordany Krivokapić-Jovičové jsou politické strany v meziválečné Jugoslávii a dějiny Srbů v Chorvatsku. K metodologickým a výkladovým problémům přispívá zejména zprostředkováváním výsledků francouzské a frankofonní historiografie. Oba tyto historici patří v srbském odborném prostředí k těm, kteří udržují čilé kontakty se zahraničím, reflektují metodologické problémy a ve svých dílech zohledňují širší nadregionální kontext, což v dějepisectví v postjugoslávském prostoru není vždy pravidlem.

Kniha, kterou vydal bělehradský Ústav pro novověké dějiny Srbska (*Institut za noviju istoriju Srbije*), je spíše souborem rozličných textů než ucelenou monografií. Nacházejí se tu jak studie pojednávající o určitém výkladovém problému, tak obsáhlé recenze na publikace, které měly významný dopad v odborné i veřejné diskusi nebo spoluvytvářely aktuálně dominantní tendence, respektive byly jejich projevem. Jak předznamenává všezahrnující název knihy, jednotlivé texty se buďto dotýkají pohledu na Jugoslávii zvenčí, nebo reflektují dějepisectví postjugoslávských zemí. Utříděny jsou do sedmi tematicky či problémově vymezených kapitol, které se ovšem částečně překrývají: problémy psaní dějin Jugoslávie, trendy revize, pasti metodologie, historiografie o občanské válce, instrumentalizace novodobých dějin Kosova, protiklady v pohledu na úlohu vojenského faktoru, psaní dějin Srbů v Chorvatsku.

Pokud jde o koncepci knihy, považuji za problematické, proč autoři nezmínili zcela jasně okolnosti jejího vzniku. Přestože je na první pohled zjevné, že se jedná o soubor starších (i již dříve vydaných) článků, autoři to explicitně neuvádějí. Teprve z poznámek pod čarou na začátku jednotlivých textů se čtenář dozví o zdroji jejich původní publikace, toto pravidlo však není použito

3 BRUNNBAUER, Ulf (ed.): *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Münster, LIT-Verlag 2004; IVANIŠEVIĆ, Alojz – KAPPELER, Andreas – LUKAN, Walter – SUPPAN, Arnold (ed.): *Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus*. Wien – Frankfurt/M. – Berlin, Peter Lang 2002; KASER, Karl: *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 2002.

4 RAMET, Sabrina P. (ed.): *Thinking About Yugoslavia: Scholarly Debates about Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge, Cambridge University Press 2005; NAIMARK, Norman M. – CASE, Holly (ed.): *Yugoslavia and its Historians: Understanding the Balkan Wars of the 1990s*. Stanford, Stanford University Press 2003.

zcela důsledně. Kniha je uvedena jako společné dílo autorské dvojice. Přitom je patrné, že většina textů odpovídá zaměření jednoho či druhého z autorů. O skutečném autorském podílu na vzniku jednotlivých částí knihy se můžeme jen dohadovat. Na podobě publikace se negativně podepsala i chabá redakční práce. Při sestavování souboru textů nebyla věnována dostatečná pozornost tomu, aby se některé údaje i několikrát neopakovaly, aby byly sjednoceny poznámky pod čarou a způsob přepisu cizích jmen. Na některém místě tak jsou zahraniční autoři citováni v původním znění svého jména, jinde je jejich jméno podle zásad srbského pravopisu transkribováno podle výslovnosti. V knize, kde se cituje a odkazuje na velké množství literatury a zmiňuje velké množství jmen, schází soupis literatury a rejstřík. Formální nedostatky ovšem nemění nic na tom, že jednotlivé části knihy, a nakonec i kniha jako celek, jsou zajímavým a přínosným dílem.

V úvodu a v první kapitole „Problémy psaní dějin Jugoslávie“ se autoři dotýkají vícera závažných otázek, které charakterizují odborné práce z této tematiky v posledních dvou či třech desetiletích. V první řadě se historiografie zabývající se Jugoslávií v nedávné minulosti nacházela pod vlivem politických a ideologických konstrukcí. Tyto konstrukce se přitom prosazovaly natolik dominantně, že plnily roli jakési ortodoxie. Jakékoli vykročení z jejího rámce většinové prostředí trestalo odsouzením a odsunutím provinilého autora za hranice politicky korektního uvažování. V socialistické epoše tuto ortodoxii představovala státní ideologie bratrství a jednoty. Historici se museli pohybovat v předem určených mantinelech hodnoticích kritérií i vymezení, která témata jsou žádoucí a která nikoli. Jak ale autoři dodávají, tato ortodoxie měla i svou pozitivní stránku. Bránila sice svobodnému historickému bádání, na druhé straně ale plnila i nepopíratelnou užitečnou společenskou úlohu, jelikož zamezovala předčasnému otevírání bolestných témat, zhoubných pro projekt nacionálního smíru a vytváření společné celojugoslávské identity.

Liberalizaci poměrů přinesla v Jugoslávii osmdesátá léta. Tamní historici tehdy procházeli obdobným procesem jako o desetiletí později jejich kolegové v zemích tehdejšího východního bloku. S osvobozením vědeckého výzkumu na poli novodobých dějin ovšem nevznikala jen kritická, vědecky poctivá díla, ale – jak autoři uvádějí – jednu krajnost často nahrazovala krajnost druhá. Snaha o boření mýtů, otevírání tabuizovaných otázek a zaplňování „bílých míst“ vedla mnohdy k úplné revizi dosavadního výkladového rámce. Pozornost se soustředila na zločiny páchané partyzány v době druhé světové války a pro pozdější období na totalitární praktiky Titova režimu a na reinterpetaci válečných událostí. Po rozpadu společného státu pak začala tato tendence postupně nabývat postavení „nové ortodoxie“ charakteristické antikomunismem a antijugoslávstvím. Autoři přitom vyjadřují jisté pochopení, že historici ve většině bývalých jugoslávských republik tím plnili aktuální potřebu dodat argumenty pro legitimizaci existence nových národních států. Pozastavují se však nad tím, že i v srbském prostředí vedl pocit zhrzení k odmítnutí Jugoslávie jako chybného projektu, kterému srbský národ přinesl nejvíce obětí a za jehož

neúspěch také nejvíce zaplatil. Ani jeden z těchto pohledů přitom podle mínění autorů nemá nic společného s komplexní a mnohými faktory podmíněnou historií Jugoslávie.

Působení těchto „nových ortodoxií“, dominantních s různou mírou intenzity ve všech postjugoslávských zemích, ovšem doprovázel také vznik „nové ortodoxie“ založené na rozsáhlé revizi i ve světové historiografii. S odkazem na citát anglického historika srbského původu Stevana Pavlowitche autoři hovoří v této souvislosti o takzvané instantní historii. S propuknutím jugoslávské krize počátkem devadesátých let se najednou objevila plejáda údajných odborníků, kteří byli ochotni vystupovat v médiích, publikovat v denním tisku články plné kategorických tvrzení, a dokonce pohotově vydávat vševysvětlující monografie. Společně se Stevanem Pavlowitchem, Johnem R. Lampem a dalšími zahraničními historiky považují autoři za nejkřiklavější příklad této „instantní historie“ knihu Roberta D. Kaplana *Balkánští duchové*.⁵ Práce aktualizující negativní stereotypy o balkánském regionu a vysvětlující jugoslávský konflikt jako důsledek odvěké vzájemné etnické nenávisti významně zapůsobila například i na Clintonovu administrativu. Dalším příkladem novopečeného odborníka, jehož díla ovlivňovala názory západních politiků i veřejnosti, je anglický historik Noel Malcolm, autor „krátkých dějin“ Bosny a Kosova.⁶

Na revizi, jejíž podstatou bylo odmítnutí Jugoslávie jakožto umělého výtvo-ru předem odsouzeného k nezdaru a vyzdvižení jednostranně negativní role srbského faktoru v průběhu celé její existence, se ovšem podílely i etablované historičky a historici jako Sabrina P. Rametová či Holm Sundhaussen. Často tak tito autoři do základu přehodnocovali – podobně jako někteří historici v postjugoslávských zemích – svá vlastní předchozí stanoviska. Za charakteristický rys jejich přístupu Bjelajac a Krivokapić-Jovičová například považují selektivní práci se sekundární literaturou. Některé autory, především srbské, tito zahraniční odborníci bez uvedení argumentů rovnou diskvalifikují jako „nacionalisty“ a jejich cenné studie založené na primárním archivním výzkumu odmítnou zohlednit pro údajnou předpojatost.⁷

V hledání odpovědi na otázku, co bylo důvodem takové revize a vzniku nového dominantního diskurzu, Bjelajac a Krivokapić-Jovičová vycházejí z úvah balkanistů Roberta M. Haydena, Lenarda J. Cohena a dalších. Podle nich politická hegemonie utvrzuje intelektuální ortodoxii. Mezinárodní konflikty vytvářejí mnohem více politických stoupců než nezaujatých odborníků. Je snadnější,

5 KAPLAN, Robert D.: *Balkan Ghosts: A Journey Through History*. New York, St. Martin's Press 1993.

6 Přes podtitul „Krátké dějiny“ se v obou případech jedná o objemné práce: MALCOLM, Noel: *Bosnia: A Short History*. New York, New York University Press 1994, 340 s.; TÝŽ: *Kosovo: A Short History*. New York, New York University Press 1998, 492 s.

7 Tato výtky se např. týká následujících vlivných prací: RAMET, Sabrina P.: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from Death of Tito to Ethnic War*. Boulder (Colorado), Westview 1996; SUNDHAUSSEN, Holm: *Geschichte Serbiens: 19 – 20. Jahrhundert*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 2007.

pohodlnější a nakonec i výhodnější ztotožnit se s vítěznou stranou. Politické vítězství tak většinou přináší i triumf na akademické půdě. Pokud některý analytik dojde k závěru, že vítězná politika byla chybná, patrně se v prostředí, v němž vládne dominantní diskurz, diskredituje. Avšak i v emotivně vypjaté a propagandisticky laděné atmosféře vznikala na Západě cenná a vyvážená díla. Mezi jejich autory Krivokapić-Jovičová a Bjelajac řadí zmíněné Roberta M. Haydena, Lenarda J. Cohena a Johna R. Lampeho nebo Johna N. Allcocka a Andrewa B. Wachtela.⁸

Dále autoři věnují pozornost podmínkám historického výzkumu v Srbsku i v dalších postjugoslávských republikách v posledních dvaceti letech. Všechny národní historiografie tu více, tu méně trpěly zahleděností do sebe. Zabývaly se především vlastními národními dějinami a následovaly dobovou tendenci antikomunismu a antijugoslávství. Příznačná byla téměř nulová komunikace mezi jednotlivými centry výzkumu v zemích bývalé Jugoslávie a velmi slabá komunikace s ostatním světem. Kromě psychologických a politických důvodů zde hrál roli i nedostatek finančních prostředků. Autoři tak hovoří v srbském případě o „ztracené generaci“ srbských historiků. Nicméně v devadesátých letech zároveň v Srbsku vznikla řada velmi významných prací založených na analýze archivních pramenů. Někteří jednotlivci využili po ukončení embarga nabídek zahraničních stipendií, absolvovali doktoráty na západních univerzitách a přispěli k relativně rychlému obnovení kontaktů s vnějším světem. Svou pozitivní úlohu například sehrála Středoevropská univerzita v Budapešti, kde se mimo jiné mohli setkávat mladí historici z různých postjugoslávských republik. K překonávání bariér přispívaly i zahraniční neziskové organizace, jako byla německá Nadace Friedricha Naumanna, pořádající po řadu let společná setkání srbských a chorvatských historiků pod názvem *Dijalog povjesničara-istoričara*.⁹ První mezinárodní projekt, který v druhé polovině devadesátých let zapojil do spolupráce srbské historiky, zorganizoval se svým Centrem pro sociálněhistorický a historickoantropologický výzkum jihovýchodní Evropy štyrskohradecký profesor Karl Kaser.¹⁰

8 Viz např. HAYDEN, Robert M.: *Blueprints for a House Divided: The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*. Ann Arbor, The University of Michigan Press 1999; COHEN, Lenard J.: *Serpent in the Bosom: The Rise and Fall of Slobodan Milosevic*. Boulder, Westview 2000; LAMPE, John R.: *Yugoslavia as History: Twice There was a Country*. Cambridge, Cambridge University Press 2000; ALLCOCK, John N.: *Explaining Yugoslavia*. New York, Columbia University Press 2000; WACHTEL, Andrew B.: *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford, Stanford University Press 1998.

9 Název projektu reflektoval rozdílnost výrazů „historie“ a „historik“ v chorvatštině (*povijest, povjesničar*) a srbsštině (*istorija, istoričar*). V češtině by bylo možné tento nepatrný, vzájemně zcela srozumitelný jazykový rozdíl vyjádřit pojmovými dvojicemi „dějiny – historie“, „dějepisec – historik“. V letech 1998–2004 uspořádala německá nadace deset konferencí srbských a chorvatských historiků a pod titulem totožným s názvem projektu vydala devět svazků sborníku.

10 Výsledkem tohoto projektu je několik sborníků: JOVANOVIĆ, Miroslav – KASER, Karl – NAUMOVIC, Slobodan (ed.): *Between the Archives and Field: A Dialogue on Historical*

Autoři tak s povděkem konstatují, že se srbské historiografii podařilo rozvinout kontakty v rámci postjugoslávského prostoru i se zahraničím, zbavovat se provincialismu a účastnit se mezinárodní odborné diskuse, díky níž jsou také nyní hlasy srbských historiků více slyšet.

Následující kapitoly knihy tvoří vždy soubory recenzí či rozsáhlejších analýz historických prací, které jsou utříděny podle určitého tématu nebo žánru. Těmito okruhy jsou například francouzské postoje k Jugoslávii, memoárová literatura o rozpadu Jugoslávie, historiografická zpracování a interpretace občanského konfliktu v období druhé světové války, dějiny Srbů v Chorvatsku nebo monografie věnované dějinám Kosova. Některé z těchto kapitol tak dalece přesahují rozsah i charakter běžné recenze a jsou navýsost poučeným kritickým příspěvkem k diskusi na dané téma. Mimořádnou erudicí se vyznačují zejména pasáže dotýkající se užší specializace obou autorů. Týká se to například tematiky francouzsko-jihoslovanských vztahů v období první světové války a po vzniku Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Autoři se tu zabývají publikacemi Françoise Grumel-Jacquignona a Mira Kovače, reprezentujícími v jejich očích revizionistický trend ve francouzské historiografii, který pod vlivem převládající interpretace aktuálního konfliktu v devadesátých letech usiloval o zásadní přehodnocení dosavadních prosrbských francouzských stereotypů.¹¹ Obě práce tvrdí, že předkládají objeveně nový pohled a že se opírají o studium dříve neznámých či opomíjených pramenů. Bjelajac a Krivokapić-Jovičová je nicméně s přehledem osvědčují z nepravd, omylů i účelového překrucování historických faktů.

Podobně kritický tón však převažuje i v hodnocení sborníku redigovaného Dejanem Djokičem *Jugoslavismus: Dějiny ideje, která se zhroutila (1918–1992)*,¹² přestože se na něm podíleli zahraniční historici, jež autoři na jiném místě chválí jako nezaujaté a poctivé vědce. Většinu příspěvků tu vytýkají přílišné zjednodušení či neznalost důležitých pramenů a literatury. S obdobnou erudicí, zavádějící někdy až do přílišných detailů, autoři posuzují i práce věnované srbské societě v Chorvatsku či vlivu armády na politické a společenské dění v královské i Titově Jugoslávii – tedy tématům, na jejichž půdě vynikli jako prvořadí odborníci.

Antropology of the Balkans. Belgrade – Graz, Udruženje za društvenu istoriju 1999; JOVANOVIĆ, Miroslav – NAUMOVIĆ, Slobodan (ed.): *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*. Belgrade – Graz, Udruženje za društvenu istoriju 2001; TÍŽ (ed.): *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*. Belgrade – Graz, Udruženje za društvenu istoriju 2002. Všechny tři publikace vyšly roku 2004 také v několika západních metropolích v nakladatelství LIT-Verlag.

11 GRUMEL-JACQUIGNON, François: *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-guerres (1918–1935)*. Bern, Peter Lang 1999; KOVAČ, Miro von Lang: *La France, la création du royaume „yugoslave“ et la question croate, 1914–1929*. Bern, Peter Lang 2001.

12 DJOKIĆ, Dejan (ed.): *Jugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London, Hurst 2002.

Velmi hodnotná je rovněž analýza novější literatury o dějinách Kosova. Zde se projevuje zejména užší specializace Mileho Bjelajace, když uvádí na pravou míru některá chybná, pokřivená či zjednodušená tvrzení zahraničních autorů o průběhu balkánských válek v letech 1912 a 1913, první světové války a bezprostředně poválečném období na území dnešního Kosova. Většinu zahraničních monografií také autoři vytýkají, že uměle konstruují existenci Kosova jakožto svébytného teritoria hluboko zpět do minulosti. Převažující část zahraniční produkce o kosovské problematice trpí málo reprezentativní pramennou základnou. To přitom není způsobeno jen neznalostí či záměrným přehlížením nehodících se faktů, ale i skutečností, že řada témat není dosud v primárním výzkumu vůbec zpracována.

Někteří autoři také nezapřou svou předpojatost a ovlivnění apriorními protisrbskými postoji. V tomto směru vyniká zvláště kniha Noela Malcolma *Kosovo: Krátká historie*, jíž se autorská dvojice zabývá ve dvou samostatných textech. Tato Malcolmova práce, stejně jako jeho předchozí kniha o Bosně, dosáhla ve světě obrovského vlivu a popularity. Čelní představitelé západních velmocí nezastírali, že jim její četba posloužila pro „pochopení“ situace v této oblasti. Malcolm, ač zaštitěn vědeckými autoritami Velké Británie, se přitom dopouštěl zřejmé manipulace a jeho metoda těžko může z odborného hlediska obstát. S odbornou literaturou srbské provenience se jednoduše vyrovnal tak, že ji označil za nacionalistickou a že se s jejími závěry seznámil prostřednictvím svých albánských přátel. Kromě pohledu nakloněného zřetelně albánské straně kniha nabízí i několik „provokativních“ tezí, jimiž Malcolm podle vlastního tvrzení boří srbské nacionalistické mýty. Za svůj objev například vydává přehnaný počet srbských uprchlíků, kteří opustili osmanská území v rámci takzvaného velkého stěhování Srbů na konci 17. století. Jak autoři konstatují, Malcolm se přitom jednak dopouští druhé krajnosti a jednak objevuje již dávno objevené, protože realističtější obraz těchto migrací poskytla už pozitivistická historiografie z počátku dvacátého století a další upřesňující studie založené na analýze pramenů široké provenience přinesla řada pozdějších prací, včetně studií nedávného data. Závažným nepravdivým tvrzením je také údajný Malcolmův důkaz, že Kosovo se nikdy nestalo legálně součástí jugoslávského státu. Zamlčuje tak vládní rozhodnutí z 15. prosince 1914 o zrušení prozatímní správy pro nově získané oblasti a rozšíření platnosti ústavy, všech zákonů a nařízení srbského království na jejich území. Autoři také ukazují, že Malcolm pracuje účelově se statistikami, když přináší „nová fakta“ o vývoji podílu Srbů a Albánců na obyvatelstvu Kosova, která hovoří samozřejmě ve prospěch Albánců. Malcolm si podle srbských historiků také nejednou ve své argumentaci pomáhá trikem, jehož podstatou je záměna chronologické posloupnosti událostí, tedy následků a příčin (zejména v otázce použití státní represe vůči povstaleckým aktivitám).

V druhém textu k Malcolmově knize se autoři zabývají tím, jak na ni reagovala odborná veřejnost na Západě. Ukazují tak, že s rozpaky nebyla přijata jen v Srbsku. O Malcolmových „Krátkých dějinách“ se negativně, jako o předpojaté práci *à la thèse*, vyslovili například historici Mark Mazower a Thomas A. Emmert nebo publicisté Tim Judah a Misha Glenny. Naopak pozitivní recenzi napsal

například cambridgeský profesor Richard Crampton, který ostatně od počátku oba Malcolmovy projekty podporoval.

Knihy Mileho Bjelajace a Gordany Krivokapić-Jovičové poskytuje nejen přehled o historiografické produkci ke stěžejním tématům dějin bývalé Jugoslávie, ale zároveň vyjadřuje i názorovou pozici odborníků, kteří svou erudicí a analytickými schopnostmi patří k tomu nejlepšímu v současné srbské historiografii. Mezi přednostmi je taktéž potřeba vyzdvihnout vyváženost argumentace. Autoři nezapřou, a ani se o to nesnaží, že jejich pohled na nacionálně citlivé otázky do určité míry vychází z národního cítění. Toto cítění je ovšem pouhým přiznáním vlastní pozice, od které se nemůže žádný historik odpoutat. Autoři však zdařilým způsobem ukazují, jak lze tato východiska skloubit s imperativy kritického myšlení a vědecké poctivosti.

Recenze

Esencialismus a demokracie

K jedné linii „rakouského“ myšlení

Vlastimil Hála

FEICHTINGER, Johannes: *Wissenschaft als reflexives Projekt: Von Bolzano über Freud zu Kelsen. Österreichische Wissenschaftsgeschichte 1848–1938*. Bielefeld, Transkript 2010, 636 stran, ISBN 978-3-8376-1523-4.

Monografie vědeckého pracovníka Ústavu pro vědy o kultuře a dějiny divadla Rakouské akademie věd (*Institut für Kulturwissenschaften und Theatergeschichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*) Johanna Feichtingera *Věda jako reflexivní projekt*, s podtitulem *Od Bolzana přes Freuda ke Kelsenovi. Rakouské dějiny vědy v letech 1848–1938*, rozvíjí impuls někdejšího ředitele uvedené instituce Moritze Csákyho, který nasměroval bádání k interdisciplinárním a transdisciplinárním oblastem výzkumu, v nichž se spolu s historií snoubí i politologie, filozofie, srovnávací literární věda, germanistika, slavistika, romanistika a speciálně i dějiny divadla.¹ Z hlediska soudobých dějin jsou z výzkumných témat jmenovaného ústavu podstatné zejména dva okruhy: zaprvé symbolický význam pamětihodných míst

1 Podobně je tomu i v dalších publikacích vzešlých z prostředí ústavu, z nichž některé jsem na stránkách tohoto časopisu recenzoval: FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY, Moritz (ed.): *Habsburg postcolonial: Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck, Studien Verlag 2003 (viz HÁLA, Vlastimil: „Postkoloniální“ pohled na habsburský mýtus. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 1–2 (2004), s. 231–236); STACHEL, Peter: *Mythos*

a funkce „paměti“, zadruhé analýza sociální funkce a souvislostí „vědění“, zvláště se zřetelem k vytváření „kolektivních identit“. Důležité jsou přitom „překlady“ symbolů a kódů mezi jednotlivými kulturními okruhy, kde se ukazují mnohočetná prolínání a překrývání. To hraje klíčovou roli i v recenzované práci, kde Feichtinger často zdůrazňuje, že dějinně působící kulturní fenomény se projevují nikoli jako „esen- ciální“ výrazy svébytnosti národního, respektive etnického charakteru či „génia“, nýbrž jako mnohvrstevný palimpsest. Toto pojetí rozvíjí Feichtinger v hlavních tematických okruzích svého výzkumu, jimiž jsou dějiny vědy v 18. až 20. století jako dějiny kultury a politiky, dějiny habsburské monarchie od 17. století a vědy o kultuře („postkoloniální“ teorie, paměť a identita).

Když se před zhruba třiceti lety pokusil filozof Rudolf Haller uchopit svébytný charakter nejen rakouské filozofie, ale i širšího kulturního a intelektuálního *milieu*, v němž se utvářela, vyzdvihl jako jeho hlavní aspekty zvláště realismus a střízlivou distanci vůči neověřitelným spekulacím.² Záměr předkládané publikace je poněkud jiný – i zmíněná svébytnost by z jejího hlediska vyhlížela jako pokus o pozitivní uchopení „esence“; vždyť „esencialismus“, respektive „substancialismus“ je právě myšlenkovou pozicí, vůči níž se kritika této publikace obrací. Také záběr Feichtingerovy knihy je jiný: jde mu o pojetí vědy v širším, kulturně-politickém kontextu. Přesto lze najít její styčný bod s Hallerem v tom, že sleduje jistou linii, jež tvoří sice nikoli jediný, ale jeden z podstatných rysů „rakouského“ (v teritoriálním významu habsburské monarchie) myšlení a kultury. To ovšem, jak uvidíme, vyvolává i některé otázky.

Feichtingerova rozsáhlá a obsažná publikace, jež může být pro zdejší odborné publikum inspirující i tím, jak ve svém syntetizujícím záběru integruje české myšlení do širšího transnacionálního kontextu, sleduje více linií. Pokusím se zachytit aspekty, jež mají obecnější relevanci z hlediska intelektuálního pozadí problematiky novějších a soudobých dějin. Ponechám stranou jednak specifitější otázky, jako je problém „reflexivity“ vědeckého přístupu, jednak tematiku sahající příliš hluboko do historie, jako je vliv reformního pražského katolicismu inspirovaného Bernardem Bolzanem na školské reformy v 19. století v Rakousku.

Základní Feichtingerův přístup, obezřetný vůči myšlenkovým konstruktům vydávaným za uchopení podstaty určitých jevů (jak lze charakterizovat esencialismus), je zřejmý už v úvodních partiích knihy. Na základě analýz Moritze Csákyho tu autor dává do protikladu esencialisticky impregnovaný pojem *Mittleuropa*, poplatný tradici německé mocenské a kulturní dominance, a pojem *Zentraleuropa*, jenž vychází z chápání každé tradice jako „palimpsestu“ obsahujícího různé kulturní vrstvy (s. 101 a 502). Feichtinger tak odmítá i statické geografické pojetí „Střední Evropy“, definovatelné nějakým „podstatným rysem“, jako například katolicismem. Střední Evropa je mu komunikačním prostorem bez striktního omezení, vyznačuje

Heldenplatz. Wien, Pichler 2002 (viz HÁLA, Vlastimil: Rakouská identita v proměnách času. In: *Soudobé dějiny*, roč. 13, č. 1–2 (2006), s. 174–177).

2 HALLER, Rudolf: *Studien zur Österreichischen Philosophie: Variationen über ein Thema*. Amsterdam, Rodopi 1979.

se různými prostorovými i časovými překryvy, propletením rozmanitých tradic, a zejména „plurikulturalismem“ (s. 66–75). V této souvislosti je pro nás zajímavé, že se autor staví kriticky i k některým „disidentským“ přístupům z období takzvaného reálného socialismu, jež „Střední Evropu“ vymezovaly především vůči, respektive spíše *proti* Rusku (György Konrad, Milan Kundera); Feichtinger zde dává za pravdu kritikám shledávajícím v těchto náhledech až xenofobní rysy (s. 74).

Specifická situace „provozu“ vědy v rakouském mnohonárodnostním státu umožňovala podle Feichtingera zaujmout tři základní postoje: 1) vstřícnost vůči konzervativním vládnoucím elitám, mimo jiné i akceptováním ideje „státního národa“; 2) postoj angažované participace na utváření exkluzivní kulturní a jazykové identity jednotlivých národů, a tedy i podpory jejich nacionalistických ambicí; 3) postoj vůči politické sféře distancovaný, ale zároveň nezávisle na ní autonomně angažovaný (což má ovšem i politické konsekvence). Jako hlavní představitele této třetí koncepce vědy, k níž se sám hlásí, jmenuje autor právního teoretika a historika Hanse Kelsena, zakladatele psychoanalýzy Sigmunda Freuda, historika umění Aloise Riegla a zástupce „Vídeňského kruhu“ filozofy Ludwiga Wittgensteina a Ernsta Macha (s. 188). Každý z nich realizoval uvedený základní přístup svébytným způsobem: Kelsen svým pojetím „bezsubstančního státu“ (*der substanzlose Staat*), Freud destrukcí substanciálně pojatého jáství neboli „učením o duši bez duše“ (*Seelenlehre ohne Seele*), Mach problematizací substančního pojetí ve fyzice (*Physik ohne Kraft*), Riegl poukazem na konkrétní dobové předpoklady vzniku uměleckého díla a relativizací jeho smyslu, Wittgenstein a další představitelé „Vídeňského kruhu“ (zvláště jeho „levice“, jako Otto Neurath) zaměřením na problematiku jazyka a antimetafyzickým postojem (s. 247–257, 301 aj.). Celkově v této souvislosti autor hovoří o „opuštění pojmu substance“ ve Vídni kolem roku 1900 (s. 301), což bylo podle některých názorů, například filozofa Jean-Françoise Lyotarda, předznamenáním postmodernismu s jeho důrazem na pluralitu (s. 216).

V daném ohledu je podle Feichtingera klíčovým spojujícím motivem *angažmá této myšlenkové linie v demokratickém smyslu* (s. 224, 238–324, 368–388). Autor nalézá celkovou vnitřní souvislost mezi antiesencialistickými teoretickými přístupy a demokratickou orientací na jedné straně, mezi esencialistickými koncepcemi a politicky autoritativními, až totalitními tendencemi na straně druhé; na tuto souvislost poukázal v dobově konkrétním kontextu ostatně už Otto Neurath. Feichtinger dokonce hovoří o „obraně demokracie vědou“ (s. 231 a 382) a uvádí rovněž průběžně nejvýznamnější oponenty této linie: prodemokraticky orientovanému Kelsenovi je jím právní filozof Carl Schmitt i teoretik konzervativně-autoritativního státního uspořádání Otmar Spann a další, vůči Freudovi se zase vymezovali Carl Gustav Jung, historik náboženství a antropolog Wilhelm Schmidt či historik pravěku Oswald Menghin (s. 355–374, 460 aj.).

Poněkud zvláštní postavení mají Feichtingerovy opětovné návraty k Freudově knize o Mojžíši a vzniku monoteismu z roku 1939 (*Der Mann Moses und die monotheistische Religion*), jíž proslulý psychoanalytik sledoval usmíření křesťanské a židovské tradice, jež tehdy byly chápány především jako protikladné, poukazem na zamlčené, do podvědomí zatlačené motivy u obou náboženství. V židovství je

to domnělá vražda Mojžíše, spáchaná „ve skutečnosti“ samotnými Židy, u křesťanů zavraždění Ježíše, na Židy přenesené. Společným motivem obou přístupů je zde typicky freudovská interpretace *zamlčení vlastní viny a jejího přesunutí na jiné*. Odhalení těchto kořenů má podle Freuda i terapeutickou funkci (s. 391–425). Jakkoli se Freudova interpretace i Feichtingerovi (který je touto knihou až uhranut) zdá poněkud násilná, oceňuje její smířující intenci, tolik kontrastující s rozpoutáním rasově motivovaných vášní v nacistickém Německu (a po „anšlusu“ i Rakousku) vpředvečer druhé světové války (s. 185, 311, 391–425, 501 n.).

Jako jistý pandán Freudova antiesencialismu uvádí Feichtinger zčásti obdobné pojetí psychických fenoménů u francouzského sociologa Maurice Halbwachse, který se obracel proti esenciálnímu pojetí paměti jako zásobnice, z níž stačí vybírat (z němčiny přejatý výraz „špejchar“ je zde velice případný). Halbwachs zdůrazňoval především sociální podmíněnost paměti, její vazbu ke konkrétním sociálním referenčním rámcům (*cadres sociaux*), její selektivní charakter a rekonstruktivní povahu ve vzpomínkách zachycené minulosti (s. 518–527). Lze dodat, že jeho teoretická východiska byla nově aktualizována v souvislosti s obecnou „konjunkturou memorialismu“ (Pierre Nora), ale i s jeho specifickou podobou v postkomunistických zemích, zvláště v devadesátých letech minulého století a na počátku století našeho, především v souvislosti se spory o „paměť národa“.³

Zatímco u Freuda a ještě více Riegla je zařazení do tradice antiesencialismu v sepětí s demokratismem, respektive spojení mezi oběma těmito přístupy, pojato v obecné rovině, dílo Hanse Kelsena je pro Feichtingera průkazným příkladem konkrétní realizace onoho sepětí, což dokládá zejména na protikladném stanovisku jeho antipoda Carla Schmitta. Kelsen, reprezentant „čisté právní vědy“, zdůrazňoval pozitivní charakter plurality a stát chápal jako právní prostor, jehož forma nemůže být založena na homogenním základě etnickém, třídním ani sociálněpsychologickém. Naproti tomu Schmitt stále více kýženou homogenitu státního celku pojímal v substanciálním smyslu jako stejnorodost národního typu, nebo alespoň podmíněnou jasným určením „státního národa“. Ve třicátých letech chápal jednotu národa už jednoznačně na etnickém, rasovém a biologickém základě (s. 108, 247–256, 376–378). Zajímavé je, že podobně jako kritikové klasické parlamentní demokracie z opačného ideologického, zejména marxistického pólu odmítal i Schmitt „abstraktní“ charakter demokracie. I když Feichtinger zde akcentuje především jednu fázi Schmittova rozporuplného myšlenkového vývoje, slouží kontrapozice obou myslitelů vhodně k tomu, aby na jejich příkladu byla demonstrována politická inklinace: antisubstancialistická orientace k demokracii (Kelsen sympatizoval se sociálnědemokratickým směřováním), substancialistická orientace k autoritativním až totalitním politickým konceptům (konzervativní katolík Schmitt se ve třicátých letech angažoval pro nacistické hnutí, byť ne jednoznačně; s. 68 n., 250, 381).

Nejostřeji a také z hlediska problematiky současných dějin politicky neaktuálněji se Feichtingerovo přesvědčení o ideově-politických konotacích esencialistic-

3 Srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka: K diskusi o paměti v českém kontextu „druhého života“. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 1, č. 2 (2004), s. 269–280.

kého a antiesencialistického východiska projevuje v analýze u nás málo známého typu antisemitismu katolické provenience, vycházejícího z pojetí *duše jako esence*, kde *jinakost* „židovské duše“ je konfrontována s „duší křesťanskou“. Rozdíl mezi Židy (židy) a křesťany je tak podle předního reprezentanta tohoto pojetí Wilhelma Schmidta „spirituálně podmíněn“ (s. 463–502). Tento typ antisemitismu není totožný s obligátním „křesťanským“ poukazem na odpovědnost Židů jako celku za ukřižování Ježíše Krista a samozřejmě ani s vulgárním biologicky rasovým pojetím. Feichtinger odhaluje hlubší základ takovéhoho esencialistického pojetí v rozlišení „vlastního“ – *implicite* hodnotnějšího – a „cizího“, což se i obecněji manifestuje ve vytváření ideologie „My“ (*Wir-Ideologie*, s. 302), zdaleka nevázané na náboženský kontext.

Tuto katolickou variantu antisemitismu analyzuje autor v kontextu s oficiálním diskurzem rakouského stavovského státu „domácí výroby“ (Peter Stachel). V tomto státě měla „křesťansko-nacionální“ ideologie, shrnutá Feichtingerem pregnantně do sloganu „*christlich – deutsch – antisemitisch*“, vůdčí pozici (s. 457–497). Jako představitel této „jemné“, respektive „akademicky“ formulované podoby katolického antisemitismu zmiňuje autor zvláště Wilhelma Schmidta, který byl později sám pronásledován nacismem. Naproti tomu ve výslovně pronacisticky angažovaném duchu vystupoval historik „předdějinných“ období a politik „poanšlusového Rakouska“ Oswald Menghin. Pojítkem těchto a podobných, v konkrétní podobě neidentických přístupů bylo podle Feichtingera právě zdůraznění zásadní „jinakosti“ Židů.

Lze doplnit, že ačkoli nejen křesťanství, ale zvláště „němectví“ ve smyslu kulturní a politické dominance hrálo ve stavovském státě Engelberta Dollfusse a Kurta Schuschnigga silnou roli, další dějinný vývoj ukázal, že to neuchránilo tuto formu „fašismu s lidskou tvář“ před nenávistí stoupců radikálnějšího nacistického, rasově založeného antisemitismu. To se projevilo po připojení Rakouska k Německu, kdy stavovský stát byl paradoxně považován mimo jiné za „ochránce Židů“ (ve srovnání s nacistickou formou antisemitismu tuto roli opravdu zčásti plnil). Feichtingerovy analýzy bychom mohli shrnout do tvrzení, že mezi antisemitismem charakteristickým pro intelektuální profil stavovského státu a antisemitismem rasově založeným, který se uplatnil po „anšlusu“, existovala *jak diskontinuita, tak kontinuita*.

Ač zde nelze blíže sledovat historickou linii Feichtingerovy práce, pokládám za důležité upozornit na autorovo zasazení *problematiky nacionalismu* do obecnějších souvislostí. Když odhaluje ambivalenci rakouské univerzitní reformy a kulturní politiky v širším smyslu, zdůrazňuje autor, že na jedné straně podporou střízlivého objektivistického pojetí vědy plnila ve vztahu k emancipačním snahám jednotlivých národů monarchie retardující funkci, na druhé straně však (případně spolu s tím) se snažila bránit i radikálnímu rozvinutí agresivního nacionalismu. Sepětí vědy s nacionalismem totiž mělo v mnohonárodnostní monarchii přesně opačné důsledky než v Německu: tam bylo tmelem „národního“ státu (respektive státu takto se prezentujícího), zatímco pro Rakousko (eventuálně Rakousko-Uhersko) představovalo faktor dezintegrující a – jak se také později ukázalo – přímo destruktivní (s. 39 n.).

Je-li společným jmenovatelem pluralisticky otevřeného pojetí vědy odpor proti „esencializaci“ nějakého konstitutivního rysu zkoumaného jevu, pak je souvislost

s demokratickými politickými konotacemi samozřejmě prokazatelnější tam, kde jde o morální, sociální a politický rozměr lidského života. U předmětů zkoumání, jež nemají bezprostřední souvislost s těmito aspekty lidské existence, jako je fyzika či (částečně) oblast uměleckých artefaktů, je prokázání imanentního charakteru takového spojení podstatně obtížnější než tam, kde takřkajíc jde o duši či národ. Tam mohou hrát rozhodující roli nikoli tyto „vnitřní“ a „nutné“, ale „vnější“ a „nahodilé“ faktory.

Základní schéma Feichtingerovy knihy nás tak může vést například k otázce, proč se v ní vůbec nevyskytuje osobnost Tomáše Garrigua Masaryka, který by mohl sloužit svou dějinněfilozofickou koncepcí, navazující na (spíše marginálně zmiňovaného) Palackého, za příklad „esencialistického“ pojetí, byť ve své filozofii českých dějin učinil právě z demokracie, respektive afinity k demokracii, jakoby paradoxně „esenciální“ osu svého pojetí smyslu českých dějin. Masarykova praktická politická angažovanost se přitom bezpochyby nesla v demokratickém duchu. Jistě by bylo možné najít víc příkladů problematizujících Feichtingerovo schéma. To má podle mě své opodstatnění, jen pokud není pojato jako dogma, nýbrž jako jedna z interpretací určité linie „rakouského myšlení“, tematizující složitý vztah mezi vědeckými přístupy a politickou orientací. Tento problém lze shrnout nejspíš tak, že „antiesencialistické“ pojetí vědy je podpurným faktorem politické demokratické orientace, a nikoli její dostatečnou, respektive nutnou podmínkou; vztah mezi antiesencialismem a demokratickou orientací je prostě pravděpodobnější než vztah opačný.

Jinak je pro Feichtingerovu knihu příznačný velmi kritický vztah ke konzervativnímu profilu rakouských vládnoucích elit (u nás zvláště v devadesátých letech) často idealizované „podunajské monarchie“. Aktuální význam Feichtingerovy knihy spočívá v neposlední řadě i v tom, že tematizuje netoliko historické konotace zkoumané problematiky, nýbrž i její aktuální relevanci, když ji vztahuje k myšlenkám současnosti, což se týká zejména impulsu „plurikulturalismu“ (Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Anil Bhatti a další; s. 216 a 551).

Feichtingerova monografie je obdivuhodným pokusem tematizovat a interpretačně zvládnout obrovské množství různorodého materiálu; to jí vtiskuje také poněkud heterogenní charakter. Někde se zdají autorovy minuciózní distinkce trochu umělé, například mezi multikulturalismem a plurikulturalismem, když pojem „multikulturalismus“ je pro něj titulem pro rezervování „toho univerzálního“ pro vlastní kulturu, zatímco „to zvláštní“ ve smyslu jiného jako cizího je přiřčeno „tomu druhému“, a tedy „cizímu“ (s. 66, 99 n., 551). V každém případě je však tato publikace obsáhlým zdrojem informací a podnětem k rozmanitému zamýšlení, kromě jiného i nad dějinami a souvislostmi českého myšlení ve středoevropském prostoru.

Recenze

S růžovým trojúhelníkem v Buchenwaldu

Jakub Diviš

BRÁZDA, Rudolf – SCHWAB, Jean-Luc: *Cesta růžového trojúhelníku: Nacistická likvidace homosexuálů ve vzpomínkách posledního pamětníka*. Z francouzštiny přeložila Zuzana Dlabalová. Praha, Paseka 2012, 200 stran, ISBN 978-80-7432-199-3.

Že v nacistických koncentračních táborech byli v letech 1933 až 1945 věznění převážně političtí odpůrci a Židé, je dostatečně známo a vypovídají o tom četné vědecké i populárně naučné práce. Současně však na historickou periferii ustupují skupiny, které byly postiženy nacistickou perzekucí kvůli své náboženské víře či sexuální orientaci. Jejich reflexe těchto událostí nebyla tak intenzivně společensky pěstována jako paměť obětí holokaustu nebo příslušníků protinacistického odporu. Navíc o těchto případech často chybějí archivní záznamy a vzhledem k značnému časovému odstupu už téměř není možné získat osobní svědectví přímých účastníků.¹

1 Diskriminací a pronásledováním homosexuálů a lesbiček v období nacistické vlády se zabývají např. následující práce: GRAU, Günter (ed.): *Homosexualität in der NS-Zeit: Dokumente einer Diskriminierung und Verfolgung*. Frankfurt/M., Fischer-Taschenbuch Verlag 2004 (2. vydání); HOFFSCHILDT, Rainer: *Die Verfolgung der Homosexuellen in der NS-Zeit: Zahlen und Schicksale aus Norddeutschland*. Berlin, Rosa Winkel 1999; HOHMANN, Joachim S. (ed.): *Keine Zeit für gute Freunde: Homosexuelle in Deutschland 1933–1969: Ein Lese- und Bilderbuch*. Berlin, Foerster 1982; JELLONNEK, Burkhard: *Homosexuelle unter*

Jean-Luc Schwab, regionální pracovník francouzského národního památkového sdružení Zapomenutí v paměti (*Oubliés de la mémoire*), které shromažďuje poznatky o deportovaných homosexuálech v období nacistického Německa,² se českým čtenářům představil jako autor jediného autorizovaného životopisu Rudolfa Brázdy, posledního známého žijícího svědka, jenž byl pro svou homosexuální orientaci vězněn v koncentračním táboře.³ Během let 2008 až 2010 vedl s Rudolfem Brázdou rozhovory, na jejichž základě a s použitím dalších pramenů se snaží zprostředkovat veřejnosti nacistickou likvidaci homosexuálů. Pro zdejšího čtenáře může být publikace tím zajímavější, že její aktér je českého původu.

Publikace vyváženě zachycuje celý život Rudolfa Brázdy. Narodil se roku 1913 v saské vesnici Brossen, na území tehdejšího Německého císařství, kam jeho rodiče na sklonku 19. století odešli z Plzeňska kvůli špatné hospodářské situaci. Německé instance v něm tudíž spatřovaly cizince, což se také odrazilo v soudním líčení z roku 1937, kdy se poprvé zodpovídal ze své homosexuální orientace. Tehdy si z úst soudce vyslechl, že „jako cizinec narozený v Německu ... se měl vynasnažit ... svůj sklon proti přírodě potlačit, protože je známo, jaké nebezpečí smilstvo mezi muži představuje pro celý německý národ“ (s. 39). Po odsouzení strávil několik měsíců ve vězení na základě paragrafu 175 Trestního zákoníku Německého císařství, který stanovil, že „smilstvo proti přírodě páchané mezi osobami mužského pohlaví nebo mezi mužem a zvířetem se trestá odnětím svobody; může vést i ke ztrátě občanských práv“ (s. 25). Zanedlouho se tento paragraf stal právním podkladem pro soustavné nacistické pronásledování tisíců homosexuálů a jejich věznění v koncentračních táborech.

dem Hakenkreuz: Die Verfolgung von Homosexuellen im Dritten Reich. Paderborn, Schöningh 1990; JELLONNEK, Burkhard – LAUTMANN, Rüdiger (ed.): *Nationalsozialistischer Terror gegen Homosexuelle: Verdrängt und ungesühnt.* Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh 2002; SCHOPPMANN, Claudia: *Nationalsozialistische Sexualpolitik und weibliche Homosexualität.* Pfaffenweiler, Centaurus-Verlag-Gesellschaft 1991. K perzekuci homosexuálů v Protektorátu Čechy a Morava viz např. SEIDL, Jan: Křižácké tažení, či ostrov reálného bezpečí? Perzekuce homosexuality v Protektorátu Čechy a Morava. In: HIML, Pavel – SEIDL, Jan – SCHINDLER, Franz (ed.): „Miluji tvory svého pohlaví“: *Homosexualita v dějinách a společnosti.* Praha, Argo 2013, s. 207–269.

- 2 Viz *Oublié-e-s de la Mémoire* [online], [cit. 2013-01-25]. Dostupné z: <http://www.devoiretmemoire.org/>. Stručný profil autora je dostupný na webové stránce <http://www.babelio.com/auteur/Jean-Luc-Schwab/99245> [cit. 2013-01-25].
- 3 Původní vydání: *Itinéraire d'un Triangle Rose.* Paris, Florent Massot 2010. Není proto také náhodou, že úvodního slova se ujala Marie-José Chombard de Lauwe, předsedkyně Nadace pro uchování vzpomínky na deportace, kterou nacisté v letech 1943–1945 věznili v koncentračních táborech Ravensbrück a Mauthausen. Nadace se mimo jiné snaží shromažďovat a uchovávat svědectví přeživších. Jak uvádí server nadace, z Francie bylo deportováno celkem 165 tisíc lidí, z nichž 89 tisíc nacisté evidovali jako zločince, homosexuály apod. Zbýlých 76 tisíc osob, z toho 11 tisíc dětí, bylo odtransportováno v rámci „konečného řešení židovské otázky“. Zatímco z původního počtu osob v první kategorii deportovaných se navrátilo celkem šedesát procent, z Židů deportovaných z Francie přežila válku pouhá tři procenta. (Viz *Fondation pour la mémoire de la déportation* [online], [cit. 2013-01-25]. Dostupné z: <http://www.fmd.asso.fr/>).

V knize nechybí zmínka o snahách sexuologa Magnuse Hirschfelda zrušit ve Výmarské republice dané ustanovení. Homosexuál Hirschfeld stejně jako někteří další vedl v Německu veřejnou kampaň za práva této sexuální menšiny, jež v konzervativních kruzích vzbudila značnou nelibost. Nástup moderní doby s sebou nesl mimo jiné uvolněnost a svobodu v sexuálních projevech, a přestože tento trend měl předchůdce již před Velkou válkou, v očích staré, konzervativní generace Němců vyvolával značné neporozumění a pobouření. Jistě není bez zajímavosti, že v roce 1919 Hirschfeld vytvořil z Vědecko-humanitárního výboru Ústav pro sexuální vědu, který se o čtrnáct let později stal terčem útoku členů Svazu nacionálněsocialistických německých studentů.⁴

Homofobní postoje, citelné už na sklonku existence Výmarské republiky, po nástupu nacistů k moci nabyly ještě na intenzitě. S podporou katolických a konzervativních kruhů nacisté započali s bojem proti všemu, co mohlo překážet zvyšování německé porodnosti.⁵ Zásadní krok představoval zákon z června 1935 rozšiřující paragraf 175. Dle dosavadního ustanovení bylo pro uvěznění „pachatele“ nutné dokázat, že došlo k souloži. Nové znění tento právní aspekt odstranilo a nahradilo neurčitým „nepřirozeným sexuálním jednáním“ (*Unzucht*); jinými slovy nyní při styku nemuselo dojít k sexuálnímu aktu.⁶

Po svém propuštění na přelomu let 1937 a 1938 se Rudolf Brázda rozhodl pro odchod do Československa, konkrétně do Karlových Varů. V tomto životním období si vydělával jako tanečník v klubech, kde se zdržovali homosexuálové, anebo se živil herectvím v kočovném divadle. Poměrně spokojený život narušilo připojení československého pohraničí k hitlerovskému Německu. Poté se rozběhlo nové předběžné vyšetřování, které inspektory kriminální policie dovedlo až k Brázdovi a jeho okruhu homosexuálních přátel. Šetření nakonec v září 1941 vyústilo do chebského procesu, v němž byl nad Rudolfem Brázdou vynesena rozsudek čtrnácti měsíců odnětí svobody za homosexuální styky, které praktikoval mimo jiné s Antonínem H., s nímž udržoval vztah od svého příchodu do Československa. Po vazbě v Chebu ho justiční úřady v únoru 1942 přemístily do Cvikova, který není v textu blíže představen. Čtenáři proto uniká alespoň základní informace, že se jedná o saské město, kde se nacházela nacistická káznice. Ač Rudolfu Brázdovi vypršel v květnu téhož roku trest, byla na něj vzápětí uvalena takzvaná ochranná vazba (*Schutzhaft*). Toto cynicky pojaté vězeňské opatření – původně se jednalo o pruskou formu vazby z dob napoleonských válek – vzešlo z takzvaného Nařízení na ochranu lidu a státu,

4 Blíže viz EVANS, Richard J.: *Nástup Třetí říše*. Praha – Plzeň, Pavel Dobrovský – BETA s.r.o. a Jiří Ševčík 2006, s. 134–136 a 342.

5 O nátlakových skupinách bojujících za sexuální svobodu, reformě potratových zákonů, legalizaci homosexuality a veřejné distribuci antikoncepčních prostředků viz TÝŽ: *Třetí říše u moci*. Praha – Plzeň, Pavel Dobrovský – BETA s.r.o. a Jiří Ševčík 2009, s. 342.

6 Oproti tomu ženské homosexualitě nacisté věnovali nevalnou pozornost. „V Německu, podobně jako v dalších evropských zemích, nebyla ženská homosexualita v rozporu se zákonem a trestní zákoník se o ní nezmiňoval. Přesto ale bylo pravděpodobné, že i lesbické ženy bude v nacistickém Německu čekat zatčení a deportace do koncentračního tábora, pokud jejich jednání překročí z hlediska úřadů únosnou míru.“ (*Tamtéž*, s. 427.)

přijatého nacisty koncem února 1933. Na jeho základě byla vazební doba stanovena na neurčito a místem jejího výkonu nacisté určili státní trestnice nebo – v častějších případech – koncentrační tábory. Cílovým táborem pro Rudolfa Brázdu se tak stal koncentrační tábor Buchenwald v Durynsku.

Zde byl jeho poznávacím znamením růžový trojúhelník, označující homosexuály, spolu s písmenem T (*Tscheche*) a přiděleným vězeňským číslem 7952; tyto symboly nosil našité nahoře na levé straně blůzy a na pravé nohavici. Po přijímacím rituálu se jako vězeň-homosexuál ocitl na samém dně vězeňské hierarchie. Z této sociální stratifikace uvnitř koncentračního tábora zákonitě plynul rozsah likvidačního tlaku táborové moci. Rudolf Brázda jako nový vězeň nastoupil ke komandu pracujícímu v lomu, kam táborová administrativa podle Schwaba zařazovala zejména židovské vězně, sovětské válečné zajatce a Poláky – tedy kategorie, které stály v centru nacistické genocidní politiky. Společně tvořili takzvané trestní komando a kompanie K a v kamenolomu vykonávali nejnebezpečnější práce. Samozřejmě sem mohli být umístěni také homosexuálové a členové dalších vězeňských skupin, netýkalo se to ale každého nováčka. Zařazení nově příchozích na jednotlivá pracoviště se odvíjelo hlavně od vzdělání či zaměstnání, které dotyčný vykonával ve svobodném životě. Zvláště to platilo od přelomu let 1942 a 1943, kdy nacisté začlenili síť koncentračních táborů do válečné produkce. Svévole stráží SS a některých vězeňských předáků ztěžovala životní podmínky nejen v kamenolomu, ale i uvnitř samotného tábora. Přesto se již v kamenolomu Rudolf Brázda setkal s homosexuální náklonností jednoho z kápů.

Recenzovaná publikace se výlučně zaměřuje na projevy homosexuálních praktik mezi vězni, aniž by zde byla nastíněna obecnější souvislost mezi životními podmínkami a sexualitou v koncentračním táboře. Životní úroveň zde měla ovšem přímý a určující vliv na sexuální apetit, který následkem podvýživy a vyčerpání zeslábl či z valné části zcela vymizel. Dále je nutné poukázat na to, že projevy homosexuálního chování v koncentračním táboře nevyplývaly pouze z přítomnosti vězněných homosexuálů a z faktu, že zde byli internováni výhradně mužští vězni (i když druhé hledisko je zásadní), ale byly též podmíněny pozicí vězně v táborové hierarchii. Zaměříme-li se proto na vězně, „jejichž libido neutlumily drsné táborové podmínky“ (s. 112), bude tu pravděpodobně řeč spíše o vězeňských prominentech (kápech). Ti měli například nejen vydatnější stravu než ostatní vězni, ale mohli také zneužívat své mocenské a autoritářské postavení k vydírání podřízených včetně sexuálního nátlaku a násilí. Jean-Luc Schwab uvádí ale i příklady dobrovolných homosexuálních styků s vidinou zisku nebo jistého zvýhodnění.

Historik Památníku Buchenwald Wolfgang Röhl, jehož francouzský autor cituje, spatřoval v přívalu nových vězňů během roku 1943, z nichž pětadesát procent bylo pod věkovou hranicí třiceti let, důvod nárůstu homosexuálních vztahů v tomto koncentračním táboře. K jejich rozšíření kromě toho přispěla zřejmě ještě jedna důležitá okolnost. Jak poznamenal vězeň koncentračního tábora Dachau lékař František Bláha, „homosexuální styky [se] rozšířily i mezi vězni na blocích, a to

po povolení zásilek z domova“.⁷ Nacisté totiž v roce 1942 povolili vybraným skupinám vězňů přijímat z domova potravinové zásilky. Cílem zajisté nebylo zlepšit stravovací podmínky, ale dosáhnout rychlejší reprodukce pracovních sil vězňů.⁸

Pohlavní styk, jak již bylo zmíněno, vznikal v mnoha případech mezi výše postaveným táborovým předákem a mladíkem, který mu kupříkladu dělal poskoka, takzvaného *pipela*.⁹ Ostatní vězni tyto chlapce nazývali *Puppenjung* neboli „panáčky na hraní“ (s. 113), dané označení je ale možné významově vyložit i jako „prostitutí“. Jean-Luc Schwab se bohužel tématu chlapeckých prostitutů v koncentračním táboře dále nevěnuje, přestože osudy těchto mladých vězňů byly často velmi problematické i tragické. Docházelo k závažným organickým proměnám osobnosti, jako například snížení činnosti pohlavního ústrojí, zmenšení varlat či značnému zvětšení prsů. „U mladších chlapců k typům vysloveně ženským, které pak vtiskovaly i své znaky do celkového chování, pohybu, mluvy, myšlení a citové dispozice,“ komentoval to lékař František Bláha.¹⁰

V závěru kapitoly „Sexualita v táboře“ je ve stručnosti zmíněna existence nevěstince v Buchenwaldu. Schwab se nicméně v líčení jeho vzniku omezuje pouze na vysvětlení Rudolfa Brázdy, že měl plnit zastírací funkci před návštěvami delegací Červeného kříže, aniž by tuto informaci rozšířil a podložil dalšími dostupnými fakty. Je známo, že Buchenwald nebyl jediným koncentračním táborem, kde se nacházel lágrový bordel. Nacisté toto zařízení zbudovali i v dalších čtyřech táborech (Osvětim I, Dachau, Gusen a Mauthausen).¹¹ Od zavedení nevěstinců ve vybraných táborech si říšský vedoucí SS Heinrich Himmler sliboval vzestup nízké válečné produkce zotročených vězňů, protože jejich návštěva měla být umožněna pouze těm, kteří vykazovali vynikající pracovní výkon. Nevěstinec se tak pro vězně stal odměnou za jejich vzorné a poslušné chování, čímž také chtělo velení táborů docílit hladkého provozu. Jak však poznamenal historik a bývalý vězeň koncentračního tábora Dachau Stanislav Zámečník, „opatření se minulo účinkem, neboť političtí vězni tuto vymoženost bojkotovali“.¹² V souvislosti s výzkumem sexuality v koncentračním táboře je zajímavé, jaké poslání v „domech rozkoše“ spatřovali někteří vězni. Historik Miloslav Moulis, který byl v roce 1942 transportován do Osvětimi a nedlouho nato přemístěn do Buchenwaldu, kde zůstal do konce války, soudil, že

7 Podle Františka Bláhy byli v Dachau „homosexuálními aktivisty z 90% Němci, tj. blokáči, štabáci, kápoové i lidé z revírního personálu, kteří za různé služby, přídávky, a hlavně za jídlo si vydržovali pasivní skupinu ‘milenek’ – hlavně mladých Poláků, později i Rusů“ (BLÁHA, František: *Medicína na scestí*. Praha, Orbis 1947, s. 183 n., 2. vydání).

8 Viz ZÁMEČNÍK, Stanislav: *Za hranicí lidskosti*. Litomyšl – Praha, Paseka 2010, s. 187.

9 Viz REES, Laurence: *Osvětim: Nacisté a „konečné řešení“*. Praha, Euromedia Group k. s. – Knižní klub 2005, s. 112.

10 BLÁHA, F.: *Medicína na scestí*, s. 185.

11 REES, L.: *Osvětim*, s. 202.

12 ZÁMEČNÍK, S.: *Za hranicí lidskosti*, s. 204.

provozem nevěstince nacisté chtěli potlačit homosexuální styky v táboře.¹³ Stejný názor vyslovil například i osvětimský vězeň Józef Paczyński.¹⁴

V případě buchenwaldského nevěstince (takzvané *Sonderbau* – zvláštní stavby), kam bylo 16. července 1943 z Ravensbrücku přivezeno šestnáct vězeňkyň ve věku mezi dvaceti a třiceti lety, je potřeba říci, že ženy se pro sexuální služby rozhodovaly nejen díky vyšším přídělům stravy a lepším životním podmínkám (je-li možné o nich v daném případě vůbec hovořit), ale zejména díky slibu brzkého propuštění. Tuto podstatnou skutečnost Schwab ve své knize opomíjí. Každá vězeňkyně-prostitutka musela denně poskytnout sexuální služby zhruba pěti vězňům. Zákaz vstupu do nevěstince se vztahoval na vězně takzvaného Malého tábora, Židy, Sinti, Romy a vězně sovětské národnosti. Ještě na konci března 1945, tedy necelý měsíc před osvobozením tábora, se v lágrovém bordelu nacházelo devět žen.¹⁵

Pro výzkum soužití ve společenství za „dráty“ je zajisté důležitá také skutečnost, že mezi vězni v Buchenwaldu se pohybovaly stovky homosexuálů, jimž byla přidělena jiná vězeňská klasifikace, takže nespádají do celkového počtu vězňů s různým trojúhelníkem, jichž se dnes uvádí na šest set padesát.

Osvobozený vězeň Rudolf Brázda po válce odešel do francouzských Myhlúz, kde se roku 1950 usadil. Poté začal vyhledávat místa setkávání homosexuálů, jako byly Steinbachovy sady, přestože mu za přistižení při homosexuálních praktikách hrozilo vězení – smutné dědictví vichistického režimu. Ve stejném roce se seznámil s Eduardem Mayerem, svým životním partnerem, kterého nakonec přežil o osm let. Roku 2011 obdržel řád Čestné legie. Rudolf Brázda zemřel začátkem srpna téhož roku ve věku osmadvadesáti let.

Přestože se českým čtenářům konečně dostala do ruky kniha pojednávající o pronásledování homosexuálů v době nacistické vlády, je nutno podotknout, že se jedná jen o strohý nástin této problematiky. Zkoumané téma by jistě bylo možné uchopit komplexněji, třebaže v centru vyprávění stojí jeden konkrétní lidský příběh. Zaměření pouze na prožitky Rudolfa Brázdy čtenáři nenabízí ucelenější představu politických a sociálních souvislostí. Autor se jen zběžně zmiňuje o různých stránkách postavení a perzekuce homosexuálů v nacistickém Německu, aniž by o tom podal zevrubnější výklad. Jako jediný důvod tohoto pronásledování uvádí rasovou motivaci: homosexuální orientace podle nacistického výkladu zamezuje zplození potomstva, a proto je v rozporu s úsilím zajistit nepomíjející rasy. Nacisté však také zastávali a šířili názor, že homosexualita je biologicky vrozená a dědičná, a tudíž není věcí volby. Právě na tomto tvrzení spočívala jejich ideologie homosexuality. Navíc se homosexuálové vzdalovali mužskému ideálu nacistů, jelikož v nich spatřovali zženštilé a degenerované členy společnosti.¹⁶

13 Paměť národa [online], [cit. 2013-01-25]. Dostupné z: <http://www.pametnaroda.cz/index.php/witness/clip/id/540>.

14 Viz REES, L.: *Osvětim*, s. 205.

15 Viz STEIN, Harry (ed.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*. Göttingen, Wallstein 1999, s. 145.

16 Viz PROCTOR, Robert N.: *Rasová hygiena*. Praha, Academia 2009, s. 233 n.; EVANS, J. R.: *Třetí říše u moci*, s. 427.

Na nacistický režim se však pro jeho „kult rasové krásy“, jež ztělesňoval idealizovaný nahý muž odhodlaný bojovat a zemřít za stát a Vůdce, a pro partajní obřady, v nichž se někdy objevoval homoerotický podtext, nahlíží občas naopak jako na tolerantní vůči homosexualitě. Současně byla známá homosexuální orientace některých vysokých funkcionářů nacistické strany.¹⁷ Nabízí se tedy úvaha, zda se obvinění z homosexuálních styků nestalo vhodnou záminkou k odstranění nepohodlných osob a konkurentů uvnitř stranického aparátu. Jako příklad může sloužit nacistická interpretace události ze dne 30. června 1934, kdy byli na Hitlerův rozkaz během takzvané Noci dlouhých nožů zlikvidováni přední velitelé jednotek SA. Třebaže si chtěl Hitler touto akcí upevnit své postavení a zajistit si tak cestu k neomezené moci, hájil její nutnost potřebou „vymýtit homosexualitu, zhýralost, opilství a rozmařily život v rámci SA“.¹⁸ Právě homosexualita velitele úderných jednotek Ernsta Röhma a jejich dalších předáků se stala zdrojem Goebbelsovy propagandy, která pomohla odvrátit pozornost veřejnosti od politického pozadí celé akce. Navíc německá společnost na Hitlera nahlížela jako na obnovovatele pořádku a muže, jenž se velkou měrou zasadil o očistu hnutí. Také se nabízí výmluvné obvinění velitele pozemního vojska generálporučíka Wenera von Fritsche z homosexuálního styku. Hitler z obavy, že skandál vyjde najevo a že v očích veřejnosti povede k oslabení pozice nacistů, se rozhodl Fritscheho odstranit a jeho odchod zastříti vnitřní reorganizací armády. Přestože Fritscheho vojenský soud v březnu 1938 osvobodil, rehabilitace se nikdy nedočkal a svou funkci ministra války, o niž měl kromě jiných zájem i Hermann Göring, musel předat Waltherovi von Brauchitschovi.¹⁹

Pomineme-li chybnou dataci vypuknutí občanské války ve Španělsku (namísto 17. července 1936 je tu uvedeno září 1936), určitý nedostatek spatřuji ve velmi omezeném výčtu informačních zdrojů. Konkrétně zde zcela postrádáme seznam primárních archiválií, což Schwab vysvětluje snahou zjednodušit text a čtenáři tak zpříjemnit celkový literární zážitek. Ovšem v případě zájmu o použité prameny je autor ochoten poskytnout kopie patřičných materiálů.

Při četbě *Cesty růžového trojúhelníku* je nutno si uvědomit, že homosexuálové nebyli pronásledováni pro své politické přesvědčení a postoje vůči nacismu, ale kvůli své přirozenosti, své vrozené sexuální orientaci. Podobně jako v případě židovských obětí, i oni se v očích nacistů provinili svým žitím, svou existencí. Ostatně koncentrační tábory v Hitlerově Německu stejně jako ve Stalinově Sovětském svazu byly „postavené za účelem věznění lidí ne proto, co udělali, ale proto, kým byli“.²⁰ A i když se jedná o poměrně stručnou práci, důležitost jejího vydání tkví v uvědomění příčin a následků násilí, jehož se na této perzekvované skupině nacisté dopustili. V neposlední řadě může podnítit zájem o rozsáhlejší a podrobnější bádání o dalších podobách nacistických represí.

17 Viz SPOTTS, Frederic: *Hitler a síla estetiky*. Praha, EPOCH 2007, s. 122 n.

18 KERSHAW, Ian: *Hitler 1889–1936: Hybris*. Praha, Argo 2004, s. 475.

19 Viz TÝŽ: *Hitler 1936–1945: Nemesis*. Praha, Argo 2004, s. 74–79.

20 APPLEBAUM, Anne: *Gulag: Dějiny*. Praha – Plzeň, Pavel Dobrovský – BETA s.r.o. a Jiří Ševčík 2009, s. 26.

Recenze

Poodhalené tajemství akce „Kámen“

Prokop Tomek

JANDEČKOVÁ, Václava: *Kámen: Svědectví hlavního aktéra akce „falešné hranice“ u Všerub na Domažlicku*. Domažlice, Nakladatelství Českého lesa 2013, 327 stran, ISBN 978-80-87316-35-1.

Zakladatelské období československého komunistického režimu má stále hodně bílých míst. Týká se to i témat, o nichž se již v historické literatuře psalo a s nimiž je tedy zdánlivě odborná veřejnost dobře obeznámena.

Formát provokace známé pod obecným názvem akce „Kámen“ používala Státní bezpečnost v nepřehledných letech 1948 až 1951. Ve stručnosti taková akce spočívala v inscenování falešné státní hranice a úřadovny americké vojenské kontrarozvědky Counter Intelligence Corps (CIC). Do tohoto prostředí byli přiváděni uprchlíci s pomocí sítě provokatérů, ale i nezasvěcených skutečných organizátorů přechodů. Na této „hranici“ (odtud asi pochází název akce, evokující hraniční kameny) se uprchlíci stali nedobrovolnými oběťmi dnes těžko uvěřitelného divadla. Příslušníci Sboru národní bezpečnosti, Státní bezpečnosti i její agenti hráli v uniformách příslušníků německé policie a americké armády věrohodně scénu příchodu a přijetí uprchlíků na území americké okupační zóny v Bavorsku. Při údajném informativním pohovoru v úřadovně důstojníka CIC uprchlíci dobrovolně přiznávali všechny své skutečné i údajné protikomunistické skutky a kontakty. Poté se jakoby náhodou či nedorozuměním dostali zpět na území Československa, které ale ve skutečnosti

nikdy neopustili. Následovala vazba, soudy a další následky. Postižení tento scénář neprohlédli a někteří pravdu nepoznali až do své smrti. Tak dobře hráli aktéři svou hru. Samozřejmě, přála jim tma, neznámý terén, neobvyklá situace i pochopitelné rozrušení uprchlíků. Léčku nerozpoznali dokonce ani tak zkušení zpravodajci jako Oldřich Maláč a Karel Zavadil. Poměrně brzy se o této praxi dozvěděla druhá strana za železnou oponou. Již v červnu 1948 podalo americké velvyslanectví první protestní nótu proti zneužívání amerických státních symbolů k zatýkání uprchlíků. Přesto se akce „Kámen“ dařilo před občany Československa úspěšně utajovat.

Téma provokací Státní bezpečnosti na státních hranicích je pro první léta po únoru 1948 členité. Popsaná modelová situace měla různé varianty. Státní bezpečnost také inscenovala zatčení při přechodu hranic s převaděčem-provokatérem bez použití falešné úřadovny CIC. Na úseku hranic se Sovětskou okupační zónou Rakouska došlo zase k několika případům připravené přímé fyzické likvidace uprchlíků. S tematikou jistě souvisejí i soukromé převody přes hranice, organizované agenty StB snad bez vědomí tajné policie, jež byly spojeny s okrádáním a vraždami uprchlíků. I bez uvěznění se ocitaly oběti potom v Československu bez majetku, zaměstnání a s cejchem nepřítel. Bezpochyby se i vzhledem k závažným následkům jedná o velice důležité historické téma. Nelze vyloučit ani další odhalení v systému těchto provokací. Především je třeba objasnit alespoň jejich rozsah, ani to se zatím ale nepodařilo.

Pojem akce „Kámen“ je tedy označením metody činnosti bezpečnostních orgánů. Jednotlivých akcí toho druhu bylo vykonáno přes jistě složitou přípravu poměrně velké množství. Tyto provokace a další podobné pasti představují jeden z rysů doby, kterou považovali tehdejší aktéři za revoluční. Tvrdili, že jsou oprávněni užívat jakékoliv nástroje k dosažení svých cílů, bez ohledu na zákony. Byli sice příslušníky bezpečnostních sborů, necítili se ale jako ochránci pořádku a zákona, nýbrž jako bojovníci za upevnění komunistické moci. V polovině padesátých let se některými z těchto případů zabývala Inspekce ministra vnitra, viníci však zůstali nepostiženi. V jedné kauze příslušník inspekce například konstatoval: „Pokud jde o příslušníky MV, kteří případ ... zpracovávali, nenavrhují žádná opatření, neboť v r. 1949–50 to byl systém práce, ke kterému byli operativní pracovníci vedeni svými představenými.“¹

Přítom v komplikovaně propojených pramenech objevujeme i příběhy skutečných převaděčů, kteří pomohli tisícům uprchlíků do zahraničí. Odpovědné zkoumání takových případů z přelomu čtyřicátých a padesátých let nepředpojatému badateli umožňuje mimo jiné prokázat, že odboj proti komunistické moci byl skutečností. Samozřejmě byl motivován řadou konkrétních pohnutek. Stejně tak zjišťujeme, jak neobyčejně kruté a cynické bylo chování služebníků moci k občanům, jejichž jedinou vinou byla touha žít v normálních politických poměrech.

1 *Archiv bezpečnostních složek (ABS)*, Praha, fond (f.) Inspekce ministra vnitra (A 8), signatura (sign.) 3374, Přešetření stížnosti ods[ouzené] Boženy Livorové.

Tématu již v minulosti věnovali pozornost historici, kteří ovšem zpracovali jen jeho některé aspekty.² Základní mechanismus akcí „Kámen“ je známý. Do dnešní doby jsou ale objasněny jen některé případy, a i ty často pouze v torzovité podobě. Proto je důležitá i otázka, kolik občanů tato provokační metoda postihla. Není vyloučeno, že její rozsah a důsledky byly mnohem větší, než se jeví při dnešním stavu bádání. Historici tu narážejí jednak na problém, že tehdejší doba nepřála vytváření písemných dokladů. Navíc se jednalo o činnost i tehdy z hlediska zákona pochybnou. Další komplikaci představuje sama struktura archivů Státní bezpečnosti, v nichž nelze vyhledávat případy podle formy použité provokace nebo způsobu zadržení obětí. Dodnes není například ani bezpečně prokázáno, na kolika lokalitách podél státní hranice se takovéto provokace odehrávaly a kolik konkrétních akcí se uskutečnilo. Stejně tak neznáme jména všech jejich účastníků z řad příslušníků i spolupracovníků Státní bezpečnosti.

Dosud nejrozsáhlejší práce na dané téma přináší odpovědi na řadu otázek. Václava Jandečková, autorka monografie s výmluvným názvem *Kámen: Svědectví hlavního aktéra akce „falešné hranice“ u Všerub na Domažlicku*, vytvořila pozoruhodné dílo. K tématu přistoupila především s dokonalou znalostí prostředí, konkrétního terénu, místních pamětníků, osobních vazeb a lokálních dobových reálií. A také s viditelným osobním zaujetím, protože jeden z převaděčů v oblasti Domažlicka (Ota Tulačka) byl její dědeček. Autorka se soustředila především na okolí Všerub, na přechody státních hranic v této oblasti a na vývoj postojů tamních příslušníků Sboru národní bezpečnosti v poúnorových poměrech. Sleduje také osudy několika z nich později v emigraci, jak se zde uchytili nebo jak byly přerušeny jejich vazby s rodinami doma.

Vydání knihy ohlašovala dílčí studie, publikovaná rovněž anglicky ve specializovaném periodiku vydávaném univerzitou ve Štýrském Hradci.³ Při svém bádání autorka dokázala získat řadu dokumentů a svědectví, a to i mimo tradičně nejvíce využívaný Archiv bezpečnostních složek. Jejím hlavním trumfem je objevení dosud neznámého a vpravdě unikátního pramene – obsáhlé zprávy Stanislava Lišky, hlavního aktéra akce „Kámen“ ve Všerubech a v té době současně velitele všerubské stanice SNB. Rukopis ležel nepovšimnut od svého vzniku v roce 1959 až do ledna 2013 ve vlastnictví rodiny již zemřelého Stanislava Lišky v Kanadě. Po dlouhém a trpělivém pátrání se autorce podařilo rodinu vyhledat a získat tento klíčový dokument i jedinečné fotografie.

2 Viz FROLÍK, Jan: Plukovník Antonín Prchal a jeho doba. In: MARTINOVSKÝ, Ivan (ed.): *Minulostí Západočeského kraje*, sv. 31. Plzeň, Albis international 1996, s. 129–188; TOMEK, Prokop: Amon Tomašoff – dobrodruh ve službách komunistů. In: *Securitas Imperii*, č. 12: *Sborník k problematice 50. let*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2005, s. 5–28; LUKEŠ, Igor: KÁMEN: Studenoválečná akce s americkým rozměrem. In: *Historie a vojenství*, roč. 55, č. 3 (2011), s. 40–46.

3 JANDEČKOVÁ, Václava: Akce „KÁMEN“ – Všeruby 1948: Nová odhalení v případě falešné hranice Evžena Abrahamoviče. In: *Paměť a dějiny*, roč. 7, č. 2 (2013), s. 75–89; TÁŽ: Operation „KÁMEN“ – Všeruby 1948: New revelations in the case of the fake Czech border established to Germany. In: *Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies*, roč. 7, č. 1 (2013), s. 49–68.

Autorka z Liškova rukopisu vydatně cituje a využívá jej k podrobné rekonstrukci událostí na česko-bavorské hranici po komunistickém převratu. Stanislav Liška psal bez tlaku a zájmu veřejnosti či úředních míst. Jak uvádí, zanechal toto svědectví pro své potomky asi deset let po událostech. Neplánoval přitom jeho publikaci, což je také důležité. Nicméně jistá Liškova autostylizace je tu pravděpodobná a její míru lze obtížně přesně určit. Zejména to platí pro vysvětlení motivací jeho jednání ve složitém období kolem února 1948. Mnohá Liškova tvrzení se ale naštěstí dají kriticky konfrontovat s archivní dokumentací Státní bezpečnosti, což autorka také soustavně činí. Samotný rukopis je věcný, doplněný i náčrtky. Autor působil v pohraničí dlouhá léta jako četník a velitel policejní stanice, takže byl schopen podat faktograficky hodnotnou zprávu. Také díky tomu mohla Václava Janděčková ve své knize v historických souvislostech zachytit vývoj hraniční oblasti na Domažlicku od třicátých let až do konce let čtyřicátých.

Absence hodnotného dokumentačního materiálu z „druhé strany“ někdejší železné opony přitom představuje problém, který poznamenává většinu produkce věnované třetímu odboji nebo dějinám perzekuce v době komunistické vlády. Zdejší historické práce bývají založeny především na materiálech z provenience Státní bezpečnosti, zatížených nejen tendencí, ale nezřídka i autocenzurou svědků a dalších aktérů. A faktografická hodnota dnes pořizovaných svědectví aktérů z doby komunismu je zase devalvována uplynulým časem.

Studie Václavy Janděčkové nelíčí aktéry černobíle. Nezakrývá fakt, že stejní příslušníci SNB, kteří převáděli ve velkém počtu uprchlíky přes hranice, se na druhou stranu (byť snad nedobrovolně) podíleli i na provokacích Státní bezpečnosti. Autorčina interpretace událostí je bezpochyby cenným příspěvkem do současné diskuse o třetím odboji. Poskytuje fakty podloženou odpověď na dnes obvyklé relativizování postojů a skutků odpůrců nově etablované komunistické moci. V neposlední řadě je třeba konstatovat, že kniha *Kámen* je čtivě napsaná. Autorka není profesí historička, svým osobním zaujetím a invencí však dokázala vytvořit skutečně zajímavou a přínosnou práci. Jedinou její slabinou je snad jistá (byť pochopitelná) nejistota v interpretaci dokumentů a menší zběhlost v diplomatice nebo také v tehdejší organizaci bezpečnostního aparátu. Konec čtyřicátých let je však z hlediska dějin státní správy v oblasti bezpečnosti stále ještě hodně neprozkoumaným terénem.

Ovšem provokace jako metoda činnosti nebyla Státní bezpečnosti vlastní jen v zakladatelském období komunistického režimu. Neštítla se používat řadu praktik na hranici zákona či až za ní ani později, prakticky až do konce své existence. Paradoxně nepřiliš známé jsou takovéto, snad neméně drzé případy z osmdesátých let. Jeden z nich bych zde chtěl připomenout, aby bylo patrné, že lze zkoumat provokaci jako specifický způsob chápání bezpečnostní práce v době komunistické vlády v Československu.

Nezákonnou kontrolou telefonického spojení amerického velvyslanectví 30. dubna 1982 zachytila Státní bezpečnost telefonát údajného redaktora deníku *Mladá fronta* dr. Vokála, který se chtěl spojit s tiskovým tajemníkem velvyslanectví. Volající nabízel svou spolupráci americké zpravodajské službě a jako protislužbu žádal umožnění emigrace. Na výzvu údajného amerického diplomata – ve skutečnosti

příslušníka II. správy SNB – se volající 4. května 1982 dostavil na schůzku na konečné zastávce tramvaje v Praze-Vokovicích. V roli dalšího amerického diplomata se jí zúčastnil vedoucí starší referent-specialista 2. oddělení 1. odboru II. správy SNB major Miloslav Pitra. Dotyčný občan se mu legitimoval (!), a tak byla snadno zjištěna jeho totožnost – volajícím byl zaměstnanec Dopravních podniků Hlavního města Prahy Petr Kubíček. Elegantně oblečený Pitra s americkým časopisem v ruce, zahraničními náramkovými hodinkami a hovořící lánanou angličtinou měl na těle nahrávací zařízení. Z okna nedalekého bytu jiného příslušníka StB bylo setkání natáčeno videokamerou. Na další schůzce na Kampě o tři dny později Kubíček předal na vyžádání vlastnoručně napsanou nabídku spolupráce a fotografie svého bratra (příslušníka ministerstva vnitra) ve společnosti údajně vysoce postavených kolegů. Již 13. května 1982 byl Petr Kubíček zadržen a vzat do vazby. V průběhu vyšetřování mu bylo předloženo „Album zaměstnanců zastupitelského úřadu USA v Praze“ s osmnácti fotografiemi. Na jedné z nich poznal muže, s nímž se sešel ve Vokovicích a na Kampě a který se mu představil jako zaměstnanec amerického velvyslanectví; na další muže, který se zdržoval poblíž místa schůzky na Kampě. Vyšetřovatel Kubíčkovvi předložil k identifikaci i jeho vlastnoruční nabídku spolupráce americké zpravodajské službě a fotografie, které předal při schůzce na Kampě údajnému americkému diplomatovi. Vyšetřovatel Kubíčkovvi vysvětlil, že „vedená písemnost byla předána FMV Správou služeb diplomatického sboru s tím, že byla nalezena v bytě Myrona Hoffmanna, USA státního příslušníka, I. tajemníka ZÚ USA, který dne 31. 5. 1982 ukončil v ČSSR svoji akreditaci“.⁴ Zmíněný dopis s hlavičkou Správy služeb diplomatického sboru příslušníci II. správy SNB vyrobili, včetně neexistujícího čísla jednacímho. I to bezpečně potvrzuje, že celá historika o nálezu dopisu v bytě amerického diplomata byla vymyšlená. Petr Kubíček se tak vůbec nesetkal s žádným americkým diplomatem a nemohl se tedy ani dopustit trestného činu vyzvědačství. Přesto byl vyšetřován a obviněn ze skutku, který se nestal. Městský soud v Praze nakonec 8. listopadu 1982 Petra Kubíčka odsoudil k trestu pěti let odnětí svobody nepodmíněně. Odsouzený si celý trest odpykal.⁵ Zatímco úmysly oběti v tomto případě byly v podstatě zjištěné, motivaci zaměstnanců StB musíme hledat ve snaze vykázat výsledky a občas chytit nějakého „špiona“, když už se v osmdesátých letech skutečnými úspěchy v tom směru chlubit nemohli.

Závěrem ještě drobná aktualizace. V knize Václavy Janděčkové se hovoří o podnětu historika Igora Lukeše k trestnímu stíhání Evžena Abrahamoviče, jednoho z organizátorů akce „Kámen“. Ten však mezitím v březnu 2014 zemřel. Snad proto nebude od věci připomenout zde několik podrobností z jeho života. Evžen Abrahamovič se narodil 8. července 1921 v obci Bušino v okrese Tačovo, tehdy na Podkarpatské Rusi. Pocházel z maďarské židovské rodiny a jeho otec vlastnil velkostatek.

4 ABS, f. Vyšetřovací spisy StB – centrála, sign. V-35127 MV, Správa vyšetřování StB, proti obviněnému Petru Kubíčkovvi, narozloženému ... 1944 v Brně, pro § 7/1 k § 105/1 tr[estní] zák[ona], s. 120–128, 3.8.1982, protokol o výslechu obviněného.

5 K případu viz TOMEK, Prokop: „Špionáž“ v normalizačním Československu. In: *Paměť a dějiny*, roč. 2, č. 3 (2008), s. 5–24.

Rodiče i oba sourozenci zahynuli v Osvětimi. I Evžen Abrahamovič po absolvování reálného gymnázia s maturitou v Užhorodě (1933–1941) prošel od 21. října 1942 řadou koncentračních táborů. Po úrazu v měděných dolech koncentračního tábora Bor byl roku 1943 odeslán do Osvětimi. V lednu 1945 následoval transport do Gross Rosenu a poté do Dachau a Mühldorfu, kde jej osvobodili Američané. Po válce Abrahamovič studoval v letech 1945 až 1947 Lékařskou a Právnickou fakultu Univerzity Karlovy, ale studia nedokončil. V lednu 1947 se přihlásil k Zemskému odboru bezpečnosti II (stal se tedy *de facto* příslušníkem Státní bezpečnosti) a 13. března 1948 byl přijat jako aktuárský elév k odboru BA (Bezpečnost) ministerstva vnitra. Členem KSČ se stal 1. ledna 1946. V hodnosti poručíka SNB utrpěl 1. října 1949 úraz při služebním zákroku (průstřely krajiny srdeční, oblasti žaludku a zápěstí), když jej omylem postřelil jiný příslušník StB při neúspěšném zatýkání protikomunistického odbojáře. Devatenáctého července 1951 prošel v důsledku zdravotního stavu superarbitračním řízením a 31. srpna 1951 odešel do trvalé výslužby. V roce 1951 byl prověřován. Kdyby nebylo úrazu, nepochybně by jej tehdy byli v rámci čistek ze Státní bezpečnosti propustili. Působil pak jako ředitel Domu módy v Praze, než odešel do starobního důchodu. Od počátku devadesátých let snad pociťoval obavy z možných následků svých činů před půlstoletím, lidská spravedlnost na něj ale nakonec nedosáhla.

Recenze

Hledání alternativního diskurzu o pražském jaru 1968

Stanislav Holubec

STROPNICKÝ, Matěj: *Myslet socialismus bez tanků: Svoboda slova ve střed/tu zájmů československého roku 1968*. Praha, Scriptorium 2013, 160 stran, ISBN 978-80-87271-79-7.

První kniha Matěje Stropnického, mediálního teoretika, publicisty a komunálního politika, byla s velkým zájmem očekávána mnohými z těch, kteří znají jeho žurnalistický talent, zejména ze stránek *Literárních novin*. Ačkoli se autor dosud věnoval především současnosti, za téma své diplomové práce, obhájené poté i jako práce rigorózní na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, si zvolil problematiku svobody slova v době pražského jara 1968. Rok po obhájení vyšla práce pod změněným názvem *Myslet socialismus bez tanků: Svoboda slova ve střed/tu zájmů československého roku 1968* i knižně. Za její půdorys autor zvolil typologii pěti základních intelektuálních prostředí (či chtělo by se říci diskurzů) pražského jara a jejich vztah k otázce svobody slova: stalinisty, reformní komunisty, realisty či pragmatiky, radikální demokraty a „nepojmenované“, tedy politické aktivisty působící mimo rámce Komunistické strany Československa. Tento výběr poměrně dobře pokrývá základní názorové proudy v tehdejší společnosti, pouze si kladu otázku, zda se autor neměl podívat ve zvláštních kapitolách i na Slovensko, které

je většinou v současném českém psaní o historii Československa marginalizováno, a také na diskuse v českém a slovenském exilu z této doby.

Za velmi inspirativní pokládám především první kapitolu, poskytující hlas stalinistickým odpůrcům pražského jara v otázce svobody slova. Jak ukazuje Stropnický, tato skupina nebyla zdaleka jednotná a v jejím psaní lze nalézt různé tóny: od primitivně stalinské *Bílé knihy* přes trochu umírněnější *Poučení* až po intelektuálský *Mýtus a realitu ledna 1968* od Jiřího Hájka. V této skupině jsou zahrnuti jak ti, kteří stáli na těchto pozicích během pražského jara, tak i ti, kteří se k nim přidali během roku 1969. Nejsem si jist autorovou formulací, že takzvané zdravé síly měly na své straně před srpnovou okupací zcela nepatrnou část československé veřejnosti (s. 23). Jak si potom vysvětlit jejich poměrně silné postavení ve vrcholných funkcích? Že by byla strana tak „odtržená od mas“? Jako alternativní vysvětlení by se nabízelo, že lidé nesouhlasící s pražským jarem tvořili poněkud větší menšinu, než se obvykle předpokládá – menšinu, která pouze nebyla vidět a slyšet (třeba deset procent obyvatel?). Je pouze škoda, že Stropnický více nevyužívá prameny vzniklé v tomto prostředí za pražského jara a že namísto nich dává přednost pramenům pozdějším – ačkoli mu musíme dát za pravdu, že mnoho vyjádření oněch „dogmatiků“ z tehdejší doby k dispozici nemáme (například žádný list nebyl mluvčím jejich názorů). Přesto snad mohl autor hledat více: Například Jan Rataj v nedávno vydané práci o poválečných dějinách českých zemí uvádí několik pokusů stalinistů artikulovat za pražského jara svůj pohled na svět, třeba v televizním rozhovoru nebo nějakém okrajovém časopise, přičemž novináři tyto rozhovory vedli spíše jako vyšetřování. Demokraté v roce 1968 podle Rataje často nechápali, že demokracie znamená také poskytnout hlas i jinak smýšlejícím.¹ Stropnický se domnívá, že nepřítomnost „dogmatických“ názorů v tisku lze vysvětlit nejen jejich společenskou marginalitou, ale i strachem ze společenské ostrakizace. Dalo by se tedy říci, že státní represi nahradilo po lednu 1968 v jisté míře i symbolické násilí? Nebo tato domněnka plyne z našeho čtení roku 1968 optikou postkomunismu, přinášejícího mnohé symbolické násilí vůči jinak myslícím?

Druhá kapitola se věnuje postojům reformních komunistů ke svobodě slova. Zde Stropnický popisuje obojaký vztah čelných představitelů pražského jara k této otázce. Na jedné straně chtěli svobodu slova podpořit jako žádoucí cíl a učinit z ní nástroj prosazování své reformní politiky, na straně druhé je ale ohrožovala tím, jak se stávala na nich nezávislou. Po invazi se reformátoři pokoušeli i nadále svobodu slova využívat k tomu, aby zachránili „polednovou politiku“, a zároveň ji začali omezovat. Zde mi chybí trochu hlubší pohled na genezi svobody slova od druhé poloviny šedesátých let. Uvolnění veřejného projevu přeci nenastalo jako mávnutím kouzelného proutku, ale prosazovalo se postupně v předchozích letech. Možná by byl Stropnického obraz úplnější, kdyby věnoval druhé polovině šedesátých let více pozornosti. Při analýzách postojů reformátorů překvapuje, že Stropnický nepoužívá

1 RATAJ, Jan – HOUDA, Přemysl: *Československo v proměnách komunistického systému*. Praha, Oeconomica 2010, s. 241 n. Autorem rozsáhlé kapitoly o československém reformním komunismu a pražském jaru 1968 je Jan Rataj.

rozsáhlé a intelektuálně erudované Císařovy paměti,² stejně jako když při analýzách „pragmatiků“ nevstupuje v dialog s nedávno vydanými paměťmi Štrougalovými.³

Třetí kapitola představuje postoje ke svobodě slova u takzvaných realistů, tedy těch, kteří pokládali ambice pražského jara za snílkovské, širokou svobodu slova za nebezpečnou a volali po pragmatičtější, ale někdy i důslednější politice. Někteří z nich pak skončili jako představitelé „normalizačního“ režimu (především Gustáv Husák a Lubomír Štrougal), jiní jako disidenti, kteří dospěli k odmítnutí celého projektu socialismu jako nerealistického (Petr Pithart). Spojit tyto dvě skupiny do jedné je bezpochyby zajímavý nápad. Pro autora je zde zřetelně nejdůležitější polemika s Pithartovou prací *Osmašedesátý*,⁴ v níž se snaží odhalit slabiny Pithartovy kritiky reformní politiky. Zatímco stalinisté byli pro Stropnického především zbabělci a reformátoři neměli svou věc dostatečně promyšlenou, takže se dostávali do neřešitelných dilemat, Pithart dospěl k nekritické obhajobě západního modelu demokracie (a implicitně i kapitalismu). Na základě zkušeností minulých dvou desetiletí je Stropnický narozdíl od Pitharta přesvědčen, že západní model má také mnohé problematické stránky.

Část čtvrtou autor vyhradil pro nekomunisty (nazývá je „nepojmenovaní“) a seskupil v ní opět velmi různorodé osobnosti a proudy, jako Ivana Svitáka, Egona Bondyho, Jana Palacha, Václava Havla, Klub angažovaných nestraníků nebo sociální demokraty. „Nepojmenovaní“ plně využívali svobodu slova a oscilovali mezi loajalitou vůči reformním komunistům a zaujímáním opozičních postojů. Stropnický je nepovažuje za zdroj nějaké realistické alternativy a kritizuje dnešní snahy poněkud zvyšovat význam některých z těchto skupin, především liberálnědemokratické orientace (časopis *Tvář*, sociální demokracie). Pro Stropnického byli pouze „ohnisky pozoruhodné subverze“ (s. 121).

Pátá kapitola se zabývá kritikou pražského jara ze strany demokratické levice, respektive intelektuálů uvnitř komunistické strany, usilujících využít svobodu slova ke vzniku samostatně jednajících občanské společnosti. Tato skupina je zde zastoupena především Karlem Kosíkem a jeho souborem esejů „Naše nynější krize“, *Literárními listy*, manifestem „Dva tisíce slov“, formulacemi vysočanského sjezdu KSČ nebo Milanem Kunderou a jeho statí „Český úděl“ (je škoda, že zde autor opomenul Roberta Kalivodu.) Tato skupina podle Stropnického ale přeceňovala roli inteligence a nedokázala nahlédnout i „rub“ médií jako síly s velmi malou demokratickou odpovědností.

Za velmi zajímavé pokládám pasáže věnované dějinám pojmů, a tedy otázkám jazyka politiky. Stropnický případně zmiňuje, že v době pražského jara tento termín v Československu nikdo nepoužíval, neboť vznikl na Západě a do českého prostředí pronikl později (do médií až po roce 1989). Naopak je dnes víceméně zapomenut

2 CÍSAŘ, Čestmír: *Paměti: Nejen o zákulisí Pražského jara*. Praha, SinCon 2006.

3 ŠTROUGAL, Bohumír: *Paměti a úvahy*. Praha, Epocha – Pražská vydavatelská společnost 2009; TÝŽ: *Ještě pár odpovědí*. Praha, Epocha 2011.

4 PITHART, Petr: *Osmašedesátý*. Praha, Rozmluvy 1990 (1., exilové vydání Londýn, Rozmluvy 1987).

tehdy velmi rozšířený pojem „polednová politika“, označující politický kurz v měsících následujících po „lednovém plénu“ Ústředního výboru KSČ. Podobně zajímavé jsou zmínky o prvním výskytu později vžitých označení „socialismus s lidskou tváří“, „normalizace“ nebo „demokratický socialismus“ (s. 124). Stropnický také případně poukazuje na rozdílné označování analyzovaných skupin jejich přívrženci a odpůrci. Stoupenci reformy byli svými stalinistickými odpůrci nazýváni „pravice“ nebo „pravcoví oportunisté“ a sami pro sebe užívali pojmenování „příznivci obrodného procesu, reformní politiky či demokratizace“. Odpůrci reformy byli v dobovém tisku nazýváni „konzervativci“, „dogmatici“ nebo „leví sektáři“ (je zajímavé, že se pro ně tehdy neprosadilo označení „stalinisté“) a sami se označovali za „zdravé jádro“ nebo „marxisty-leninisty“. Pozdější „normalizace“ od jejich bojovného slovníku poněkud ustoupila a skrývala se nejčastěji za neutrálně znějící pojem „socialismus“.

Za nejzajímavější v celé knize pokládám Stropnického kritiky současných interpretací pražského jara, jejichž hlavním cílem je podle autora podpořit dnes převládající liberální interpretační rámec světa. V jeho hledáčku se ocitla především práce Jiřího Hoppeho *Opozice '68*,⁵ komentáře Michaela Špirita k výboru textů z časopisu *Tvář*⁶ (s. 117, autor bohužel necituje) nebo vzpomínky literárního kritika Milana Jungmanna⁷ (s. 130–132), v souvislosti s nimiž poukazuje na snahu některých osmašedesátníků *ex post* zdůrazňovat, že neměli s reformními komunisty, kteří nakonec zradili svůj národ, nic společného, neboť byli vždy opravdovými demokraty.

K důležitým výtkám by patřily asi některé příliš přehnané soudy. Není pravděpodobné, že brežněvovské vedení mělo v plánu čelné reformátory popravit, jak autor naznačuje (s. 71). Stropnický se sám zbytečně snižuje některými formulacemi, jako když píše, že sympatie autora studie *Opozice '68* Jiřího Hoppeho „stojí nepřiznaně, ale o to vlezleji předem na straně liberální demokracie“ (s. 109). Ačkoli bych souhlasil se Stropnického výhradou, že autor zmíněné knihy až příliš přijímá perspektivu dnes převládajícího diskurzu, což přitom explicitně nereflexuje, psát tu o „vlezlosti“ je prostě nevkusné. Dalo by se namítnout, že také Stropnický poněkud straní určité skupině, oněm radikálním demokratům, na jeho obranu lze ale říci, že se k této své ideově-politické orientaci poměrně otevřeně přiznává, a je navíc sympatické, že se zastává těch, kteří jsou v dnešním diskurzu marginalizováni, tedy „slabších“ proti „silnějším“.

Recenzi bych chtěl ukončit svou hlavní výtkou či pochybností o předkládané práci. Znovu a znovu se nabízí otázka: Není ahistorické, když Stropnický míchá prameny z různých dob? Jak se vyrovnat se skutečností, že zřetelně nerozlišuje primární a sekundární prameny? Například v kapitole o „realistech“ staví vedle sebe v jedné argumentační linii dobové prameny z roku 1968, analýzu Petra Pitharta z osmdesátých let, polistopadové rozhovory Gustáva Husáka s Viliamem Plevzou⁸ i nedávný

5 HOPPE, Jiří: *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha, Prostor 2009.

6 ŠPİRIT, Michael (ed.): *Tvář: Výbor z časopisu*. Praha, Torst 1995.

7 JUNGSMANN, Milan: *Literárky – můj osud: Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*. Brno, Atlantis 1999.

8 PLEVZA, Viliam: *Vzostupy a pády: Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava, Tatrapress 1991.

esej Václava Bělohradského.⁹ Co s tím, že si u mnoha autorů volí jen některé jejich pozdější texty a důkladně se neseznámí s tím, co všechno psali přímo v roce 1968? Nebylo by bývalo lépe knihu rozdělit na část pojednávající o diskurzích samotného roku 1968 a poté o historické paměti roku 1968 za „normalizace“, do níž patří i Pithartova práce, a historické paměti po listopadu 1989, kdy zase vznikly zmiňované texty Jiřího Hoppeho, Václava Bělohradského či Milana Jungmanna? Pokud Stropnický vytyčí několik intelektuálních prostředí jako hlavní kostru knihy, je to myslím v pořádku, ale považuji za problematické, že v rámci jednotlivých kapitol rezignuje na historickou linii výkladu a staví vedle sebe analýzy textů vzniklých v různých dobových souvislostech. Inspirací by mu mohly být články Jana Křečka o současném zobrazování pražského jara v tištěných médiích nebo studie Aleny Fialové (Šporkové) o reflexích pražského jara v „normalizační“ beletrii.¹⁰

9 BĚLOHRADSKÝ, Václav: Antipolitika v Čechách: Příspěvek ke gramatice kýče. In: FIALA, Petr – MIKŠ, František (ed.): *Česká konzervativní a liberální politika: Sborník k desátému výročí založení revue Proglas*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2000, s. 33–59.

10 Viz např. KŘEČEK, Jan: *Obraz pražského jara v tisku na počátku 21. století: MF Dnes a Lidové noviny 2000–2007*. In: KÖPPLOVÁ, Barbara – WOLÁK, Radim (ed.): *Česká média a česká společnost v 60. letech*. Praha, Radioservis 2008; ŠPORKOVÁ, Alena: *Poučena z krizového vývoje: Obraz „pražského jara“ v „normalizační“ beletrii*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 2 (2005), s. 309–333; nejnověji FIALOVÁ, Alena: *Poučení z krizového vývoje: Poválečná česká společnost v reflexi normalizační prózy*. Praha, Academia 2014, zejména s. 239–255.

Recenze

Vzpomínání brněnského galeristy

Jiří Pernes

HLUŠIČKA, Jiří: *Ještě že mám vzpomínky: Na domov, na Moravskou galerii, na přátele*. Brno, Nadace Universitas – Akademické nakladatelství Cerm 2012, 190 stran + přílohy, ISBN 978-80-7204-780-2.

Se vzpomínkami dlouholetého ředitele Moravské galerie v Brně Jiřího Hlušičky se zájemcům o dějiny města Brna dostává do rukou zajímavé svědectví o kulturním životě moravské metropole ve druhé polovině dvacátého století. Jejich vydání je chvályhodný počín, neboť memoárových prací vztahujících se k Brnu je nemnoho a každá výpověď, která pomůže osvětlit jeho poválečný vývoj, má značný význam.

Životní osudy Jiřího Hlušičky nejsou s Brnem spojeny od jeho narození; pochází z Nového Bydžova ve východních Čechách, kde spatřil světlo světa – jak sám píše – v rodině „drobného živnostníka“ v dubnu 1929. Zájem o výtvarné umění a potřeba samostatně tvořit byly zásadně ovlivněny právě jeho sociálním původem: rodiče neměli na to, aby svému synovi dopřáli odborné vzdělání v tomto směru, a proto se vyučil typografem. Teprve po skončení druhé světové války – se značným zpožděním oproti svým vrstevníkům – se rozhodl pro studium na škole výtvarného zaměření. Vybral si Školu uměleckých řemesel (či také Vyšší školu uměleckého průmyslu, jak zněl její pozdější název) v Brně, kam nastoupil v roce 1947. Od té doby je jeho snažení spojeno s tímto městem, kterému zůstal věren do současnosti. Jakmile středoškolské vzdělání ukončil, následovalo – po tříměsíční epizodě na Vy-

soké škole sociálních a politických věd v Praze – studium dějin výtvarného umění, estetiky a krátce dokonce i klasické archeologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity, které ukončil v roce 1957. Pak po dva roky působil jako asistent na Fakultě architektury a pozemního stavitelství Vysokého učení technického v Brně, kde vyučoval dějinám architektury a ornamentálnímu kreslení.

Hlušička v zajímavých miniaturách vykresluje některé své učitele, případně kolegy, s nimiž se na vysokých školách setkal. Netají se svou úctou k profesoru Albertu Kutalovi, vzpomíná na profesora Gabriela Hejzlara, především však plasticky vypočetl tehdejšího odborného asistenta, estetika Olega Suse, který se později, po roce 1968, stal na filozofické fakultě nežádoucí osobou kvůli politickým názorům, k nimž dospěl. Na fakultě architektury Hlušičkovi imponoval docent Felix Haas, znalec dějin architektury.

Škoda že se v Hlušičkových memoárech o jeho vysokoškolském působení nedozvíme trochu víc. Bylo by zajímavé přečíst si jeho osobní vzpomínky na atmosféru na fakultě v době probíhajících politických procesů, případně po Stalinově a Gottwaldově smrti, o ohlasu dvacátého sjezdu sovětských komunistů, maďarských a polských událostí v roce 1956, na působení Československého svazu mládeže či na stranické prověrky. S odstupem času se alespoň zamýšlí nad úrovní vzdělání, které tehdy československé vysoké školy poskytovaly. Není to lichotivé konstatování: „Ohlídím-li se dnes za vysokoškolským studiem s otázkou, co jsem jím získal, nemohu zatajit stín skepse. Ačkoliv jsem absolventem filozofické fakulty, o dějinách světové filozofie jsem se zde nedozvěděl zhora nic. Bezpočet vyslechnutých přednášek věnovaných třem zdrojům a součastem marxismu za přínos považovat nemohu: znehodnotil je balast ideologie. Světlou výjimku představovaly snad jen výklady přemýšlivého Vladimíra Blažka, s nímž jsem se spřátelil. Ideologicky motivované postuláty také nepřímou, nicméně citelně poznamenaly program odborných předmětů. Když ne jinak, tedy zcela určitě tím, co zakazovaly.“ (s. 57)

Je samozřejmě otázka, jestli Jiří Hlušička stejným způsobem hodnotil ideologii, kterou jeho generaci vtlučoval do hlav a srdcí tehdejší režim, i tehdy, v padesátých letech. Je totiž třeba zmínit, že byl členem Komunistické strany Československa, do níž vstoupil na jaře 1948. Bohužel motivy, které jej ke vstupu do KSČ vedly, odbývá jen velmi stručně: „Tento krok jsem učinil spontánně, a to v intencích mé dosavadní sounáležitosti s dělnictvem. Učinil jsem tak ubezpečen vědomím, že se tehdy s komunistickou stranou ztotožnily i přední osobnosti naší kultury, které jsem ctil, stejně jako moji učitelé a přátelé, jichž jsem si vážil. V duchu tohoto rozhodnutí jsem také napříště jednal, aniž bych zapochyboval o tom, že přispívám dobré věci.“ (s. 47 n.)

Jiří Hlušička má nepochybně pravdu, když píše, že do komunistické strany vstoupili lidé, kterých si vážil, jeho učitelé a přátelé. S komunisty šla tehdy zcela nesporně většina československé společnosti, jinak by nemohli v únoru 1948 tak hladce provést státní převrat a tak dlouho – vzdor všem problémům v padesátých a šedesátých letech – se těšit podpoře široké veřejnosti. Ale proč tomu tak bylo? Pořád se hledá těžko odpověď na otázku, proč v Československu – narozdíl od Polska, Maďarska či Rumunska – si většina obyvatel zvolila za svou právě tu krajně

levicovou alternativu možného vývoje, reprezentovanou komunistickou stranou. Dnes je samozřejmě nepopulární hlásit se ke své komunistické minulosti a lze toho snadno zneužít, ale je přece jen škoda, že Jiří Hlušíčka neměl potřebu být trochu sdílnější o svých osobních motivech.

Jako mladý člen strany se Hlušíčka zúčastnil veřejných politických akcí. V moravském hlavním městě to byla především akce „Mládež vede Brno“,¹ v roce 1949 organizovaná tehdejšími politickým tajemníkem Městského výboru KSČ v Brně Otto Šlingem. Mluví o ní s despektem jako o „nechvalně známé akci“ a „velkém divadle pro oči“ (s. 51). Těžko říci, zda by se tohoto negativního ocenění dočkala i v případě, že by Šling jen krátce poté neskončil na popravišti jako jeden z údajných společníků protistátního spikleneckého centra Rudolfa Slánského. V každém případě však byla událostí, kterou Brno dlouho žilo, která pro politiku KSČ dokázala získat – přinejmenším do Šlingova zatčení – tisíce mladých lidí a která svědčila o novátorských a neortodoxních metodách jeho práce. Druhou politickou akcí, kterou Hlušíčka připomíná, byla „Na pomoc našim dolům“, v jejímž rámci se zúčastnil jednoměsíční brigády v uhelném dole Antonín ve Zbýšově (s. 52).

Jako komunistka neměl Jiří Hlušíčka problém se sháněním práce, která odpovídala jeho představám. Začátkem roku 1959 se stal přednostou obrazárny Moravského muzea v Brně. Byl jím sice jen krátce, protože už v roce 1961 se mu podařilo dosáhnout jejího odtržení od muzea a po spojení s brněnským Uměleckoprůmyslovým muzeem ji přeměnit v novou instituci s názvem Moravská galerie. Nicméně i tato stručná pasáž jeho paměti má značný význam pro budoucího historika Moravského zemského muzea, jehož dějiny doposud chybějí.

Moravské zemské muzeum, které patří k nejstarším muzeím v českém státě a k nejvýznamnějším vědeckým zařízením na Moravě, tak umožnilo vznik již druhé důležité vědecké instituce celozemského dosahu a významu. Tou první byla Moravská zemská knihovna, která vznikla již v roce 1806 z původní muzejní knihovny, v roce 1961 to byla Moravská galerie. PhDr. Jiří Hlušíčka se stal jejím prvním ředitelem a stál v jejím čele až do odchodu do důchodu v dubnu 1989, tedy osmadvacet let. Je pochopitelné, že největší část svých pamětí věnuje právě její činnosti, bojům o její důstojné umístění, o zvýšení počtu pracovníků a navýšení rozpočtu, o odpovídající sbírkotvornou činnost, o pořádání výstav a vydávání kvalitních tiskovin, především však vzpomíná na pořádání Bienále užité grafiky, jehož první ročník se konal v roce 1964.

I když ne ve všem Jiří Hlušíčka coby ředitel uspěl – například vyřešit prostorové obtíže Moravské galerie se podařilo až po získání Pražákova paláce koncem osmdesátých let za měnících se společenských podmínek a v závěru jeho kariéry – má neoddiskutovatelnou zásluhu na vzniku Moravské galerie a jejím úspěšném rozvoji

1 K tomu viz PERNES, Jiří: Mládež vede Brno: Otto Šling a jeho brněnská kariéra (1945–1950). In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 3 (2004), s. 45–60; SLABOTÍNSKÝ, Radek: Otto Šling – pokus o politický portrét komunistického funkcionáře. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 4. Praha, Dokořán – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005, s. 177–198.

v podmínkách takzvaného reálného socialismu. Zdůraznit je třeba zejména jeho snahu o kvalitní sbírkotvornou činnost, díky níž se dnes Moravská galerie v Brně může chlubit skutečnými poklady výtvarného umění. Ve svých pamětech to sice nezdůrazňuje, ale možné to bylo jen díky jeho politické angažovanosti, především díky tomu, že se stal členem Městského výboru KSČ v Brně, což mu poskytovalo dostatečné politické krytí.

Za neúspěšnější období své činnosti i existence galerie pokládá Hlušička šedesátá léta. I v tomto případě platí s nadsázkou pronášené tvrzení o „zlatých šedesátých“. „Po úhuru padesátých let minulého století připadala léta šedesátá jako čas hledání a objevování – objevování nejen tvůrčího, ale též neotřelých forem kulturně výchovného působení na veřejnost,“ shrnuje to sám (s. 68). Ve svých pamětech ovšem preferuje Hlušička celkem pochopitelně dění v Moravské galerii a proměny společenské a politické atmosféry ponechává na okraji svého zájmu. Je to škoda, třeba právě přiblížení poměrů a ovzduší v Městském výboru KSČ v Brně ve druhé polovině šedesátých let, a zejména v roce 1968 by bylo velmi přínosné. Místo toho se autor jen omezuje na obecně známé konstatování, že tehdejší „nadějný politický vývoj zmrazila bratrská pomoc z Východu“ (s. 81). Zajímavější už je zmínka o tom, že se jako delegát zúčastnil mimořádného čtrnáctého (takzvaného vysočanského) sjezdu KSČ (tamtéž). Ovšem zase nezbyvá než si postesknout, že je při svém líčení velmi stručný a že by o svých dojmech ze sjezdového jednání mohl jistě prozradit více.

„Za nenormální normalizace“ – tak nazval Jiří Hlušička část svých pamětí věnovanou období po roce 1969. „Má účast na později zneuznaném (vysočanském – pozn. JP) sjezdu měla pouze ten výsledek, že jsem sice v roce 1970 stranickými prověrkami taktak prošel, ale nadále jsem pocítoval, že patřím do kategorie členů strany, na něž je třeba dávat pozor,“ hodnotí svou situaci na počátku nové dekády (tamtéž). Barvitě pak líčí, jak nová garnitura nevzdělaných a arogantních komunistických funkcionářů, kteří nastoupili po sovětské okupaci také do vedení krajských a městských stranických a státních orgánů v Brně, otravovala a ztěžovala život normálním a tvořivým lidem, jak docházelo k politizaci výstavní činnosti včetně Bienále užité grafiky, jak „normalizátoři“ hledali jinotaje všude, i ve výtvarném umění, jak ovlivňovali personální obsazení Moravské galerie. Zajímavá je Hlušičkova zkušenost se Státní bezpečností, když se mu dva z jeho spolupracovníků nezávisle na sobě přiznali, že mají za úkol jej sledovat a podávat o něm hlášení (s. 110).

Neobyčejně zajímavou část memoárů Jiřího Hlušičky tvoří vzpomínky na setkání s umělci nejen brněnskými a moravskými, ale také z Prahy, a dokonce i Paříže. Najdeme zde poutavé medailonky Jana Zrzavého, Františka Muziky, Josefa Sudka, Mikuláše Medka, Františka Ronovského, Josefa Kubíčka, Františka Foltýna, Vincence Makovského, Bohdana Laciny, Antonína Širůčka, Josefa Šímy a dalších výtvarníků a umělců. I když vzpomínky dlouholetého ředitele Moravské galerie mnohé jen naznačují a o leccem mlčí úplně, jsou nejen zajímavým a kultivovaným čtením, ale také důležitým zdrojem informací pro budoucí autory poválečných dějin města Brna.

O časopisech a archivech

Soudobé dějiny v polských historických časopisech v roce 2013

Jaroslav Vaculík

Nejpodrobněji se polskými a světovými dějinami po roce 1939 zabývá časopis Historického ústavu Polské akademie věd *Dzieje Najnowsze*. První číslo ročníku 2013 otevírá Mieczysław Samborski z Leżajsku studií o činnosti Bezpečnostní služby banderovské Organizace ukrajinských nacionalistů na území takzvaného zacurzonského kraje (západně od Curzonovy linie). Autor uvádí, že Bezpečnostní služba představovala skutečnou a reálnou sílu v ukrajinském nacionalistickém podzemí. Její činnost směřovala proti jednotlivým vytipovaným osobám, nejodpornější vraždy nejčastěji prováděli právě její členové.

Witold Wasilewski z Ústavu národní paměti (*Instytut Pamięci Narodowej* – IPN) ve Varšavě se zabývá stanoviskem Sovětského svazu ke katynské komisi Sněmovny reprezentantů amerického Kongresu. Tato komise byla zřízena v roce 1951, aby prozkoumala masakr v katynském lese výsledkem svědků a studiemi dokumentů. Komise se obrátila na vlády Sovětského svazu, Polské lidové republiky, Spolkové republiky Německo a polskou vládu v exilu. Zatímco vlády SRN a polského exilu odpověděly pozitivně, sovětská vláda žádost vrátila, s tím že katynský zločin prozkoumala již v roce 1944 oficiální komise, která konstatovala, že šlo o akt hitlerovských hrdlořezů. Článek obsahuje řadu formálních chyb, například *Rudé právo* je označeno za „ústřední orgán Komunistické strany Československé strany“, bratislavská *Pravda* jako „oficiální orgán komunistického státu slovenského (!) ve fe-

derativním (!) státě, kterým bylo Československo“. Zkratka VKS(b) je přeložena jako „the All-Russian CP“.

Další studie z pera Bartosze Wróblewského z Řešova se zabývá souvislostmi politické krize v Jordánsku v polovině padesátých let minulého století, a to na základě korespondence mezi velitelem Arabské legie Johnem Bagotem Glubbem a náčelníkem britského generálního štábu Geraldem Templerem v lednu a únoru 1956. V roce 1955 Velká Británie s podporou Spojených států usilovala o vytvoření vojenského svazku na Blízkém východě zaměřeného proti sovětské expanzi. Výsledkem byl Bagdádský pakt (CENTO) s účastí Velké Británie, Turecka, Iráku, Íránu a Pákistánu. Zájem byl také o zapojení Jordánska, což ale naráželo na odpor Palestinců, kteří po připojení Předjordánska tvořili dvě třetiny obyvatel země. Proti plánu se postavil rovněž Egypt a Saudská Arábie.

O informační kanceláři Nezávislého odborového svazu Solidarita ve Stockholmu v letech 1981 až 1989 píše vratislavský historik Paweł Jaworski. Uvádí, že vyhlášení výjimečného stavu v Polsku 13. prosince 1981 mělo evropské konsekvence. Všude na Západě vznikaly výbory solidarity, které organizovaly materiální pomoc a informovaly veřejné mínění o skutečné situaci v Polsku. Činnost stockholmské kanceláře financovaly švédské odbory. V červenci 1982 vzniklo Koordináční byro Solidarity v zahraničí se sídlem v Bruselu, zatímco v Polsku začala plnit úkoly Prozatímní koordináční komise Solidarity, pracující v ilegalitě.

Druhé číslo časopisu připravili badatelé z krakovských historických pracovišť. Publikuje studie, články, autoreferáty a recenze pracovníků Jagellonské univerzity, Pedagogické univerzity, Hornicko-hutnické akademie a krakovské pobočky Ústavu národní paměti. Celý svazek sestavil Wojciech Rojek z Historického ústavu Jagellonské univerzity. Statě se tematicky soustřeďují hlavně na události související s druhou světovou válkou a také na mezinárodní kontext pražského jara 1968, což může být zvláště zajímavé pro české čtenáře.

Číslo je uvedeno přehledy bádání o nejnovějších dějinách na výše uvedených pracovištích za posledních deset až čtyřiaadvacet let. Nejrozsáhlejší je přirozeně přehled dosažených výsledků v Historickém ústavu Jagellonské univerzity, který zpracovali Piotr Mikietyński a Artur Patek a obsáhli v něm celé období od roku 1989 do roku 2012. Méně rozsáhlé jsou přehledy badatelských výsledků za poslední desetiletí v Historickém ústavu a v Politologickém ústavu Pedagogické univerzity v Krakově z pera Marka Hermy a Jana Rydala, na Fakultě mezinárodních a politických studií Jagellonské univerzity ve zpracování Rafala Wordliczeka, na Humanitní fakultě Hornicko-hutnické akademie z pera Anny Siwиковé a v krakovské pobočce IPN od Filipa Musiala.

O polských občanech deportovaných na Sibiř v letech 1940 a 1941 se rozepsala Anna Zapolecová z Pedagogické univerzity v Krakově. K Sovětskému svazu bylo po 17. září 1939 připojeno jednapadesát procent polského území s třinácti miliony obyvatel. Postupně zde byl zaváděn sovětský administrativní, politický a hospodářský systém. Pronásledovány byly celé sociální skupiny, které byly považovány za nebezpečné pro komunistický režim. Během sovětské okupace byly deportovány do nitra sovětského území, především do Kazachstánu a na Sibiř. První deportace

proběhla v noci z 9. na 10. února 1940, kdy byly vysídleny rodiny polských osadníků, které přišly do východního pohraničí Polska po první světové válce. Při druhé deportaci z 13. dubna 1940 byly na deset let do Kazachstánu vysídleny rodiny polských důstojníků, policistů, příslušníků vězeňské služby, četníků, vysokých úředníků, továrníků a statkářů. Do další deportace 29. června 1940 byli zařazeni utečenci ze západního a středního Polska, kteří uprchli před německou okupací a odmítli přijmout sovětské občanství; většinu z nich (84 procent) tvořili Židé. Krátce před vypuknutím německo-sovětské války se pak odehrály masové deportace nejen z někdejšího východního Polska, ale i z Besarábie, Litvy, Lotyšska a Estonska. Zahrnovaly rodiny příslušníků inteligence, železničářů, obchodníků, bohatších sedláků a členů nekomunistických organizací, a to na základě rozhodnutí Ústředního výboru Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) a Rady ministrů SSSR z 22. května 1941.

Příspěvkem k činnosti administrativy amerického prezidenta Franklina Delano Roosevelta je článek Jakuba Polita o údajném pokusu zavraždit čínského prezidenta Čankajška. Autor uvádí, že dosavadní svědectví si vyžadují další výzkum, nicméně i tak nabízejí zajímavý pohled na americko-čínské vztahy za druhé světové války a na osobnost a způsob rozhodování prezidenta Roosevelta a jeho politického okolí.

Britským stanoviskem v průběhu jednání o spojenectví s Francií v letech 1944 až 1947 se zabývá Wojciech Rojek. Vzhledem k oslabení pozice tradičních evropských mocností po druhé světové válce ve prospěch Spojených států a Sovětského svazu usilovala britská politika o přeměnu bilaterálního svazku v širší obranné seskupení, jež by zahrnovalo další země západní Evropy a mohlo působit jako třetí hráč, a to nejen v německé otázce.

Joanna Janusová přibližuje snahu Velké Británie zabránit sovětským pokusům o využití takzvané arménské otázky proti Turecku v letech 1945 a 1946. Maximálním cílem Kremlu bylo přeměnit Turecko ve svůj satelitní stát. Už na jaře 1945 adresovala sovětská vláda Turecku požadavky týkající se Bosporu a Dardanel a revindikace Karsu a Ardahanu ve prospěch Arménie a Gruzie. Zvláštní úloha měla připadnout příslušníkům arménské diaspory, kteří se měli i s příslušným tureckým územím vrátit do své „arménské národní vlasti“.

Informace o polských zajatcích v západních okupačních zónách Německa po druhé světové válce (v letech 1945 až 1947) přináší článek Czesława Brzozy. Autor uvádí, že mezi masou Poláků pobývajících v té době v Německu převládali váleční zajatci, především z Hitlerova tažení do Polska v září 1939, ale i z německo-francouzské války v roce 1940 a bojů v Africe o rok později. K nim později přibyli účastníci Varšavského povstání a Poláci bojující v Rudé armádě.

Několik úvah k situaci na Oravě a Spiši na sklonku třicátých let přináší Jacek Paweł Michniak. Na základě polské nóty z 1. listopadu 1938 muselo Československo k 30. listopadu odstoupit na Oravě a Spiši 226 kilometrů čtverečních se 4500 obyvateli. Revindikace značně zhoršila dosavadní dobré polsko-slovenské vztahy. Ale již za devět měsíců se Polsko ocitlo v těžké situaci, když 1. září 1939 z Oravy a Čadce vtrhly na polské území jednotky 14. německé armády a táhly na Krakov. Slovenské vojsko překročilo hranice na Spišské Javorině ve směru na Nowy Targ a obsadilo polskou Spiš. Zaútočilo také ve směru Nowy Sącz a z Bardejova zahájilo ofenzivu

přes Dukelský průsmyk ve směru na Jaslo a Krosno. Bojů se zúčastnilo osmnáct tisíc slovenských vojáků, kteří zajali 1350 Poláků. Slovensko tak získalo 810 kilometrů čtverečních polského území se čtyřiapadesáti osídlenými lokalitami.

Postojem států Severoatlantické aliance vůči událostem v Československu v roce 1968 se zabývá Andrzej Kastory. Autor dospívá k závěru, že reakce NATO na srpnovou okupaci odpovídala logice rozdělení Evropy na sféry vlivu. Převažovala satisfakce, že krize se týká země na druhé straně železné opony. Američané neměli zájem se aktivně angažovat v obraně Československa, protože nebyla porušena globální rovnováha. Spolu se svými spojenci sdíleli sovětský názor, že nejdůležitější problémy mezinárodní politiky není možné řešit bez účasti Moskvy. Nadále tak měla platit zásada *business as usual*.

Robert Gajda sleduje polské události v březnu 1968 z pražské perspektivy. Březen 1968 oslabil pozice prvního tajemníka Polské sjednocené dělnické strany (PSDS) Władysława Gomułky, který musel doma čelit dvěma dalším konkurenčním mocenským centřům, vedeným ministrem vnitra Mieczysławem Moczarem a členem politbyra Ústředního výboru PSDS Edwardem Gierkem. Sovětskou podporu pak mohl Gomułka získat jen souhlasem s vojenskou intervencí do Československa. Jeho horlivost v prosazování plánů intervence však šla za rámec politické závislosti na Sovětském svazu. Autor dospívá k závěru, že Gomułka zaujal nejvíce nepřátelské stanovisko vůči změnám v Československu ze všech komunistických vůdců a nese tak spoluzodpovědnost za vojenskou intervenci v srpnu 1968.

Sebastian Drabik na příkladě Krakova přibližuje archiválie, které jsou k dispozici pro studium dějin Polské sjednocené dělnické strany. Upozorňuje přitom, že PSDS jako strana rozhodující v letech 1948 až 1990 o politickém, hospodářském, sociálním a kulturním životě v Polsku vytvořila ohromné množství materiálů oficiálního i vnitrostranického charakteru, jejichž relevance pro historické poznání je velmi rozmanitá.

Anna Sobór-Świdarska nastiňuje biografii Franciszka Szlachcice (1920–1990), která může sloužit jako příklad rychlé a zářivé kariéry funkcionáře polské Státní bezpečnosti. Szlachcic prošel všemi stupni represivního aparátu, přičemž úspěšně lavíroval mezi vnitrostranickými stoupenci Mieczysława Moczara a Edwarda Gierka.

Dané tematiky se týká i článek Cecylie Kutové o novináři Marianowi Słomczyńském, kterého jako tajného spolupracovníka využívala krakovská Státní bezpečnost v mnoha záležitostech. Pracoval totiž v krakovské redakci týdeníku Křesťanského sociálního sdružení *Za i przeciw*. Už v době základní vojenské služby navázal spolupráci s vojenskou kontrarozvědkou. Později jeho hlášení a analytické zprávy sloužily jako důležitý pramen informací tajných služeb o krakovské opozici, zejména ve vědeckém a kulturním prostředí a katolické církvi.

Třetí loňské číslo časopisu *Dzieje Najnowsze* publikovalo studii Sebastiana Fikuse z Opolí o tom, jak tiskový orgán nacistické strany *Völkischer Beobachter* psal o obležení Varšavy v roce 1939. Fiktivní obraz bitvy o Varšavu v roce 1939 měl pomoci přesvědčit německou společnost, že intervence do Polska byla nutná, protože zemi začali řídit nebezpeční psychopati. Německá společnost této propagandě ve své většině uvěřila, protože měla jen velmi omezenou možnost ověřit si uváděné in-

formace, když poslech zahraničního rozhlasu byl trestán smrtí. Krzysztof Jasiewicz z Varšavy se poté vrací ke katynskému zločinu a dospívá k závěru, že pokud byl uskutečněn z rozhodnutí vládnoucího Ústředního výboru VKS(b), stal se zločinem celé sovětské komunistické strany a státu.

O působení Svazu polské mládeže na středních všeobecně vzdělávacích školách v letech 1948 až 1957 píše Joanna Królová ze Štětína. Založení a činnost této organizace interpretuje autorka jako součást ideologické ofenzivy vyhlášené v dubnu 1947, jejímž záměrem bylo vychovat novou inteligenci dělnicko-rolnického původu. Tohoto cíle mělo být dosaženo „vnitřní cestou“, tedy prostřednictvím samotné mládeže. V následujícím článku je předmětem zájmu varšavského historika Andrzeje Chojnowského novinář, politický komentátor, fejetonista, filmový kritik, historik a autor filmových scénářů, divadelních her a televizních programů Krzysztof Teodor Toeplitz.

Wojciech Kucharski z Vratislavi sleduje pokusy o navázání diplomatických vztahů mezi Polskou lidovou republikou a Apoštolským stolcem v letech 1965 až 1974, a to na základě depeší polského velvyslanectví v Itálii. Komunistické Polsko od počátku své existence neudržovalo diplomatické kontakty s Vatikánem, který uznával polskou exilovou vládu v Londýně. Varšavská vláda svůj vztah k Apoštolskému stolci a katolické církvi manifestovala jednostranným zrušením konkordátu v září 1945. Teprve jednání z přelomu šedesátých a sedmdesátých let vedla ke zřízení odboru pro stálé pracovní kontakty s Vatikánem při polském velvyslanectví v Itálii a *vice versa* v roce 1974. Šéfové odborů byli notifikováni při polském ministerstvu zahraničí a vatikánském státním sekretariátu. Pracovníci obou odborů měli diplomatický status, ačkoliv nebyli na oficiální listině diplomatů.

Mirosław Sikora z Katovic píše o polských podnicích zahraničního obchodu vytvářených ve spolupráci se zahraničními Poláky, kteří v polovině sedmdesátých let dostali právo investovat v Polsku. Podnikat mohli v oblasti řemesel, drobného obchodu, gastronomie a hoteliérství. Do roku 1979 tak vzniklo osmnáct těchto společností.

Poslední loňské číslo časopisu *Dzieje Najnowsze* přináší studii Katarzyny Jedynakiewiczové z univerzity v Lodži o činnosti hnutí Svobodné Německo, vytvořeného v roce 1943 v Sovětském svazu pod auspiciemi Kremlu. Předmětem analýzy prezentované v článku je výlučně prostředí jeho vojenských členů, a nikoliv reprezentantů německé komunistické emigrace. Autorka dospívá k závěru, že z politického hlediska šlo o nesamostatnou organizaci realizující cíle Sovětů a že také němečtí zajatci ji považovali za nástroj bolševiků a zrádců Říše. Někteří zajatci se sice odpoutali od nacismu, upadli ale do osidel podobně zločinecké a totalitní ideologie komunistické.

Mirosław Szumiło z Univerzity Marie Curie-Skłodowské v Lublinu se pokusil o celkovou charakteristiku prvních tajemníků vojvodských výborů komunistické Polské dělnické strany (*Polska Partija Robotnicza – PPR*) v letech 1944 až 1948, tedy v době formování a upevňování takzvané lidové moci v Polsku. Na pozici šestnácti vojvodských prvních tajemníků se v tomto období vystřídalo padesát osob. Autor podrobuje analýze jejich sociálně-demografické znaky: pohlaví, věk, místo

narození, sociální původ, etnický původ a vzdělání. Vojvodští první tajemníci byli mnohdy zároveň členy ústředního výboru nebo sekretariátu strany a ve „svých“ vojvodstvích zastávali funkce šéfa Vojvodského úřadu veřejné bezpečnosti nebo přímo vojvody. Šlo vesměs o mladé lidi (první tajemník v Řešově měl pouhých šestadvacet let), polovina prvních tajemníků pocházela z Varšavy a osmnáct procent z nich tvořili Židé.

Činnost norského mírového hnutí v letech 1949 až 1953 sleduje Emilia Denkiwicz-Szczepaniaková z Univerzity Mikuláše Koperníka v Toruni. Zdůrazňuje, že sovětská propaganda usilovala o to, aby představitelé norského mírového hnutí vyjadřovali odpor proti vstupu Norska do Severoatlantické aliance. Cílem článku je ukázat, jak bylo norské mírové hnutí vtaženo do kampaně řízené z Kremlu, se zvláštním zřetelem na období od vstupu Norska do NATO do Stalinovy smrti, kdy se vztahy mezi západním a východním blokem začaly oteplovat. Autorka věnuje pozornost i činnosti polského zastupitelského úřadu v Oslu.

Měsíčník *Pamięć.pl*, který vydává jako svůj bulletin Ústav národní paměti, přináší pokaždé soubor statí, z nichž je tu možné upozornit jen na některé nejzajímavější. Ve dvou prvních číslech loňského ročníku nepochybně zaujmou články Adama Dziuby o pokusech o atentáty na nejvyšší činitele sovětských a polských komunistů, ke kterým došlo na Katovicku v letech 1959 a 1961. V roce 1959 to byl výbuch bomby hodinu před příjezdem prvního tajemníka Ústředního výboru KSSS Nikity Chruščova, prvního tajemníka Ústředního výboru PSDS Władysława Gomułky a prezidenta Bolesława Bieruta na oslavy patnáctého výročí vzniku „lidového Polska“. V roce 1961 byl tamtéž spáchán další pokus o atentát na Władysława Gomułku, který v místním dole vyznamenával horníky.

O polských volbách v roce 1947 píše v prvním čísle Michał Siedzako z pobočky IPN ve Štětíně. Podle rozhodnutí jaltské konference tří Spojenců měly v Polsku proběhnout po válce svobodné volby, své volební kandidátky měly předložit všechny demokratické strany. Avšak polští komunisté navrhovali předložit jednotnou kandidátku s dvacetiprocentním zastoupením své strany (PPR), socialistů (PPS), prokomunistických lidovců (SL) a nezávislých lidovců (PSL) a s desetiprocentním zastoupením Demokratické strany (SD) a Strany práce (SP). Způsob provedení referenda v roce 1946 ukázal, že komunisté jsou připraveni sáhnout k nejdrastičtějším metodám pro získání a udržení své moci. Neohlíželi se přitom ani na mezinárodní závazky, ani na faktickou vůli polské společnosti.

Ve druhém čísle Krzysztof Tarka z Opolské univerzity sleduje reakci polského exilu na vyhlášení výjimečného stavu 13. prosince 1981. Polská exilová vláda a většina polských zahraničních středisek ostře kritizovaly politiku generála Wojciecha Jaruzelského. Exilový premiér Kazimierz Sabbat po roce konstatoval, že výjimečný stav nepřinesl očekávané výsledky – nevedl k rozbití Solidarity ani nepřinutil zterorizované obyvatelstvo k poslušnosti komunistické straně.

Grzegorz Bębniak v březnovém čísle přibližuje historii přejmenování Katovic na Stalínogród v roce 1953, které považuje za bezpříkladný akt symbolického násilí. Došlo k němu na telefonický příkaz tehdejšího prvního tajemníka Ústředního

výboru PSDS Bolesława Bieruta hned druhý den po úmrtí Josifa Vissarionoviče Stalina. Oficiálně to bylo prezentováno jako žádost předsednictva Vojvodské národní rady v Katovicích Ústřednímu výboru PSDS a Radě ministrů PLR. V dalším článku se Jacek Zygmund Sawicki zaměřuje na obšírnou fotografickou a filmovou dokumentaci březnových událostí v Polsku v roce 1968, která ukazuje milicionáře brutálně útočící na mladé lidi.

Čtvrté číslo přináší mimo jiné stať Piotra Gontarczyka o reakci polských komunistů na odhalení masakru v Katyni. Když Němci zahájili v dubnu 1943 propagandistickou akci spojenou s nálezem těl polských důstojníků zavražděných sovětskými bezpečnostními orgány v Katyni, polští komunisté (PPR) vyvinuli veškerou snahu, aby bránili „vlast světového proletariátu“ před tímto těžkým obviněním.

V květnovém čísle přináší pracovník pobočky Ústavu národní paměti v Olštýně Dominik Krysiak portrét župního vedoucího (*Gauleiter*) východního Pruska Ericha Kocha. Během takzvané křišťálové noci v listopadu 1938 nechal v Královci zdevastovat a vypálit synagogu. Již koncem roku 1939 ve východním Prusku pracovalo více než šedesát tisíc polských válečných zajatců a civilistů. V březnu 1945 nechal Koch evakuovat z východního Pruska milion Němců před blížící se Rudou armádou. Královec kapituloval 9. dubna 1945 a Koch uprchl do Flensburgu. V roce 1949 byl zatčen Brity a následujícího roku předán Polsku, kde byl teprve v roce 1958 odsouzen za genocidu civilistů. Na polském území, které bylo pod Kochovou vládou (zároveň působil jako říšský komisař Ukrajiny se sídlem ve volyňském Rovně) zahynulo dvaasedmdesát tisíc osob polské národnosti a dvě stě tisíc Židů. Kochova poprava byla nicméně odložena vzhledem k tomu, že údajně měl informace o zmizelé Jantarové komnatě. Nakonec zemřel přirozenou smrtí v roce 1986 ve věku devadesáti let.

Wiesław Romanowski se v červnovém čísle rozepsal o vůdci jedné z frakcí Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN) Stepanu Banderovi. Tvrdí zde, že Bandera nebyl politikem, ale teroristou. Aspiroval na roli ukrajinského politického vůdce, ale bez mandátu. Jeho snaha ovládnout Organizaci ukrajinských nacionalistů vedla k jejímu rozdělení, neuspěl ani s pokusem vytvořit ukrajinskou vládu ve Lvově v týlu německé armády. Podle autora Bandera vstoupil do historie Evropy jako terorista a této role se nikdy nezřekl.

Téma rezonuje i v prázdninovém dvojčísle časopisu *Pamięć.pl*. Olga Tumińska se zde v souvislosti se sedmdesátým výročím krvavých ukrajinsko-polských bojů na Volyni zamýšlí nad vzdělávacími materiály Ústavu národní paměti s názvem *Kdo to neviděl, nikdy neuvěří...* Konstatuje nedostatečnou znalost polské společnosti o těchto událostech, které v letech komunistického Polska nebyly prezentovány ani ve školách, ani ve veřejném diskurzu. Zdůrazňuje, že je třeba učit fakta, ale takovým způsobem, aby to nevbuzovalo nenávist vůči druhému národu. Ve středu pozornosti má být podle jejího názoru především vzpomínka na oběti genocidy spáchané Organizací ukrajinských nacionalistů a Ukrajinskou povstaleckou armádou (UPA) na Volyni a ve východní Haliči za druhé světové války. Přitom uvádí, že takzvanou antipolskou akci naplánovali a zorganizovali ukrajinští nacionalisté, takže nebyla nějakým spontánním aktem odporu ukrajinského obyvatelstva proti

Polákům. Pozornost autorka věnuje i organizaci Spravedliví Ukrajinci, která naopak pomáhala polskému obyvatelstvu.

Prezident Ústavu národní paměti wratislavský historik Łukasz Kamiński v zářijovém čísle připomíná oběť Ryszarda Siwiece (1909–1968), který se podobně jako Jan Palach postavil kvůli mocným a apatii společnosti. Během dožínkových slavností na stadionu Desetiletí ve Varšavě se v září 1968 upálil na protest proti sovětské okupaci Československa. Vedle Palachovy smrti v lednu 1969 jde o nejlépe popsany protest tohoto typu. Siwiec před válkou studoval na Humanitní fakultě Univerzity Jana Kazimíra ve Lvově, za okupace byl příslušníkem polské Domácí armády (*Armija Krajowa*) a nikdy se nesmířil s komunistickým režimem, takže odmítl pracovat ve školství. Podle svých slov zemřel proto, aby nezahynula svoboda.

V desátém čísle zaujme mimo jiné stať Grzegorza Majchrzaka o udělení Nobelovy ceny za mír v roce 1983 Lechu Wałęsowi, předsedovi polských nezávislých odborů Solidarity. Tuto událost přijali Poláci s velkou radostí, nevoli však vyvolala u vlády Polské lidové republiky, která oficiálně protestovala u norské vlády. Wałęsowi nebyl povolen výjezd, proto cenu převzala jeho manželka Danuta a syn Bogdan.

Listopadové číslo má jako ústřední téma střetávání historických pamětí v „lidovém Polsku“ v souvislosti se slavením výročí osvobození země v letech 1944 a 1945. Do posledního, prosincového čísla loňského ročníku přispěl Robert Spałek studií o struktuře, charakteru a způsobu vlády komunistického systému v Polsku v jeho počátečních, stalinistických fázích. Narozdíl od sovětského vzoru se v poválečném Polsku nevytvořila diktatura jednoho samovládce, ale spíše kolektivní oligarchie, což však neznamená, že systém byl méně represivní. V dalším zajímavém článku Paweł Ceranka přibližuje aféru důstojníka polské tajné policie Józefa Światła, který v roce 1953 emigroval do Západního Berlína a poskytl západním tajným službám množství informací o fungování polského bezpečnostního aparátu.

Čtvrtletník Západního ústavu (*Instytut Zachodni*) v Poznani *Przeгляд Zachodni* v prvním čísle ročníku 2013 otiskl studii Pawła Malendowicze z Univerzity Kazimíra Velikého v Bydhošti o anarchistickém hnutí v Evropě na počátku jednadvacátého století. Autor uvádí, že naše vědomosti o současném anarchismu jsou neúplné a jeho projevy jsou zaznamenány obvykle prostřednictvím médií. Cílem anarchismu je svoboda od jakéhokoliv nátlaku a hierarchie a obecně toto hnutí není vnímáno jako významné. Obvykle je interpretováno jako součást širokého a pluralitního protitotalitního protestu. Autor se opírá o americký anarchistický tisk a o dokumenty a propagační materiály tamního anarchistického hnutí.

Ve druhém čísle časopisu Piotr Tomczyk z Univerzity Johanna Wolfganga Goetha ve Frankfurtu nad Mohanem rozebírá rasovou politiku třetí říše v letech 1935 až 1945, vycházející ze zákona o ochraně německé krve a národní cti, který byl přijat na norimberském sjezdu nacistické strany v září 1935. Autor zdůrazňuje, že soudci věděli, že každé odsouzení za hanobení rasy znamená v podstatě trest smrti, protože odsouzené osoby byly dříve nebo později deportovány do koncentračního tábora.

Třetí číslo časopisu přináší článek Marka Krutáka z Třince o Polácích na Zaolší. Autor uvádí, že během posledního století region značně změnil svou národnostní

strukturu. Srovnává výsledky sčítání lidu od roku 1880 do roku 1991 na území nynějšího okresu Karviná a části okresu Frýdek-Místek. Upozorňuje přitom na odlišná kritéria rakouských, československých, německých a českých sčítání lidu ve sledovaném období. Nejnověji se do statistik započítávají nejen občané České republiky, ale i cizinci, a rovněž nyní neexistuje povinnost přihlásit se k nějaké národnosti. Autor se domnívá, že v tom spočívá příčina největšího procentuálního poklesu počtu Poláků při sčítání v roce 2001. Zatímco v roce 1880 žilo ve sledovaném regionu sedmdesát procent obyvatel s polskou obcovací řečí a pouze jednadvacet procent s českou a devět procent s německou, pak situace v roce 1991 byla úplně jiná: dvaasedmdesát procent obyvatel se přihlásilo k české národnosti, dvanáct procent k polské, sedm procent ke slovenské a devět procent k jiným národnostem. Autor poté charakterizuje vybrané polské organizace působící v současnosti a také zdejší polské školství.

Nejstarší polský historický časopis *Kwartalnik Historyczny*, vydávaný Historickým ústavem Polské akademie věd ve Varšavě, do svého prvního čísla z roku 2013 zařadil studii Artura Mękarského z Lodže o historickém myšlení Pawła Jasienicy, který byl ve výrazné opozici vůči stalinské vizi historie Polska, zvláště vůči jejím metodologickým základům. Velkou popularitu si získal svými pracemi o dějinách Polska za Piastovců a Jagellonců. V metodologii vystupoval jako obránce tradiční politické historie a zároveň kritik interpretování dějin Polska v kategoriích společensko-ekonomických formací.

Ve třetím čísle časopisu najdeme studii Krzysztofa Tarky z Opolí o emigraci z Polské lidové republiky na Západ, založenou na případě emigrace mladého Poláka Antoniho Klimowicze v roce 1954. Jeho útěk jako slepého pasažéra na lodi Jarosław Dąbrowski vzbudil velký ohlas, zejména mezi polskými emigranty ve Velké Británii. V roce 1954 byl legální soukromý výjezd do kapitalistických států povolen pouze dvaapadesáti Polákům. V témž roce však ilegálně opustilo Polsko 125 osob, většinou mladých lidí do třiceti let. V letech 1944 až 1968 ministerstvo vnitra registrovalo 32 416 osob, které uprchly nebo se odmítly vrátit do Polska, přičemž dvě třetiny z nich zůstaly v Německu. Na počátku padesátých let minulého století byli nejpočetnější skupinou mezi utečenci námořníci, jen v letech 1952 až 1954 jich opustilo zemi 191.

Časopis pro učitele dějepisu a společenských věd *Wiadomości Historyczne*, který vychází ve Varšavě pod patronátem Polské historické společnosti (*Polskie Towarzystwo Historyczne*), přináší ve svém třetím loňském čísle článek Józefa Szewczyka o událostech v regionu Zamość v roce 1943. Němci zde tehdy vypálili šestnáct obcí, přičemž jen v obci Sochy zahynulo 185 dospělých mužů. Vdovy s dětmi musely dále hospodařit, po válce se pak vrátili někteří obyvatelé z nucených prací a koncentračních táborů. Mladí lidé ale raději odcházeli na takzvaná znovuzískaná území (*Ziemia Odzyskane*), do Slezska a Pomoří, někteří se zapojili do stavby Nové Hutě u Krakova.

V témž čísle si zaslouží pozornost kritická stať Barbary Knapiakové o obrazech polské historie ve francouzských učebnicích dějepisu. Koncentrační tábory na území okupovaného Polska jsou v některých případech označovány za „polská ghetta“.

Učebnice uvádějí, že v rámci zachování jednoty spojenecké koalice byli Britové a Američané nuceni mlčet k sovětské agresi vůči pobaltským zemím a východnímu Polsku i ke katynskému zločinu. Formulace ve většině učebnic sugerují, že Německu bylo po válce ve prospěch Polska odebráno území náhradou za kraje, které Polsko ztratilo na východě, neboť před rokem 1921 patřily Rusku. Z ankety, která byla provedena na jedné střední škole nedaleko Grenoblu, vyplynulo, že žádný student nevěděl, proč muselo Polsko bojovat v 19. století za nezávislost. Nikdo také nevěděl, že v roce 1939 do Polska vpadli z jedné strany Němci a z druhé Sověti.

V šestém čísle dvouměsíčníku *Wiadomości Historyczne* seznamuje Marcin Dys s výsledky výzkumu tří stovek respondentů v Moskvě a Wisconsinu, který zjišťoval jejich znalosti o druhé světové válce. Polovinu respondentů tvořili mladí lidé do šestadvaceti let. Jak Rusové, tak Američané uváděli jako počátek války nejen rok 1939, ale i 1941, kdy válka dostihla i jejich země. Zejména Američané měli problém s určením států, které bojovaly na té či oné straně. Čtvrtina Američanů se domnívala, že Sovětský svaz bojoval na straně Osy, zatímco jen sedm procent Rusů si myslelo, že Spojené státy bojovaly po boku Hitlera. Jen pět procent Američanů vědělo, že Finsko bylo válečným spojencem Osy, zatímco v Rusku správnou odpověď znalo šedesát procent dotázaných. Zatímco Rusové za hlavní události druhé světové války označili bitvy u Stalingradu a Moskvy a blokádu Leningradu, Američané za ně považovali útok na Pearl Harbor, vylodění v Normandii a ofenzivu v Ardenách.

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, vydávaný Vratislavskou společností milovníků historie (*Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii*), přináší ve svém prvním loňském čísle článek Stanisława Zahradníka z Třince o účasti československých (českých) občanů polské národnosti v zastupitelských orgánech Československa a České republiky. Po druhé světové válce do vzniku československé federace měli Poláci v Národním shromáždění vždy jednoho až dva poslance. V sedmdesátých a osmdesátých letech to byl jeden poslanec ve Sněmovně lidu, jeden až dva ve Sněmovně národů a jeden až tři v České národní radě. Po vzniku České republiky v některých volbách neuspěli vůbec, v jiných získali jednoho člena Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR.

Populárně vědecký historický časopis *Mówią wieki* přináší ve čtvrtém čísle z roku 2013 rozhovor s autorem mnohasvazkových *Dějin americké civilizace* Zbigniewem Lewickým o mýtu Johna F. Kennedyho a atentátu v Dallasu. Kennedyho cesta do Bílého domu vedla přes obě komory amerického Kongresu. Výjimečné bylo, že se prosadil do prezidentského úřadu jako katolík. Většina Američanů se hlásila k protestantským vyznáním, katolíci byli od počátku britských kolonií v Americe považováni za papežské agenty. Přesto se Kennedy díky svému charismatu stal zosobněním nadějí na změny nejen v Americe, ale i v Evropě.

Časopis *Przegląd Historyczny* ve svém druhém loňském čísle přináší stať Mariusze Jastrąba z Akademie Leona Koźmińskiego ve Varšavě o polských motelech v sedmdesátých letech minulého století. Uvádí, že první motely vznikly ve dvacátých letech ve Spojených státech, kde bylo v té době registrováno okolo osmi milionů osobních automobilů. Počet motelů v USA rychle rostl, v roce 1948 jich bylo již šestadvacet tisíc, tedy víc než tradičních hotelů, jimž konkurovaly nízkými cenami.

Jejich vybavení se zlepšovalo v letech poválečné prosperity. V padesátých a šedesátých letech se motely rozšířily v Evropě. V sedmdesátých letech nastal jejich rychlý rozmach i v Polsku, kde na konci vlády Edwarda Gierka jezdily zhruba dva miliony osobních aut.

Kronika

Devadesát let plodného života Lenky Kalinové (1924–2014)

Václav Průcha

Docentka PhDr. Lenka Kalinová, CSc., přední vědecká osobnost v České republice v oblasti nejnovějších sociálních dějin, oslavila 11. června 2014 své devadesátiny. Tehdy ještě nikdo netušil, že brzy nato, 27. června, nás navždy opustí. Její životní dráha byla naplněna mnoha překážkami a těžkostmi, ale dominovala v ní cílevědomost a vytrvalost při směřování k vědeckému poznávání české společnosti.¹

1 Článek se opírá vedle vzpomínek autora na padesátiletou spolupráci s Lenkou Kalinovou o tyto prameny: její vlastní (nepublikovaný) životopis z roku 2012, publikaci Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., *K životnímu jubileu Lenky Kalinové* z roku 2009, obsahující rozhovor Václava Průchy a ředitele ÚSD Oldřicha Tůmy s Lenkou Kalinovou („Historička sociálních dějin Lenka Kalinová odpovídá“) a bibliografii jejích publikací i nepublikovaných výzkumných studií, a o recenzi Václava Průchy na knihu Lenky Kalinové *Konec nadějím a nová očekávání* (PRŮCHA, Václav: Syntetická práce o sociálních dějinách v posledním čtvrtstoletí Československa. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 324–330). Publikace Lenky Kalinové i její nepublikované výzkumné elaboráty, překlady a další texty jsou uloženy v Národním archivu, fond Hospodářské a sociální dějiny, Osobnosti – hospodářští historici a ekonomové, Doc. PhDr. Lenka Kalinová, CSc. (včetně věcného a jmenného rejstříku).

Narodila se v roce 1924 na tehdejší Podkarpatské Rusi ve vesničce Roztoka v okrese Iršava. Tam Lenka, rozená Drumerová, absolvovala českou školu. Když jí bylo patnáct let, anektovalo toto území Maďarsko a v roce 1941 odjela za práci do Budapešti. Zde nastoupila do zaměstnání jako švadlena v textilní továrně, zapojila se do odborů a v jejich rámci i do antifašistického odboje, což byl v Maďarsku dosti vzácný jev. Její činnost v komunisticky orientované skupině spočívala zejména ve zhotovování dokladů pro osoby v ilegalitě nebo ohrožené maďarskou politikou antisemitismu. Později, kolem roku 1980 na vědecké návštěvě v Budapešti jí přála náhoda a mohla zhlédnout nově natočený film o této odbojové organizaci. Po roce 1989 byla její odbojová činnost v Maďarsku i oficiálně uznána.

Již za války se projevil jazykový talent Lenky Kalinové, když vedle znalosti spisovné češtiny zvládla perfektně i maďarštinu. To se jí později hodilo jak ve vědecké práci při soustavném sledování společenského vývoje v Maďarsku, tak při častém tlumočení a překladech. Rovněž znalost němčiny a ruštiny jí umožnila sledovat zahraniční literaturu a komunikovat s odborníky z jiných zemí.

V roce 1945, v prvních poválečných měsících, cestovala v pohnuté době a za nejasných státoprávních poměrů mezi svým rodištěm, tehdy již na Zakarpatské Ukrajině, Budapeští a Prahou. Optovala pro Československou republiku a spolu s mladší sestrou, která přežila válku a vrátila se z koncentračního tábora v Osvětimi, se usídlila v pohraničních Teplicích. Tam pracovala znovu jako švadlena. Provádala se za pracovníka v energetice inženýra Eduarda Kalinu, s nímž prožila ve vzájemném souznění celý svůj další život. Po narození dcery Blanky byla zařazena do tehdejších dělnických kurzů – přípravek pro vysoké školy. V rámci nich jí byla umožněna individuální forma studia.

Po přestěhování do Prahy byla v roce 1953 přijata na dálkové studium na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v oborech historie a pedagogika. Během studia se jí narodil syn Miroslav. V té době již začala sama vyučovat historii na Ústřední škole Československého svazu mládeže a v této činnosti pokračovala i po úspěšném dokončení studia v roce 1958. V letech 1962 až 1965 absolvovala aspiranturu a po obhajobě disertační práce v Ústavu dějin socialismu nastoupila do této instituce jako vědecká pracovníce. Téma disertace „Změny ve struktuře a postavení dělnické třídy v Československu v letech 1948–1953“ naznačilo, jaká bude jedna z hlavních sfér celoživotního zájmu Lenky Kalinové.

Po zveřejnění prvních studií ji ústav pověřil vytvořením a vedením výzkumného týmu odborníků s úkolem analyzovat vývoj sociální struktury československé společnosti od roku 1918. V té době se většina prací i oficiálních dokumentů spokojovala s používáním obecných pojmů „dělnická třída“, „buržoazie“, „maloburžoazie“, „rolnictvo“ nebo „inteligence“, ale málo bylo známo o vnitřní struktuře těchto kategorií a o specifice i početnosti jejich podskupin. A právě na tyto otázky se výzkumný tým pod vedením Lenky Kalinové orientoval. Tvořili ho z Vysoké školy ekonomické Václav Průcha (se zaměřením na období 1918 až 1945) a Karel Jech, z Ústavu dějin socialismu vedle Lenky Kalinové Václav Brabec, Viliam Hanzel a Zdena Cejpková (s úkolem připravit bibliografii) a Jiří Maňák z Ústavu sociálně politických věd Univerzity Karlovy (všichni pro období poválečné). Na spolupráci formou podkladových

studií, konzultací nebo účasti v diskusích se podíleli další badatelé z historických ústavů, sociologických pracovišť a z Vysoké školy ekonomické v Bratislavě, jako například Karel Kaplan, Jozef Faltus nebo sociologové z týmu Pavla Machonina, který se zabýval blízkou tematikou sociální stratifikace československé společnosti. Výsledky první etapy výzkumu včetně bibliografie byly publikovány a předloženy odborné veřejnosti k diskusi jako součást připravovaného širšího výzkumu o vývoji československé společnosti v uplynulém půlstoletí ve zvláštním čísle *Revue dějin socialismu* z roku 1968.² Dokončená verze nemohla být po roce 1968 publikována a vydal ji až v roce 1993 s nepatrnými úpravami Ústav sociálně politických věd Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy pod názvem *K proměnám sociální struktury v Československu 1918–1968*.

Tento výzkum se stal pro Lenku Kalinovou východiskem k soustavné vědecké činnosti v oblasti nejnovějších sociálních dějin Československa a následně i České republiky. V polovině šedesátých let navázala externí spolupráci s tehdejšími Kabinetem hospodářských dějin ČSSR na Vysoké škole ekonomické v Praze, což byl začátek součinnosti s touto školou, která pokračovala i v následujících desetiletích.

V roce 1970 byla vyškrtána z KSČ a propuštěna ze zaměstnání v Ústavu dějin socialismu, který byl zrušen. Vzhledem k astmatu, které ji provázelo již od válečných let, a dalším chorobám jí byl přiznán částečný invalidní důchod. V této obtížné době bez trvalého zaměstnání ji přizval kolektiv hospodářských historiků na Vysoké škole ekonomické k řešení státního úkolu „Hospodářské a sociální dějiny Československa od roku 1945“. Z této tematiky připravila publikovaná vědecká sdělení o mzdovém vývoji a sociálně-ekonomické struktuře evropských socialistických zemí. Postupně se zapojila i do autorských kolektivů souborných prací. Od této doby se již plně věnovala sociálním aspektům hospodářských dějin.

Zároveň tlumočila z maďarštiny (zčásti i prostřednictvím Pražské informační služby) a překládala v Maďarsku vydávané ekonomické a sociologické práce. Pro Ekonomický ústav Československé akademie věd zpracovávala dokumentaci z maďarských odborných časopisů, o kterou byl vzhledem k reformním snahám v Maďarsku značný zájem. Navázala kontakty s předními maďarskými hospodářskými historiky a sociology a psala články do maďarských odborných časopisů. O absurditě tehdejší situace svědčí skutečnost, že v době, kdy nesměla být zaměstnána ve společenskovědní oblasti, přijížděla pro ni vládní auta a vzhledem k širokému všeobecnému rozhledu ji odvažela tlumočit během maďarských státních návštěv. Byla opakovaně hostem rektora budapeštské Vysoké školy ekonomické profesora Ivána T. Berenda, a to i poté co byl zvolen předsedou Maďarské akademie věd a souběžně s tím vedl i jeden z amerických ústavů pro zkoumání hospodářského vývoje v evropských socialistických zemích (to bylo v Československu něco nepředstavitelného). Již v roce 1971 Kalinová přeložila a Vysoká škola ekonomická vytiskla Berendův přehled vývoje maďarské ekonomiky pod názvem *Socialistická*

2 Obsah čísla tvořily příspěvky Václava Průchy, Jiřího Maňáka, Lenky Kalinové, Václava Brabce, Karla Jecha a Viliama Hanzela (s. 961–1189).

přestavba hospodářství a rozvoj výrobních sil v Maďarsku 1945–1970. Vrcholem strmé Berendovy vědecké kariéry bylo předsednictví světového kongresu historických věd v Oslu v roce 2000.

V roce 1976 byla Lenka Kalinová přizvána k externí součinnosti s výzkumnou skupinou pro analýzu hospodářské situace a „zdokonalení plánovitého řízení“ na Katedře národohospodářského plánování VŠE. Ačkoliv v té době již měla bohatou publikační činnost, podílela se na přípravě skript pro studenty Vysoké školy ekonomické (od roku 1979 postupně sedm titulů) a vedla i posluchače při přípravě jejich diplomových prací, do zaměstnání na VŠE mohla být přijata po dřívějších marných pokusech až v roce 1982, a to pouze na každoročně obnovovaný třetinový úvazek a v zařazení „pomocné pracovnice“. Z tehdejších publikací Lenky Kalinové je možno jmenovat knihu *Máme nedostatek pracovních sil?*, spoluautorství monografie *Hospodářské dějiny evropských socialistických zemí* a spolu s Václavem Průchou publikaci *Dlouhodobé tendence ve vývoji struktury československého hospodářství*.³ Její články vycházely do roku 1989 v časopisech *Politická ekonomie* (osm příspěvků), *Plánované hospodářství*, *Demografie*, *Ekonomika práce*, *Práce a mzdy*, *Odbory a společnost*, *Pedagogika* a cizojazyčně v *Acta Oeconomica Pragensia*. Často přispívala do *Ekonomických studií Výzkumného ústavu plánování a řízení*. V tomto ústavu jí byl svěřen výzkum vybraných úseků sociální sféry.

K paradoxům tehdejší politické situace patřilo, že redaktoři nakladatelství Svoboda, Horizont, odborných časopisů i vedoucí pracovníci výzkumných ústavů (většinou členové KSČ) tiskli bez obtíží práce Lenky Kalinové a vyjadřovali jí podporu, ale stranické orgány v Praze-Žižkově, kam spadala Vysoká škola ekonomická, lpěli na dogmatu, že ji nelze přijmout na tuto školu, a to ani na vědecký úsek, tedy mimo pedagogický proces. V době externí spolupráce Kalinové s Katedrou národohospodářského plánování VŠE po roce 1976 i po jejím přijetí na částečný úvazek v roce 1982 to byla pro členy této katedry trapná situace, protože všichni věděli, že tato „pomocná pracovnice“ patří mezi nejkvalifikovanější a nejproduktivnější jádro katedry.

Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let spočívalo těžiště zájmu Lenky Kalinové v oblastech zdrojů pracovních sil, odměňování, úrovně vzdělání a kvalifikace jako faktoru ekonomického růstu, mzdové stimulace a požadavků vědeckotechnického pokroku na pracovní sílu. Tyto otázky zkoumala i z hlediska mezinárodní komparace. V návaznosti na šedesátá léta se nadále věnovala výzkumu sociální struktury společnosti, nyní s důrazem na profesní a kvalifikační strukturu technických a řídicích pracovníků. O této nedoceňované tematice publikovala články i v Maďarsku, Sovětském svazu a při příležitosti světového kongresu hospodářských dějin v Belgii.

Svou pozdější situaci charakterizovala těmito slovy: „V 80. letech se celková situace poněkud měnila. Pokud jsem byla vedena jako pracovnice VŠE, nikdo nezkoumal,

3 KALINOVÁ, Lenka: *Máme nedostatek pracovních sil?* Praha, Svoboda 1979; PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské dějiny evropských socialistických zemí*. Praha, Svoboda 1977; PRŮCHA, Václav – KALINOVÁ, Lenka: *Dlouhodobé tendence ve vývoji struktury československého hospodářství*. Praha, Horizont 1981.

v jakém postavení tam působím. V té době se velmi málo lidí zabývalo problémem vzdělání a zaměstnanosti, takže byl o toto téma velký zájem. Pro sebe dodnes užívám rčení ‘mezi slepými jednooký králem’. Proto se na mne obracely redakce různých časopisů a instituce o příspěvky, oponentury, posudky a expertizy. Po několik let jsem působila jako oponent výzkumných prací ve Výzkumném ústavu práce v Bratislavě... Byla jsem zapojena do výzkumu v dalších institucích – ve Výzkumném ústavu pro vědeckotechnický rozvoj, ve výzkumných ústavech vysokých a středních škol, v projektu Matematicko-fyzikální fakulty (v rámci projektu Modelování ve školství), pro ministerstvo školství i nadále v Ústředním ústavu národohospodářského výzkumu.⁴

Po vyhlášení ekonomické reformy v polovině osmdesátých let hledala Kalinová možnosti, jak svými poznatky přispět k zefektivnění jejích sociálních aspektů. V letech 1986 a 1989 zařadilo nakladatelství Svoboda do edice „Ekonomie a společnost“ její knihy *Zaměstnanost, vzdělání a intenzifikace a Lidský potenciál v podmínkách přestavby* (druhý titul ve spoluautorství s Václavem Sovou). V roce 1989 přispěla do monografie *Hospodářský vývoj evropských zemí RVHP po roce 1970* kapitolami o pracovních silách a terciární sféře.⁵ Ačkoli její texty pochopitelně vycházely z reality předlistopadového období a reagovaly na ni, lze v nich najít četná poučení a doporučení aplikovatelná i na pozdější léta a na současnost.

Široké možnosti se pro Lenku Kalinovou otevřely po listopadu 1989. Bylo třeba hledat odpověď na nové jevy, které vyvstaly s transformací hospodářství, jako byla úloha sociální politiky ve změněných podmínkách, formování trhu práce, nezaměstnanost včetně jejích regionálních a generačních rozdílů, proměny sociální struktury, uplatňování absolventů odborných škol a všeobecně mládeže na trhu práce a jiné. V roce 1991 přešla na Institut hospodářské politiky při Vysoké škole ekonomické a o rok později ji vyzval děkanát Národohospodářské fakulty VŠE, aby se habilitovala. V roce 1992 obhájila práci *Některé otázky sociální transformace v Československu* a byla jmenována docentkou. Po zrušení zmíněného institutu ukončila zaměstnanecký poměr na Vysoké škole ekonomické, externě ale nadále spolupracovala s Katedrou hospodářských dějin VŠE (obnovenou v roce 1990) na rozsáhlém výzkumném úkolu Grantové agentury ČR „Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992“. V rámci tohoto grantu, který vyústil pod vedením Václava Průchy do stejnojmenné dvousvazkové monografie,⁶ napsala vedle kratších příspěvků z meziválečného období do prvního svazku všechny části týkající se sociální problematiky od roku 1945 do druhého, tisícistránkového svazku, a to včetně vědy, školství, zdravotnictví, sociální péče, demografie a výsledků výzkumu veřejného mínění.

4 Historička sociálních dějin odpovídá. In: *K životnímu jubileu Lenky Kalinové*, s. 5.

5 PRŮCHA, Václav – URBAN, Luděk ad.: *Hospodářský vývoj evropských zemí RVHP po roce 1970*. Praha, Svoboda 1989.

6 PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992*, sv. 1: *Období 1918–1945*; sv. 2: *Období 1945–1992*. Brno, Doplněk 2004 a 2009.

V roce 1990 začala mnohaletá spolupráce Lenky Kalinové s nově zřízeným Ústavem pro soudobé dějiny ČSAV, kde se zapojila do kolektivního grantového výzkumu „K dějinám české společnosti po druhé světové válce“. Specializovala se na sociální aspekty tohoto vývoje s propojením na řadu politických otázek, zejména v období 1945 až 1948, v šedesátých letech, při rozboru vlivu takzvané normalizace na sociální politiku a v zachycení zlomových momentů v historii odborového hnutí. Z bibliografie prací Lenky Kalinové lze zjistit, že od roku 1990 publikovala vedle několika knižních titulů články v sedmnácti domácích a třech zahraničních časopisech a čtrnáct příspěvků ve vědeckých sbornících, z toho polovinu v zahraničí – ve Spolkové republice, Švýcarsku, Maďarsku a v roce 1990 ještě v Sovětském svazu.

O aktivitě Lenky Kalinové při řešení grantu Ústavu pro soudobé dějiny svědčí skutečnost, že prvním svazkem nové edice ÚSD „Česká společnost po roce 1945“ se stala v roce 2004 její kniha *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*. Zabývala se v ní hlavními rysy společenského vývoje v prvních poválečných letech Československa. Zajímavé poznatky přinesl rozbor myšlenkových zdrojů poválečných společenských přeměn. Vedle návaznosti na Johna Maynarda Keynesa to byla koncepce „sociální bezpečnosti“, s níž vystoupil v průběhu války v Británii sir William Beveridge. Díla obou osobností představovala revoluci v ekonomickém a sociálním myšlení, stala se předělem v pojetí sociálního státu a ovlivnila reálnou sociální politiku mnoha zemí. Beveridgeova teorie se promítla do poválečných projektů mezinárodních institucí i vládních programů řady zemí včetně Československa.

Na uvedenou publikaci navázaly další dvě monografie, v nichž Lenka Kalinová shrnula výsledky své mnohaleté teoretické práce a na kvalitativně vyšší úrovni postihla základní trendy sociálně-politického vývoje české společnosti v letech 1945 až 1993. Tyto monografie je možno pokládat za vrchol tvůrčí činnosti Lenky Kalinové. Obě vyšly v pražském nakladatelství Academia v letech 2007 a 2012, první pod titulem *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969* a druhá s názvem *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993*.

V uvedených knihách je sociální vývoj zasazen do širšího rámce obecných československých a českých dějin i do mezinárodních politických a ekonomických souvislostí. Autorka dlouhodobě skládala mozaiku poznatků ústících do těchto stěžejních děl, která korunovala její systematický výzkum. Stále zřetelněji se zde prosazoval její syntetický a interdisciplinární přístup, stejně jako schopnost konfrontovat sociální realitu s vytyčenými cíli hospodářské a sociální politiky. K metodě analýzy patřila i mezinárodní komparace zkoumaných jevů.

V knize *Společenské proměny v čase socialistického experimentu* Kalinová zkoumá vývoj sociální politiky a sociální reality v Československu za téměř čtvrtstoleté období po druhé světové válce. Postupný přerod společnosti analyzuje v mnoha rovinách – v dobově proměnných politických, ekonomických a sociálních cílech politické garnitury, ve změnách sociálního složení společnosti a mobility obyvatelstva, v jednotlivých oblastech sociálního postavení a životní úrovně populace včetně hodnocení dosaženého stupně vzdělanosti, výkyvů veřejného mínění a úlohy odborů.

Od nástupu reformního hnutí v polovině šedesátých let do roku 1968 charakterizuje autorka sociální souvislosti a reflexe reformních kroků a jejich ohlas ve společnosti, obnovování suverenity sociální politiky a posilování úlohy jejích subjektů, mimo jiné i závodních a podnikových rad a odborů. Navrhovaná i počáteční realizovaná opatření směřovala k překonání paternalistického směřování sociálního státu, k denivelizaci pracovních příjmů a ke změnám struktury příjmů plynoucích ze společenských fondů.

Rozbor událostí v roce 1969 se stal východiskem další knihy *Konec nadějí a nová očekávání*. V její první části autorka popisuje nejen „restauraci starých pořádků“, ale nastiňuje i politický, hospodářský, sociální a mezinárodní vývoj až do roku 1989, a někde i za tento mezník. Poukazuje přitom na skutečnost, že se na přelomu šedesátých a sedmdesátých let projevovaly krizové symptomy jak v zemích sovětského bloku, tak ve vyspělých kapitalistických státech. V Československu ovšem narazil reformní pokus o řešení krize systémového charakteru na vnější zásah, přičemž „normalizační“ politika znemožnila plynulé zapojení republiky do nových civilizačních proudů, které v této době startovaly v západních zemích.

Obě monografie ve své časové posloupnosti a obdobné struktuře i metodě zpracování podávají plastický obraz bezmála půlstoletého sociálního vývoje Československa, respektive českých zemí, k němuž patří i určitý přesah do devadesátých let. K hlubšímu poznání sociálního vývoje přispívá rozbor škály faktorů, které formovaly postavení různých společenských vrstev: úroveň a skladbu jejich příjmů a výdajů, sociální zabezpečení, osobní a takzvanou společenskou spotřebu, životní způsob včetně trávení volného času, reflexi politického dění v různých společenských a generačních vrstvách, v opozičním hnutí, v odborech i ve vládnoucí komunistické straně. Číselné údaje jsou vedle textové části soustředěny do tabulek převzatých nebo upravených ze statistických ročenek, mezinárodních statistik, resortních publikací, jednorázových mikrocenzů a dalších průzkumů.

Podobně jako v předcházejících výzkumech, a zejména v posledních syntetizujících textech akcentovala autorka komparaci se světem – ve všech etapách vývoje sociálního státu, od počátečního rozmachu až k současným pokusům o jeho teoretickou a praktickou destrukci v době sílící globalizace a světové finanční krize.

Bibliografie prací Lenky Kalinové, sestavená v roce 2009 samotnou autorkou, obsahuje sto třicet publikovaných titulů a jednašedesát nepublikovaných výzkumných studií, posudků a podobně, z toho v zahraničí třináct publikací a osm expertiz. Soupis zachycuje šest knižních titulů, sedm knih vzniklých ve spoluautorství a dále sedm vysokoškolských skript, zčásti rovněž ve spoluautorství. Většinu publikovaných prací tvoří články v odborných časopisech, publikace z výzkumných pracovišť, příspěvky do sborníků a tištěné referáty určené pro domácí i zahraniční vědecké akce.

Vedle vědeckého přínosu – a nyní žel i odkazu – Lenky Kalinové nelze opomenout její osobní vlastnosti, které oceňují všichni, kdo ji blíže poznali. Od mládí to byla touha po poznání, provázená pracovitostí, cílevědomostí, svědomitostí, zápalem pro vědeckou práci a spolehlivým plněním převzatých úkolů. Pokud docházelo v jejím hodnocení určitých jevů nebo procesů k posunu, nevyplývalo to nikdy z konjunkturalistických pohnutek, ale jen z hlubšího poznání. Úkoly ochotně

přebírala i v situacích, kdy nebylo jasné, jaké bude jejich finanční ohodnocení, a nejednou i s rizikem, že se finanční odměny nedočká. Byla otevřená ke kritickým připomínkám a až přehnaně sebekritická vůči výsledkům vlastní práce. Zvláště je třeba vyzvednout její skromnost a přátelský vztah k lidem. Přitom po celý život musela překonávat potíže vyvolané chatrným zdravím, ale ani v nejobtížnějších chvílích nemocničního ošetřování ji neopouštěl zájem o sledování společenského vývoje a nepřestávala sprádat plány své další tvůrčí činnosti. Tak tomu bylo i při našich debatách na nemocničních chodbách a při mé poslední návštěvě v jejím bytě několik dní před úmrtím.

Po celý svůj život se mohla spolehnout na všestrannou podporu svého manžela a úctu obou svých dětí, které vedla k životní odpovědnosti a profesionální náročnosti v jejich oborech ekonomie a lékařství.

* * *

Význam a vlastnosti Lenky Kalinové výstižně charakterizoval ve smutečním projevu v obřadní síni motolského krematoria dne 2. července 2014 ředitel Ústavu hospodářských a sociálních dějin Univerzity Karlovy Michal Pullmann, který zde mimo jiné řekl:

„Lenka Kalinová patřila k velmi výrazným osobnostem historické vědy. Patřila k těm historičkám, které si vytvořily své vlastní stanovisko a nezaměnitelný rukopis, přitom ale byla – a toho jsem si vždy velmi vážil – otevřená nejrůznějším podnětům, a zejména odlišným interpretacím. Nebudu vyjmenovávat všechny aspekty a motivy, které vnesla do sociálních dějin – otázky sociální stratifikace, demografické analýzy nebo ekonomické procesy. Zjišťujeme dnes stále častěji, že naše dnešní otázky a tázání patřily k jejímu myšlenkovému světu jako samozřejmá součást. A že její dílo patří k tomu nejcennějšímu, co máme...

Mohl bych uvádět fakta a data, která zachycují její život a dílo. Pro mne je však důležitější zdůraznit vnitřní pravdivost její činnosti – to, čemu se někdy říká duše díla. Ani při těch nejobtížnějších vědeckých postupech Lenka Kalinová totiž nezapomínala na motiv, který se vědecky obtížně dokazuje, bez něhož by však ani věda neobstála – totiž na důležitost spravedlnosti a hledání lidského štěstí.

Pamatuji si, jak jsem se zatajeným dechem poslouchal peripetie jejích zkušeností z válečné Budapešti, studií na filozofické fakultě v padesátých letech nebo z práce na otázkách sociální stratifikace v letech šedesátých. Právě tímto pohnutým osudem jsem si vykládal její důraz na hledání lidského štěstí, které se nedá vtěsnat do škatulek spolupráce s režimem nebo opozice, víry nebo nevíry v ideologii, strachu nebo nadšení, konformity nebo disentu. Lidé v minulosti nebyli nositeli nějakých věčných pravd a kategorií, ale své štěstí hledali – někdy i s omyly, někdy s nečekanými výsledky.

Tato vysoká citlivost Lenky Kalinové vůči nejdůležitějším otázkám lidského života a nejednoznačnosti rozhodnutí se projevovala i v jejím osobním přístupu – byla vždy živá a energická, zároveň tolerantní, byla pracovitá i laskavá, své teze měla dobře

promyšlené, nikdy však příliš sevřené nebo sterilně uzavřené. Pochvale a uznání se sama bránila – s poukazem, že přece není dokonalá.

Také za tyto její vlastnosti – že dokázala uznat svou nedokonalost a že byla citlivá vůči složitosti životních osudů lidí v minulosti – jsem si jí vždy velmi vážil. Pokud by se i nám dnes podařilo spojit vědecké úsilí s takovou mírou myšlenkové a lidské opravdovosti, a zejména s důrazem na spravedlnost jako něco, co není jen nahodilou individuální volbou, nýbrž závazkem pro nás všechny, třeba by se nám podařilo promlouvat tak naléhavě, jako se to podařilo Lence Kalinové směrem k nám.

Lenka Kalinová nám bude chybět.“

Kronika

Dvacáté století v životě a díle jednoho českého historika

*Zemřel Robert Sak (1933–2014), autor „Riegera“
a „Anabáze“*

Dalibor Vácha

Robert Sak prožil spletitý život, jehož románové zpracování by si pravděpodobně vysloužilo u kritiků i obyčejných čtenářů nemálo výtek alespoň pro jednu neuvěřitelnou, fantastickou, přesto skutečnou zápletku. Zápletku, jejíž rozvinutí a nečekané rozuzlení trvalo dobré tři čtvrtiny vrtošivého dvacátého století. Už ono místo narození historika, který vyrostl v Plzni a jemuž nakonec obzvláště přirostly k srdci jižní Čechy, tedy Charkov v tehdejším Sovětském svazu, vzbuzovalo u jeho posluchačů a studentů spousty vyslovených i nevyslovených otázek. Proč Charkov? Co za tajemný příběh se za tím místem skrývá? A není divu, že bylo tolik otázek také v souvislosti s jeho nejznámější knihou o československých legionářích a jeho téměř celoživotním uvažováním o českém vztahu k Rusku. Přitom počátek života budoucího dějepisce a spisovatele (nikdo tyto dvě polohy neodděloval) byl do ukrajinského Charkova zasazen spíše náhodou a z důvodů pro dvacáté století příznačných nežli z důvodů řeklo by se romantických, nebo dokonce čistě dobrodružných či záhadných. Robertův otec vycestoval do Sovětského svazu za prací, neboť v krizi postiženém Československu se nemohl uplatnit, a po jistých peripetiích

se seznámil a oženil s dívkou pocházející z oděské židovské rodiny. Poznali se právě v ukrajinském Charkově a tam se jim po nedlouhé známosti narodil syn Robert. Po několika složitých měsících se rodina s několikaměsíčním chlapcem rozhodla odejet do vlasti manžela a živitele rodiny. Velkou roli jistě sehrály opět ekonomické důvody a zhoršující se situace na Ukrajině, kde byl Sakův otec svědkem i následků neblaze proslulého hladomoru třicátých let. Manželství však po návratu do Československa dlouho nevydrželo a Robert tak v časném dětství ztratil svou matku; zůstalo mu pouze několik útržkovitých vzpomínek.

Proč takhle zešířila o relativně krátkém úseku života jednoho českého historika? Odpověď na tuto případnou otázku ponechme stranou. Prozatím.

V Plzni zažil válku a později vzpomínal jak na stres spojený s nálety, tak na nadšení z vjezdu amerických tanků do jásajících plzeňských ulic. A k těm nejoblíbenějším koníčkům patřila rozhodně četba, ale to snad ani nemá smysl dodávat.

Milovník kultury jako takové, historie, knih a psaní skončil po plzeňských gymnaziálních a pražských vysokoškolských studiích na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy jako archivář. Rozhodně ne špatný nebo ojedinělý začátek kariéry dějepisce. V jednu chvíli je svědkem zničení (rozkradení?) pozůstalosti po Radolovi Gajdovi a prvotní zájem o osudy této podivné a rozporuplné osobnosti meziválečného Československa ho dle vlastních slov nakonec přivádí k látce, která se později přetavila v jednu z nejdůležitějších monografií o československých legiích vůbec. Archiv však nemá být Sakovým osudem.

Dostává se do nakladatelství Růže v Českých Budějovicích, kde jako šéfredaktor ve spolupráci s kruhem podobně založených a stejně zapálených lidí buduje z nevýznamného regionálního nakladatelství v šedesátých letech výjimečný podnik, jehož dvěma tvářemi je intelektuálně náročná literatura či texty potlačovaných katolických autorů a humoristické tituly či sešitové edice dobrodružné četby.¹ Tak v jednom roce (1969) vyšly s logem rožmberské růže například vzpomínkové *Tváře ve stínu* Zdeňka Kalisty i *Besídka zvláštní školy* Miloslava Šimka a Jiřího Grossmanna. Sám jsem byl nesmírně fascinován Sakovým vyprávěním o návštěvách u Zdeňka Kalisty, kdy jsem neopomenul pátrat po tom, zda se řeč „náhodou“ nedotkla třeba Rudolfa Medka. Změny v české kulturní politice a společnosti po srpnu 1968 však vykazují Růži opět mezi podružná krajská vydavatelství a Roberta Saka posílají na dvacet let mezi slévárenské dělníky českobudějovické Škodovky.

Důvodů k odstavení Roberta Saka z redakce Růže a jeho distancování v dělnické profesi až do pádu komunistického režimu bylo jistě více. Se svými názory na okupaci a dobu před ní i po ní se příliš neskrýval, opakovaně odmítl nabídku spolupráce se Státní bezpečností, možná se ale také komusi zachtělo sáhnout po vedoucí pozici v nakladatelství na jeho úkor. Robert Sak ale kupodivu na práci ve slévárenském provozu nevzpomínal ve zlém, spíš někdy s notnou dávkou nostalgie, jak už to u vzpomínek i na doby mizerné bývá. Jen mu zhořkla zjištěním z otevřených

1 Činnost nakladatelství Růže přibližuje článek Veroniky Košnarové „Hlasy bez rámu: Krajské nakladatelství ve věku konkrétní iracionality“ v tomto čísle *Soudobých dějin*.

porevolučních archivů, že na něj pilně donášel jeden z jeho spolupracovníků, kterému paradoxně věřil možná nejvíce.

Těžko uvěřit, že biografie Františka Ladislava Riegera vznikala ve stejné době, kdy Sak chodil do směnného provozu v továrně.² Je jisté, že volno a dovolené trávil při bádání a psaní, přestože naděje na vydání byla nulová. I zmiňovaná legionářská *Anabáze* se rodila s perspektivou šuplíku, kde opravdu spoustu let zůstala ležet.³ Obě knihy vyšly (po úpravách) až v devadesátých letech ve svobodných poměrech. Obě také zaznamenaly úspěch, a ta druhá je dodnes nepřekonaná. Klíčem k aktuálnosti a nepřekonanosti Sakovy *Anabáze* je analýza českého rusofilství v legiích a jejich zmařených ideálů. (K úvahám nad Bohdanem Pavlů, prvním československým vyslancem v Sovětském svazu, kterého legionáři žertem – a ne zrovna vlídným – přezdívali „Bohdan I. Veliký, car sibiřský“, se vrátil ještě v textu později otištěném v souborné knize *Co čte a nač myslí historik*.)⁴ Sice napsal o legiích „pouze“ jednu knihu původně do šuplíku, nikdy ale nad těmito tématy nepřestal uvažovat. Vždy budu vzpomínat na naše rozhovory nad osobností Rudolfa Medka, v nichž se odráželo dlouholeté probírání tím dávno zmizelým, komplikovaným světem, který někteří historici, a hlavně publicisté nyní podávají tak černobíle, což Sak neměl rád.

V roce 1990 se Sak objevuje na Jihočeské univerzitě (podle jeho slov vlastně náhodou) a stojí u zrodu tamního Historického ústavu, základu současné Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Obtížně se popisuje vztah, který navázal s mnohými studenty. Pokud mohu mluvit z vlastní zkušenosti, radoval se s nimi z jejich úspěchů a v horších časech vždy pomohl vlídným slovem. Rádi s ním pak zůstávali v kontaktu, i když je život zavál jinam zeměpisně a třeba i odborně. Jeho přednášky byly vždy oblíbené a nelze opomenout ani jeho vliv na běh a směřování celého pracoviště. Dodnes mám do paměti vpálené první okamžiky jedné jeho docela dávné přednášky, kdy náhle zvedl oči, dlouze se na nás zadíval, usmál se a pak se pustil do výkladu o českém nakladatelství. A podobný zkoumavý pohled jistě zažil každý jeho diplomant. Tázavý pohled plný zájmu, který patřil někomu duševně stále mladému.

Těžiště Sakovy odborné práce se stále, od počátku až do konce, pohybovalo v onom magickém rozmezí devatenáctého a první poloviny dvacátého století. A vždy ho měli v oblibě čtenáři; ač někteří kolegové s mírným despektem posuzovali míru Sakovy literárnosti jako nevědeckou, čtenář si stěžovat nemohl. Historie, pardon, dějepis (děje-pis!) jako umění, to bylo krédo muže, který si cenil nejen pečlivého faktografického zpracování, ale hlavně spisovatelského umu. Josef Jungmann (2007), Miroslav Tyrš (2013), Bedřich Fučík (2004), Anna Lauermannová-Mikschová (2003), Sidonie Nádherná (společně se Zdeňkem Bezecným, 2000); ti všichni (zejména poslední tři jmenovaní) mu čímsi učarovali a vědecké biografie napsané jako

2 SAK, Robert: *Rieger: Příběh Čech devatenáctého věku*. Semily, Městský úřad Semily 1993; 2. vydání: *Rieger: Konzervatívec nebo liberál?* Praha, Academia 2003.

3 TÝŽ: *Anabáze: Drama československých legionářů v Rusku 1914–1920*. Jinočany, H&H 1996.

4 „Mohutný sen“ Bohdana Pavlů. In: TÝŽ: *Co čte a nač myslí historik*. České Budějovice, Jihočeská univerzita 2008, s. 175–221.

vyprávění o lidech, a hlavně jejich době, se měly stát Sakovým výsostným polem působnosti.⁵ Nechtěl psát kratší texty, nejjistěji se cítil v žánru knižní monografie. V osobních rozhovorech přiznával, že moderní metody výzkumu ho bezpochyby zajímají, jejich výsledky ho ale asi nedokázaly uchvátit. Jeho posledním dílem se stal (stane) jeho vlastní příběh. A jak už bylo jeho dobrým zvykem, není to příběh Roberta Saka jako individua, ale příběh doby a světa, v němž Robert Sak žil a tvořil.

A možná nyní je správný čas dopovědět příběh, který jsem necitlivě pouze naznačil na počátku tohoto textu a který prozatím končil odchodem matky ze Sakova života. Je ale nutné udělat skok v čase. Nikdy jsem Roberta Saka neviděl zcela vykojeného. Jen jednou jedinkrát, v roce 2007. A to i s časovým odstupem od toho momentu, který ho původně zbavil slov. A stejně tak každého, jemuž posléze vyústění rodinného příběhu vyprávěl. Ozvala se totiž jakási paní, která sledovala ruskou obdobu televizního pořadu *Pošta pro Tebe*. Roberta hledala z Izraele rodina jeho matky. Matka, dobře již přes devadesát let věku, Robertovi dokonce napsala i dopis. Přes válku se skrývala v Praze (jako Židovka a občanka SSSR více než jeden důvod ke skrývání) a posléze se vrátila do Ruska, zastesklo se jí. V roce 1990 pak s rodinou emigrovala do Izraele. První a poslední dopis, který od ní Robik (tak mu říkávala) kdy obdržel, přišel v roce 2007. Záhy zemřela, jako kdyby čekala, až se naposledy spojí s prvorozeným, „ztraceným“ synem. Námět spíše pro pokleslé melodrama než pro život seriózního historika? Pouze skutečnost.

Když po letech zdravotních potíží a boje s nimi Robert Sak zemřel, skončila jedna kapitola. On by mi za podobné klišé jistě s úsměvem vynadal, ale ten pocit uzavření kapitoly a knihy nelze v kontextu jeho života jako spisovatele a jako člověka odehnat. Když jsem 22. srpna 2014 odcházel z pohřbu Roberta Saka na budějovickém hřbitově, kde se sešla řada českých historiků, blesklo mi hlavou, že 22. srpen je datem úmrtí Rudolfa Medka; muže, nad jehož osudem jsme se často (a zpětně bych chtěl, aby častěji) scházeli. A když je tento text v závěru laděn na tak osobní rovině, nemohu skončit ničím jiným než osobním slibem ze zcela jiného soudku: až bude hrát fotbalová Sparta, pane docente, zapomenu trochu, že fandím jinému klubu, a budu Spartě fandit i za Vás.

5 TÝŽ: *Josef Jungmann: Život obrozence*. Praha, Vyšehrad 2007; TÝŽ: *Miroslav Tyrš: Sokol, myslitel, výtvarný kritik*. Praha, Vyšehrad 2013; TÝŽ: „Život na vidrholci“: *Příběh Bedřicha Fučíka*. Praha – Litomyšl, Paseka 2004; TÝŽ: *Salon dvou století: Anna Lauermannová-Mikšochová a její hosté*. Praha – Litomyšl, Paseka 2003; TÝŽ – BEZECNÝ, Zdeněk: *Dáma z rajského ostrova: Sidonie Nádherná a její svět*. Praha, Mladá fronta 2000.

Anotace

GRAY, Ann – BELL, Erin: *History on Television*. New York, Routledge 2013, 257 s., ISBN 978-0-203-07480-0.

V posledních letech je v anglosaské historiografii velmi oblíbené bádání o odrazu historických událostí nebo procesů v takzvané populární literatuře: v komiksu, v beletrii, ve filmové tvorbě. Kniha *Dějiny v televizi* dvojice autorek Ann Grayové a Erin Bellové se obrací k dalšímu všudypřítomnému mediálnímu fenoménu. Tématem jejich knihy je reprodukce a prezentace historie v televizních pořadech. Dotýkají se přitom spíše tvorby dokumentárních pořadů a strategií jednotlivých stanic při jejich vytváření a nasazování. Vzhledem k národnosti autorek je pochopitelné, že se drží zejména produkce britských televizí a nepřekračují tyto hranice geograficky ani jazykově. Kniha se konceptuálně hlásí k oblasti *public history* a odkazuje například na Jerome De Groota.

V první kapitole, nazvané „Televizní podnikání: Veřejná služba a její zviditelnění na trhu“, se autorky zabývají obecnou historií britských dokumentárních sérií, jejich významem i proměnami. Zmiňují, že podobné pořady se pohybují mezi zábavou a vzděláváním, a v tomto kontextu polemizují nad samotným termínem „vzdělávání“ a jeho místem v televizních dokumentárních pořadech. Je to zcela logické, protože přílišná

míra „explicitního vzdělávání“ by mohla poškodit oblíbenost pořadu u širšího publika. Současně autorky poukazují i na měnící se strategii televizních společností při nasazování pořadů s dokumentárně historickým obsahem. Načrtávají politiku jednotlivých vysílacích společností, samozřejmě v čele s BBC. K analyzovaným pořadům patří formáty známé i z českého prostředí, například interaktivní *100 největších Britů*. Zajímavostí může být například protnutí historie a *reality show*, jako v případě *Domu z roku 1900*, kdy se moderní rodina pod dohledem kamer snaží tři měsíce žít v pozdně viktoriánském domě s dobovým zařízením.

Druhá kapitola „Mezník a vlajková loď televizního vysílání: Dědictví a národní identita“ se pokouší proniknout k dokumentární tvorbě i z hlediska genderu a poukazuje na jeden evidentní, přesto nepřilíš vnímaný fakt – moderátoři a historici hostující v těchto pořadech jsou skoro výhradně muži. S tím souvisí i využití renomovaných historiků jako jakýchsi televizních celebrit. Patří k nim například Ian Kershaw v pořadu *Nacisté: Výstraha dějin*. Autorky připomínají nejúspěšnější podobné pořady (*Civilizace* nebo *Svět války*) a zdůrazňují termín *Blockbuster History* (Historie jako trhák), pod nějž zahrnují pořady, které využívají historii pouze jako rekvizitu a jsou koncipované tak, aby mířily na co nejširší publikum. Příkladem může být

velmi populární pořad *Kdo myslíte, že jste?*, kde známé osobnosti hledají své rodové kořeny.

V kapitole „Komemorace a 'historická událost' v televizním vysílání: Paměť a identita“ se autorky od obecnějších záležitostí dostávají k více konkrétním, což ilustruje jejich zájem o mediální obraz různých výročí, zejména o komemoraci druhé světové války. Tentokrát se nesoustředí pouze na produkci samotného pořadu nebo na uvažování produkčních o něm, ale také na reakce veřejnosti, včetně těch kontroverzních.

Následující dvě kapitoly „Historická rekonstrukce: Účast, zkušenost a vctění“ a „Co si myslí 'oni', že jsme 'my': Zaměřeno na diváky“ reflektují vzestup zájmu o tematické historické pořady v 90. letech, které jako kdyby popíraly mnohokrát proklamovaný „koniec dějin“. Autorky se vracejí k výše zmiňovaným *history reality shows*, jejichž koncept je označován jako *living history*. Ve výsledcích průzkumů mezi diváky autorky značně zohledňují kategorie věku a genderu, upozorňují přitom ale na skutečnost, že se při analýze držely více vytyčených strategií jednotlivých televizních stanic při zařazování pořadů než skutečného obrazu divácké obce. Zmiňují tak mimo jiné aktuální příklon k mladším divákům (například v sérii *Hrůzostrašné příběhy*).

V závěrečné kapitole „Problematizace 'veřejné' historie: Co se málokdy podaří“ se autorky pokoušejí „vypíchnout“ témata a oblasti, které tvůrci dokumentárních pořadů a sérií ve Velké Británii obecně opomíjejí. Zdůrazňují tak nedostatek pořadů, které by se zabývaly minulostí z hlediska rasy, imperiálních dějin, mezinárodních vztahů, regionálních a národních dějin průmyslu a v neposlední řadě také *women's history*, kde však už nalézají několik výjimek – například sérii *Ženy ve spítfiru* o pilotkách v britském letectvu za druhé světové války.

Kniha sice není nijak převratná z hlediska metody ani zpracování, nicméně nabízí zajímavý vhled do oblastí, která je nezaslouženě opomíjena. Její výhodou je zaměření pouze na jednu „národní“ televizní síť, díky čemuž

autorky mohly jít ve svých analýzách relativně do hloubky a neutápějí se v řadě vzájemně dostatečně nesouvisejících příkladů. Právě pečlivé zpracování je hlavní předností knihy. Pro českého čtenáře pak může být mimo jiné zajímavé i to, jakým způsobem vnímá britské prostředí televizní formáty, které jsou známé i tady.

Dalibor Vácha

KUČERA, Martin: *Karel Berman: Kronika života operního pěvce*. Edice Paměť, sv. 77. Praha, Academia 2014, 600 s., ISBN 978-80-200-2320-9.

Čtenář, který jen prolistuje předloženou knihu, hned nabude neodbytného dojmu, že je jistě něčím více než „pouhou“ kronikou života jednoho operního pěvce, kterou slibuje podtitul. Už samotné zachycení životních faktů a umělecké dráhy Karla Bermana (1919–1995) by pochopitelně znamenalo nesporný přínos. Jak připomněl Jindřich Bálek v recenzi Kučerovy publikace, zveřejněné pod názvem „Důležitost paměti“ 23. února 2014 na informačním portálu *Opera plus*, paměť v oboru interpretačního umění je krátká a dojem z živého hudebního zážitku bývá až nespravedlivě pomíjivý (<http://operaplus.cz/dulezitest-pameti/>). Je nutno ale dodat, že metodu „kronikářské výpovědi“ chápe Martin Kučera v širším slova smyslu, než je obvyklé. Spojuje ji s „rekonstrukcí a zohledněním příslušných kontextů“ (s. 18), práci kulturního historika odvíjí „na pozadí hermeneutické metodologie rozumění a interpretace“ (s. 12 n.). Svou knihu Kučera nazývá na jednom místě skromně „pokusem o historický portrét“ Karla Bermana (s. 14, srv. též s. 516). Dodejme, že jde o první komplexní životopis tohoto operního pěvce, režiséra a hudebního pedagoga. Autor mohl navázat pouze na některé dřívější dílčí studie či medailony, například v publikaci Emanuela Kopeckého *Pěvci Národního divadla* (Praha, Panton 1983, s. 9–17).

Svůj výklad Martin Kučera rozčlenil chronologicky – po způsobu kronikářů. V obdobích Bermanovy vrcholné pěvecké činnosti kráčí potom od sezony k sezoně, namnoze i od jedné premiéry k druhé. Dostává se nám vyčerpávajících údajů z umělecké biografie výjimečné osobnosti, autor předkládá v nejednom případě i objektivní fakta týkající se Bermanovy odborné přípravy. Zdařile mimo jiné rekonstruuje prostředí pražské konzervatoře, kde jeho hrdina v letech 1938–1940 a 1945–1946 studoval. Kromě jiných pramenů využívá Martin Kučera svědectví pamětníků, a především vzácně dochovaných deníků, do nichž si Berman již od předválečné doby zapisoval poznámky o svém uměleckém poslání, v menší míře pak také postřehy z osobního života. Důležité je, že Bermanovu osobnost autor nevidí izolovaně, ale dešifruje jeho životní dráhu v hustém pletivu sociálních vztahů. Bermanův svět se tak zlidňuje řadou mužů a žen, kteří ovlivňovali jeho vývoj.

Pěvcův život Martin Kučera chápe a zasazuje do širších kulturních kontextů. Na prvním místě stojí konfrontace umělecké dráhy Karla Bermana s fenoménem opery Národního divadla, k jehož spolutvůrcům se umělec posléze zařadil. Členem opery Národního divadla v Praze se stal až v roce 1953 (po působení v opeře v Opavě v letech 1946–1948 a poté v Plzni), ale již předtím – za Ostrčilovy éry – na tuto scénu vstoupil. Nepodařilo se doložit, kdy poprvé navštívil Národní divadlo, ale pravděpodobně to bylo již ve 20. letech. Ostrčilovo vedení označuje Kučera za „zřejmě vrcholné období“ v dějinách opery Národního divadla (s. 63), a lze předpokládat, že intenzivní prožitky Bermana ovlivnily jako vnímavého diváka a později i jako stále více odborně připraveného studenta.

Píšeme-li o fenoménu opery Národního divadla, je třeba si uvědomit, že v podání autora se jedná znovu především o jednotlivé osoby, uskutečňující své umělecké představy ve vzájemně se inspirující spolupráci, ale i v občasných konfrontacích, zatížených v některých případech i osobními averzemi.

Domnívám se, že budoucí dějepisci opery Národního divadla naleznou mnohou inspiraci v Kučerových portrétech uměleckých osobností i dílčích postřezích o nich. Vedle portrétu již zmíněného Otakara Ostrčila předkládá autor také kultivovaně načrtnuté obrazy Ostrčilova nástupce Václava Talicha a dalších významných osobností, například dirigentů Zdeňka Chalabaly a Jaroslava Krombholce (mimochodem, autor je praprným posledně uvedeného umělce). Dlouhý by byl výčet pěvkyní a pěvců, s nimiž se Karel Berman na své dráze setkával. Připomeňme jen jeho komplikované vztahy s jiným vynikajícím představitelem české basové školy Eduardem Hakenem, které Kučera nově, ale velmi úsporně a citlivě nasvětluje (např. s. 348 n.).

Je třeba ještě upozornit na další rozměr rekonstrukce Bermanova života. Martin Kučera otevírá interpretační problém Bermanova židovství, přesněji řečeno problém židovských asimilantů, kteří přijali za svou českou kulturu a ideové hodnoty české společnosti. Výklad tohoto problému dospívá svého interpretačního vrcholu v kapitole věnované válečnému období a nazvané výstižně „Nezodpověditelné proč“. Stačí často jen navodit situaci konstatováním holých faktů, například při popisu provedení Bermanovy vlastenecky laděné *Písně*, která nesměla být v rámci Českého hudebního máje v Praze v roce 1940 uvedena pod jeho jménem – Berman přistoupil na tento bolestný, dobovým antisemitismem vynucený kompromis, když tolik toužil uslyšet svůj skladatelský debut (s. 70 n.). Jsem přesvědčen, že ještě v budoucnu dojde ocenění novátorské líčení Bermanova nuceného pobytu v koncentračním táboře Terezín a tamějšího uměleckého života (s. 81 n.). Dodejme, že před příchozem do Terezína v roce 1943 byl Berman od předešlého roku internován v pracovním táboře v Lípě, po roce 1944 pak prošel peklím koncentračních táborů Osvětim a Kaufering (ten byl pobočkou tábora v Dachau).

Právě kapitola o letech druhé světové války možná osloví čtenáře nejvíce svým citlivým vhladem. Je ovšem nutno zdůraznit,

že emotivně silných a vypjatých pasáží je v knize celá řada. Jednotlivé kapitoly se zdají vyvážené také svou informační hodnotou. Domnívám se (např. narozdíl od hudební kritičky Věry Drápelové v recenzi „Portrét pěvce Bermana je příliš kronikářský“ v *Mladé frontě Dnes* z 12. března 2014, s. B9), že kniha přinesla cenné impulzy pro analýzu takzvané normalizace v Národním divadle. Pochopitelně, některé závěry Martina Kučery, týkající se tak různých období a tak rozmanitých oblastí života, mohou být budoucími výzkumy korigovány. Namátkou uvedu (ovšem jako pouhý marginální detail) příliš rezolutní tvrzení, že Zdeněk Nejedlý „nenáviděl operetu“ (s. 233, pozn. 355), jež autor opírá o údajné osobní svědectví Františka Červinky. Ten však také ve své biografii *Zdeněk Nejedlý* (Praha, Melantrich 1969, s. 334) doložil, že Nejedlý „vzal na milost“ operetní repertoár za války v Moskvě, kdy poznal, jak nadšeně jej přijímají sovětská lidé. Ocenil přitom i výkony své snachy Štefy Petrové, tehdy členky moskevského Divadla operety.

Knihu Martina Kučery o Karlu Bermanovi je možno jednoznačně doporučit pozornosti historiků i muzikologů. Lze ocenit, že renomované nakladatelství Academia, které se vydání ujalo, knihu vybavilo seznamem použité literatury (chybí ovšem přehled vytěžených archivních pramenů), jmenným rejstříkem, a především soupisem operních divadelních představení Karla Bermana. Hodnotu samu o sobě představuje bohatá obrazová příloha, čerpající z umělcova osobního archivu.

Jiří Křestan

MATULA, Pavol: *Čechoslovákizmus na slovenských stredných školách 1918–1938*. Bratislava, Goralinga 2013, 111 s., ISBN 978-80-89601-03-5.

Předkládaná monografie se věnuje popisu, analýze a interpretaci ideologie čechoslovákismu ve slovenském prostředí v kontextu středního školství první Českosloven-

ské republiky. Zkoumá tak fenomén, jenž patřil „ke klíčovým faktorům ovlivňujícím dějiny Slováků a Čechů v průběhu celého 19. a 20. století“ (s. 97). Kniha je dílem slovenského historika Pavla Matuly, který od roku 2008 působí na Katedře historie Pedagogické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě a specializuje se na slovenské dějiny 19. a 20. století, zejména česko-slovenské vztahy, k nimž publikoval desítky studií.

Práce je rozdělena do kapitol „Pedagogové“, „Vyučovací jazyk“ a „Učebnice“, které sledují tři klíčové okruhy analyzované problematiky. Je třeba říci, že jejich rozboru dosud slovenská ani česká historiografie nevěnovaly dostatečnou pozornost. Matula považuje pedagogický sbor, jenž sehrál významnou intelektuální, osvětovou a vzdělávací roli v poválečné slovenské společnosti, za významného nositele ideje čechoslovákismu, založené na přesvědčení o existenci jednotného čechoslovenského národa v novém státě. Třebaže formování nové společnosti na Slovensku naráželo na problémy (málo úředníků mluvilo slovensky, chyběly kvalifikované pracovní síly apod.), střední i odborné školy se potýkaly s nedostatkem profesorů a základní školy s nedostatkem učebnic, slovenské školství se dařilo budovat poměrně rychle. Podstatnou měrou se na tom podíleli nově příchozí učitelé, jejichž mateřským jazykem byla čeština, která se tak stala důležitým prostředkem ovlivňujícím slovenské prostředí. To platí také o středoškolských učebnicích, zejména dějepisu, které šířily ideje čechoslovákismu a otevřeně propagovaly státní ideologii.

Pavol Matula k tématu přistupuje nepředpojatě a snaží se poukázat jak na pozitivní, tak negativní rysy ideologie jednotného čechoslovenského národa. Její význam spatřuje v několika rovinách: sehrála významnou úlohu při osvobození Slovenska z německo-maďarské nadvlády, byla rozhodným důvodem pro rozbití Rakousko-Uherska v době první světové války a zvyšovala početnost státotvorného národa v Československu. Pro Čechy a Slováky současně znamenala ideologie čechoslovákismu cosi odlišného:

pro české prostředí se dosavadní idea češství přirozeně rozšířila směrem na východ a rychle se přeměnila v českoslovenství, které v českých zemích zapustilo kořeny; na Slovensku byl tento vztah daleko komplikovanější, reálně zde existovala dlouholetá zkušenost s maďarskou ideou jednotného uherského národa a násilnou asimilací, a proto Slováci vnímali tuto ideologii jako ohrožení své národní suverenity, kultury, tradice i jazyka a ve svém důsledku i existence samostatného slovenského národa.

Matulova nerozsáhlá monografie přináší množství zajímavých podnětů a cenných úvah. Kromě jiného ji lze chápat i jako polemiku s dnešní oficiální vládní linií na Slovensku, která zdůrazňuje, že vznik československého státu v říjnu 1918 byl naplněním tužeb především českého národa, zatímco slovenské politické, kulturní, hospodářské, sociální a náboženské prostředí bylo v mnoha ohledech odlišné, takže se zde idea československého politického národa nasetkala s jednoznačným přijetím. Kniha tak představuje zajímavou diskusní platformu o vztahu Čechů a Slováků po roce 1918, kdy se prosazování českého vlivu ve slovenských školách stalo živnou půdou autonomistického hnutí ve 20. letech. Ne všechny autorovy závěry vyvolají souhlas, což však nijak nesnižuje hodnotu celé monografie. Ostatně čeští a slovenští historici jen těžko dojdou ke stejnému zhodnocení dějin první Československé republiky. Rušivý je snad jen autorův černobílý exkurz do českých církevních dějin, jenž vychází především ze slovenských titulů, přičemž autor zapomíná, že se podle dobových statistik hlásilo ke katolické církvi větší procento obyvatel v českých zemích než na Slovensku. Sympaticky působí, že autor dokáže svůj odborný výklad občas odlehčit i humornými postřehy o pedagogích za katedrou.

Práce vychází z četných pramenů (Národní archiv v Praze, Slovenský národní archiv v Bratislavě, Archiv literatury a umění Slovenské národní knihovny v Martině apod.) a literatury, zejména slovenské. Knihu uza-

vírá přehledný soupis pramenů a literatury, anglické shrnutí a obsah.

Marek Šmíd

SCHALLER, Helmut Wilhelm: *Ukrainistik in Europa: Historische Entwicklung und gegenwärtiger Stand*. Frankfurt/M., Peter Lang 2013, 261 s., ISBN 978-3-631-63655-8.

Publikace slavisty Helmuta W. Schallera *Ukrainistika v Evropě: Historický vývoj a současný stav* je studií o vědním oboru ukrajistiky, tedy o bádání v oblasti ukrajinského jazyka, literatury a kultury. Vývoj oboru sleduje autor na pozadí dějinných souvislostí jak na Ukrajině, tak v zemích, kde početná ukrajinská emigrace našla nový domov. Meziválečné Československo hrálo v tomto procesu významnou úlohu.

Autor podtrhuje události v ukrajinských dějinách počínaje Kyjevskou Rusí, které nejvíce ovlivnily pozdější vznik a rozvoj ukrajistiky. Značnou pozornost věnuje ruským restrikcím ohledně používání ukrajinského jazyka. V Rusku vyšla již v roce 1818 vědecká mluvnice ukrajinštiny (v ruském podání „maloruštiny“), ovšem následně tvrdé vládní sankce ve druhé polovině 19. století další rozvoj ukrajistiky znemožnily. Ukrajinština byla oficiálně prohlášena za dialekt ruštiny „pokažený“ polským vlivem a car Alexandr II. vyslal roku 1876 z německého Bad Emsu nařízení o zákazu produkce jakýchkoliv tiskovin v ukrajinštině na území ruské říše. Až v roce 1905 byla ukrajinština po rozpravách v petrohradské akademii věd, na základě tehdy nové historickosrovnávací metody, v Rusku oficiálně uznána za samostatný jazyk.

Příznivější podmínky byly v rakousko-uherské části Ukrajiny, kde se především Ševčenkova vědecká společnost (od roku 1873) zasloužila o rozvoj ukrajinistických vědních a uměleckých oborů. Evropanům poskytovaly zhruba do konce 19. století obraz a povědomí o Ukrajině cestopisy, ale i práce z oblasti lexicologie a muzikologie. Schaller sleduje také

vývoj terminologie označující ukrajinské etnikum a teritorium i to, kdy se na mapách a dalších historických dokumentech začíná objevovat termín „Ukrajina“.

Po ruské revoluci v roce 1917 se pak ukrajinnostika pěstovala především v emigraci, nejprve ve středo- a západoevropských zemích, později i v zámoří. Zvláště v kontextu současné politické situace zaujme autorovo srovnání, jaké možnosti jsou poskytovány etnickým Rusům na Ukrajině a naopak Ukrajincům v Rusku. Autor jednoznačně konstatuje, že taková privilegia, jako má ruské etnikum na Ukrajině (vyčísluje počet ruských škol, divadel, tiskovin a podobně), Ukrajincům v Rusku v žádném případě příznána nejsou.

Největší prostor v publikaci je věnován německé ukrajinstice, která na sebe upozorňuje zvláště po příchodu emigrantů po říjnové revoluci a skončení první světové války. Zájem o Ukrajinu pak vzrůstá před druhou světovou válkou a během ní. Je to zájem strategický i vědecký, jak ilustruje například výňatek ze zprávy o školství v Říšském komisiátu Ukrajina počátkem války: „Německá věda si zatím ukrajinského národa takřka nevšímala, a jelikož byl po dlouhá desetiletí schováván a ustrkován dominantními Rusy, považovala mylně ukrajinskou kulturu a nejnovější ukrajinské dějiny jen za část kultury a dějin ruských.“ (s. 11) Dále uvedené citace z korespondence nacistických vůdců názorně dokládají, jak deklarovanou podporu Ukrajině a její nezávislosti na Rusku zahrnula říšská politika do svého plánu protisovětské ofenzivy. V oběžníku říšského komisaře pro Ukrajinu z počátku roku 1943 se ale již píše, že hlavním cílem není udržování ukrajinských škol, nýbrž práce ukrajinského obyvatelstva pro vítězství říše (s. 148). Odborné ukrajinstické studie vycházely během války za hranicemi Ukrajiny, v Generálním gouvernementu (okupovaném Polsku), Protektorátu Čechy a Morava a v samotném Německu, kde je vydávalo několik prestižních nakladatelství v Lipsku a Berlíně. Schaller tyto vědecky důležité historické, filozofic-

ké, jazykovědné i uměleckohistorické studie ve své knize důkladně analyzuje.

Po roce 1945 poskytl západní zóny Německa první útočiště Ukrajincům urychleně odcházejícím, mimo jiné i z Československa, před očekávanými represemi ze strany postupující sovětské armády. Do Mnichova, kde později od roku 1950 rozhlasová stanice Svobodná Evropa nabízela redaktorská i jiná místa mnoha ukrajinským imigrantům, přesídlila z Prahy i Ukrajinská svobodná univerzita. Ukrajinnostika se postupně, i když zpočátku váhavě, stala součástí výukového programu také na několika dalších německých univerzitách (přední místo zaujala univerzita v severoněmeckém Greifswaldu).

Kromě Německa sleduje autor detailněji vývoj ukrajinstiky na sovětské a poté samostatné Ukrajině, kde se obor rozvíjel, či živořil, v závislosti na momentální politické situaci – období relativní svobody střídalo striktní potlačování ukrajiništiny a zároveň ukrajinské vědy dominantní ruštinou. Ukrajinstice v dalších evropských zemích je však v publikaci věnováno velmi málo místa. Československo je zmiňováno především v souvislosti s jeho významnou pomocí ukrajinským institucím a organizacím, jež u nás po říjnové revoluci emigranti z Ukrajiny zakládali a které se pak po roce 1945 přesunuly většinou do západních zón Německa, některé pak i dále do zámoří. Uvedeny jsou i četné publikace vycházející do konce druhé světové války v Praze a Poděbradech. O současné české a slovenské, ale například i o velmi slibně se rozvíjející polské ukrajinstice, píše Schaller jen okrajově.

Zcela výjimečné místo zaujala v období po druhé světové válce ukrajinnostika v Severní Americe a Austrálii, když sem z Evropy přesídlila ukrajinská inteligence a posílila tak zdejší ukrajinsko-rusínskou diasporu. Ačkoliv předmětem publikace je evropská ukrajinnostika, autor považoval za nezbytné význam vědeckých, vzdělávacích i uměleckých institucí založených Ukrajinci v USA, Kanadě a Austrálii podtrhnout a věnoval jim závěrečnou kapitolu své knihy.

V Schallerově publikaci zamrzí některé překlepy, především v osobních jménech, které toho, kdo není s oborem důkladněji obeznámen, mohou zmást. Kniha, jež je zasvěceným přehledem o historickém utváření vědního oboru ukrajinistiky v Evropě, přesto může sloužit jako skvělá příručka především pro filology, historiky a etnografy.

Dagmar Petišková

Abstracts

Articles

The War in Bosnia and Herzegovina and the Phenomenon of Ethnic Cleansing

Ondřej Žíla

The article is concerned with ethnic cleansing, that is, the violent methods that constituted the central element of the civil war in Bosnia and Herzegovina in the 1990s. The article aims to show the fatal consequences of the military operations that were conducted with the aim of the ethnic homogenization of the individual territories, and were rooted in the differences in the demographic development of the constituent peoples (the Serbs, Croats, and Muslim Bosniaks) of Bosnia and Herzegovina before the outbreak of the conflict and the impact of this development on the transformation of the ethnic composition of the individual regions. After defining the terms 'ethnic cleansing' and 'genocide', the author analyses the character and extent of the violent local homogenization that led to the greatest refugee crisis in Europe since the end of the Second World War. On the basis of a summary of the individual stages of the ethnic cleansing during the war from 1992 to 1995, the author seeks to demonstrate that the civil war in Bosnia and Herzegovina at first erupted mainly in places that had, during the last two decades before the breakup of Yugoslavia, manifested the most striking changes in the ethnic representation of the constituent nations (chiefly the Eastern Orthodox Serbs and the Muslims). In the second part, the author focuses on analysing the strategic interests of the elites of the Serbs, Croats, and Bosniaks and the forms these interests took during the violent ethnic homogenization of the territory under their military control.

Voices outside the Frames: Růže, a Regional Publishing House in an Age of Tangible Irrationality

Veronika Košnarová

This article discusses a chapter in the post-war history of regional cultural institutions, in the context of their special standing in the State arts policy of the period. The article uses the examples of Růže, a publishing house of the České Budějovice region, and the Aleš Gallery of South Bohemia (Alšova jihočeská galerie) in Hluboká nad Vltavou, to document the conflicts between regional arts institutions and political power even in the 1960s, the most relaxed decade of the Communist regime. The article focuses mainly on the efforts of the Růže publishing house and the Aleš Gallery to revive the traditions of modernist and avant-garde art, which the regime at that time perceived to be so dangerous that the solution of the scandals they had provoked required the attention of the highest levels of power. The main part of the book describes the scandal and subsequent banning of *Hlasy bez rámu* (Voices outside the frames, 1964), a volume of essays responding to gallery visitors' condemnation of modern painting and sculpture. The author, however, first provides an outline of the history of regional publishing houses in Communist Czechoslovakia, particularly Růže. Its activity in the 1960s, in comparison with the usual publishing practices of this period, appears to have been remarkable in several respects, which the author demonstrates with the example of the paperback editions *Česká čtyrkorunovka* (Czech reading for four crowns), *Česká četba* (Czech reading), and *Statečná srdce* (Brave hearts), in which the editors succeeded in combining commercial aims (ensuring the publishing house relatively exceptional autonomy at that time) with an effort to return some taboo authors and values to literature.

From Wheeling and Dealing in the Street to the 'Uncles from the West': The Black Market of Late Socialism in the Czech-German Context

Adam Havlík

This article compares and contrasts the black markets in the Czechoslovak Socialist Republic and the German Democratic Republic in the 1970s and 1980s. It first briefly discusses the social conditions of the Communist dictatorships, which determined the existence, and successful reproduction, of the black market. It then seeks to identify the common features in illegal trade in the two countries and also those specific to only one country or the other. The author focuses mainly on two sectors of the black market at that time – namely, the illegal trade in foreign consumer goods and the criminal exchange of hard currency. He discusses the figures who were the driving forces in the black market, and the commodities which they preferred to deal in. In Czechoslovakia, unlike East Germany, a special social stratum of underhand moneychangers, called *veksláci*, had a strong position on the local

black market, and profited from the sale of hard (Western) currency, coupons to the exclusive Tuzex shops (that had scarce Western goods), and consumer goods. In East Germany, it was mainly family members, friends, and acquaintances from West Germany who served as the middlemen in obtaining scarce goods. Nevertheless, there, too, organized networks of black-marketeers were formed, in which citizens of the People's Republic of Poland occupied a privileged position, thanks mainly to the relative ease with which Poles could travel abroad; and they too influenced the nature of the East German black market.

Material

On Holiday with Heydrich

Jiří Pokorný

This article is a discussion of 'Operation Recreation: The Legacy of Reinhard Heydrich' (*Erholungsaktion – Vermächtnis Reinhard Heydrich*), in which tens of thousands of workers in the Protectorate of Bohemia and Moravia in 1943 and 1944 were given an opportunity to use their vacation for a paid week's stay in convalescent homes, spas, and similar institutions in attractive places throughout the Protectorate. The operation was named after Acting Reich-Protector Reinhard Heydrich (1904–1942), who ostentatiously emphasized his interest in ensuring good social conditions for the Czech working classes, and, shortly before his death in consequence of an assassination attempt, he initiated the first such convalescent stays. The author puts the topic into the context of the development of the trade-union movement after the establishment of the Protectorate and, before that, of efforts at health care for young people during the first Czechoslovak Republic. And he explains how only the newly established National Trade-union Headquarters (Národní odborová ústředna zaměstnanecká – NOÚZ), as the united trade-union organization in the Protectorate, was able to obtain enough finances to run such a demanding operation. The author then describes the organization of the whole operation, its ceremonial launching, and the course it took. He emphasizes that even though the importance of the operation was mostly as propaganda, it achieved this aim chiefly by showing the holidaymakers enjoying the arts, sports, tourism, and social events, while it kept the ideology in the background; the indoctrination aspect was somewhat intensified in 1944. The author devotes considerable attention to the reactions to Operation Recreation from the ranks of those who participated in it. Although the utterly positive response it met with was doubtless because of its having been managed and supervised by the authorities, one must admit that this could also be a reflection of the genuine impressions of simple people who had

for the first time in their lives met with such concentrated care, which had been presented as a reward for their honest work.

Discussion

Baffled by an Interpretation of the Communist Dictatorship: Critical Remarks on the 'Socialism as *Sinnwelt*' Project

Karel Hrubý

The author criticizes some of the theoretical starting points, published results, and ideas of the international research project called 'Socialism as *Sinnwelt*', as they were presented in several articles of the special issue of *Soudobé dějiny*, vol. 19 (2012), no. 2, and in a few other publications. The project was run by the Zentrum für Zeit-historische Forschung Potsdam and the Institute of Contemporary History, Prague, with the participation of the Czech historians Pavel Kolář, Michal Kopeček, Michal Pullmann, and Matěj Spurný, together with scholars from other countries. The author briefly recapitulates the basic ideas with which the project participants approach the interpretation of the Communist or, to use their term, Socialist dictatorship; he lists criticism of the project, which has appeared both in specialist Czech periodicals and in the Press; and he puts this new view of recent history into the context of the development of Czech historiography since the Changes beginning in November 1989. He states that this attempt at an alternative interpretation of the Communist past is a reaction to the 'traditional' interpretations in earlier works by Czech historians, which had put the emphasis mainly on the institutions of power, the machinery of repression, and the use of force by the Communist rulers, or on resistance to them. This project, drawing inspiration particularly from approaches taken by German social scientists conducting research on everyday life, refuses, by contrast, to conceive of the Communist dictatorship as an allegedly omnipotent regime on the one hand with a powerless public on the other, and to understand its character the proponents of this project think it is essential to comprehend the wide range of relationships between the ruling and the ruled in their everyday dimensions, in all their confusion and equivocation; they seek the explanation for the duration and stability of the Communist dictatorship in forms of social consensus, the ways the public participated in the dictatorship, and in the ways its legitimacy was renewed. The historians who use these approaches are, according to author, revisionists, because they seek to provide new interpretations to substitute for, rather than only to add to or expand, earlier ones, for they argue that the earlier interpretations are burdened with the legacy of outmoded theories of totalitarianism.

The author grants that these revisionists are indeed opening a new and necessary chapter in historical research, but they are, according to him, doing so with much of the one-sidedness and distortion of reality with which they reproach earlier historians. The author provides a critique of the revisionist conception of everyday life, which, he argues, captures only its reified, phenomenal form, for example, public social conformity, while failing to capture its subjective side, that is, the attitudes of people. For the attitude to the powers that be, the subjective side is only apparently unimportant, because it points to cultural or mental horizons other than the ones offered by the world of the Socialist dictatorship, and maintains the forcibly suppressed tradition of values, while creating social differentiation, which is masked by the concept of a society participating as a whole. In the relationship between the ruling and the ruled, the revisionists overlook the ever-present, striking asymmetry in favour of those who rule, that is, the ones who take the initiative and are dominant in all fundamental matters; but they pay only limited attention to the means by which this asymmetry is maintained. The revisionist image of the Communist dictatorship is also formed by the fact that these historians focus on its later period, when mass repression as an instrument of political struggle and of disciplining society was replaced by a more selective use of force and the influence of public discussion. Nor do they integrate into this image the founding period of Stalinism and its long-term influence on social consciousness. Though an analysis of everyday life can add to the picture of the dictatorship and make that picture deeper, it cannot explain the origin and true essence of that dictatorship. That origin and true essence, concludes the author, consist in the very political aspects and aims, the methods of subjugating and suppressing and of creating a new mentality in the ruled – all of which, he argues, the revisionists ignore.

The Discussion section continues with ‘Three Views of One Book: Contexts, Comparisons, Contrasts’, in which Kieran Williams, Milan Znoj, and Miloš Havelka comment on Jiří Suk’s *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989*, Prague and Litomyšl: Paseka, 2013, 447 pp.

Suk’s Normalization ‘Comedy’

Kieran Williams

This review was originally published in English in the German periodical *Bohemia*, vol. 53 (2013), no. 2, pp. 493–95 (to access it free of charge, go to <http://recensio.net/r/4e2937fb30d447aea90d2d5cf58cb326>). As the author notes, Suk does not aim to provide a comprehensive biography, but instead concentrates on Havel the dissident, political writer, and co-founder of independent opposition groups and projects. Suk achieves this with an original approach to the primary sources, first and foremost Havel’s voluminous correspondence and the secret-police files kept

on him. Suk writes as a member of the generation that grew up in the period of Normalization policy and came of age in 1989. His attitude to Havel is positive, respectful, but not idolizing; he does not shut his eyes to controversial aspects of Havel's life. The reviewer then comments on Suk's choice of the term 'comedy' (as understood by the literary critic and theorist Northrop Frye) as the genre of his book. This genre, the reviewer argues, would have been better served had Suk brought Gustáv Husák and Alexander Dubček more fully onto the stage as Havel's adversaries.

Havel's Anti-politics Presented in Another Way: Concerning Suk's Book about Havel

Milan Znoj

In this essay, the author first considers some of the sources of inspiration and interpretative frameworks of Suk's book, which have led the author, Znoj, to consider the theme of the absurdity of the Socialist world as a component of Havel's work as a dramatist and a dissident. In a nutshell, the author argues that the anti-politics of the Normalization period of the 1970s and 1980s took the place of the theatre of the absurd of the 1960s. He then describes anti-politics as the construction of a moral world that maintained a distance from the existing political order, and he points out its main features and analyses the meaning of that distance by considering Havel's well-known essay, 'The Power of the Powerless' (1978). Suk's book, according to the author, is the story of how the dissident's word became political power. Suk, he argues, has thus demonstrated that he is the best historian of Havel's dissidence and the end of the Communist regime led by Husák. This book is a solid historical work based on a thorough examination of the sources, but its author has gone beyond mere positivism; he has developed a suitable theoretical framework for historical interpretation. The result casts a penetrating light on recent Czech history. Suk's emphasis on historical continuity gives the interpretation a unifying perspective while, according to the author, papering over some of the seams and smoothing out some of the conflicts of the period. First, Suk has omitted Havel's distancing himself from Western democracies when he was a dissident, even his distancing himself from liberal democracy per se. Second, he has underestimated Havel's reluctance to politicize the dissident movement when the matter was being hotly debated in 1989. And, third, Suk appears not to have fully appreciated Havel's sudden change in his conception of 'anti-politics', which meant Havel's becoming a political leader and using the methods of *realpolitik* in the struggle for power.

Havel in His Element of the Absurd, Antinomies, and Nonsense

Miloš Havelka

The author focuses on the archetypal plan of ‘comedy’ which Jiří Suk has borrowed from the literary theorist Northrop Frye as the interpretational framework for his book about Václav Havel. Moreover, the author questions the extent to which it can properly be used to understand Havel’s dramatizations of absurdity and the absurd nature of politics. In the author’s judgement, these would have been better classified under the genre of the grotesque, which consists in the tension between irreconcilable opposites and paradoxes. It is their existence and operation in Havel’s life and work in the period covered by the book, which Suk has so vividly demonstrated. From this book, one can reasonably conclude that Havel did not believe in a historical happy ending; indeed, history for him comprised open-ended and unplanned events. This way of intellectually relating to the world remained, according to the author, true of Havel also in his role as President after the Changes beginning in November 1989. It helped him to maintain his distance from reality at that time, and also to maintain ironic distance from himself; it is thematized, for example, in the antinomies of morals and politics or civil society and the multi-party system. Among the strong points of Suk’s work is how he has structured the wide range of primary sources according to their meaning and for his own purposes, by using his own meta-historical terms and also adopting metaphors such as the ‘restoration of order’ or the ‘grey zone’. Suk persuasively shows Havel as the central figure of Charter 77 and the Changes. His interpretations are well informed, and constitute the deepest probe into the topic so far.

Reviews

The History and Break-up of Yugoslavia as Topics of Historical Disputes

Ondřej Vojtěchovský

Bjelajac, Mile, and Gordana Krivokapić-Jović. *Prilozi iz naučne kritike: Srpska istoriografija i svet. Uticaj jugoslovenske krize na stranu i domaću istoriografiju*. Belgrade: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011, 411 pp., ISBN 978-86-7005-093-8.

In his review of this work, whose title translates as ‘Serbian Historiography and the World: The Influence that the Yugoslav Crisis Has Had on Historiography at Home and Abroad. Contributions to Specialist Criticism’, the reviewer offers more general considerations of the state of Serbian and post-Yugoslav historiography in

the international context of research on the contemporary history of the South Slav countries. The two authors of the book, Mile Bjelajac and Gordana Krivokapić-Jović, represent, according to the reviewer, a trend in Serbian historiography, which has been able to free itself from the limitations of national history, positivist assimilation of mere facts, and national stereotypes; they are, in short, among the best historians in their country. The range of topics discussed in this volume cover the key problems of modern Serbian and Yugoslav history, such as the origin, existence, and causes of the demise of the shared state of the South Slavs. The reviewer uses these topic areas to show the trends in the development of the national historiographies of the former Yugoslavia, from the state ideology of Yugoslav unity and brotherhood to the 'new orthodoxy' of anti-Communism and anti-Yugoslavism, to the break-up of the shared state and the new instrumentalization of politics during the Yugoslav Wars, to the current pluralization of approaches and the opening up of new horizons.

Essentialism and Democracy: Concerning a Line of 'Austrian' Thought

Vlastimil Hála

Feichtinger, Johannes. *Wissenschaft als reflexives Projekt: Von Bolzano über Freud zu Kelsen. Österreichische Wissenschaftsgeschichte 1848–1938*. Bielefeld: Transkript, 2010, 636 pp., ISBN 978-3-8376-1523-4.

The book under review, a cultural-political history of science and scholarship, covers almost a century of a line that constitutes one of the fundamental features of 'Austrian' ideas and culture (meaning those originating in the territory of the Habsburg Monarchy). This line – and also the approach that the author himself identifies with – is anti-essentialism in the sense of scepticism towards mental constructs that are presented as having captured the essence of certain phenomena. A key argument that the author then seeks to demonstrate is the affinity between this philosophical-scientific attitude and democratic thought and practice. He demonstrates this affinity in important figures, such as the jurist, legal philosopher, and political philosopher Hans Kelsen, the neurologist and father of psychoanalysis Sigmund Freud, the philosophers Ludwig Wittgenstein and Ernst Mach, and the art historian Alois Riegl. The reviewer objects to what he sees as an overly clear-cut interpretation of this idea (the author fails to mention, for example, Tomáš Garrigue Masaryk, for he does not fit into this scheme), but he praises the book as an admirable attempt to thematize and interpret a vast amount of diverse material, and it may therefore be an inspiration for the way it integrates Czech ideas into the broader transnational context.

With a Pink Triangle in Buchenwald

Jakub Diviš

Brázda, Rudolf, and Jean-Luc Schwab. *Cesta růžového trojúhelníku: Nacistická likvidace homosexuálů ve vzpomínkách posledního pamětníka*. Trans. from the French by Zuzana Dlabalová. Prague: Paseka, 2012, 200 pp., ISBN 978-80-7432-199-3.

The work under review, originally published in French as *Itinéraire d'un Triangle rose* (Paris: Florent Massot, 2010), is based on interviews that the author conducted with Rudolf Brázda, the last known witness of the men who were imprisoned in German concentration camps for their homosexuality. The reviewer outlines Brázda's life story, and points to various aspects of the Nazi persecution of homosexuals and to the standing and lives of homosexuals while concentration-camp prisoners. Apart from feeling that the author should have put the biographical story into its broader historical context, the reviewer considers this a valuable publication.

The Mystery of 'Stone' Partly Revealed

Prokop Tomek

Jandečková, Václava. *Kámen: Svědectví hlavního aktéra akce 'falešné hranice' u Všerub na Domažlicku*. Domažlice: Nakladatelství Českého lesa, 2013, 327 pp., ISBN 978-80-87316-35-1.

Operation 'Stone' ('Kámen') was a method of provocation used by the Czechoslovak secret police (Státní bezpečnost – StB) from 1948 to 1951. It consisted in the secret police building fake border crossings and fake offices of American military counter-intelligence near the real Czechoslovak frontiers with Austria and West Germany. People trying to escape to the West were taken to these places by a network of agents provocateurs, as well as by real organizers of crossings who were unaware of the trap. The would-be escapees were interrogated, arrested, and sentenced. How this operation worked has long been roughly known to historians, but the details, such as individual cases, places, and the number of those affected, are still unknown. According to the reviewer, the author of this work, which is so far the largest on the topic, has provided answers to a number of questions. She has approached the topic with a profound knowledge of the place, the actual terrain, local people who still remember actors and events, personal connections, and local colour of the period in the area of Všeruby near Domažlice, in the Pilsen region of west Bohemia. She also has a personal stake in the telling of the history because one of the locals who were genuinely helping people to cross the border was her grandfather. She also discovered an exceptional primary source – namely, a manuscript of the memoirs of one of the people involved, who eventually succeeded in

escaping to Canada. Thanks to this manuscript, she has been able to reconstruct in detail the events at the fake Czechoslovak-Bavarian border after the Communist takeover in February 1948.

In Search of an Alternative Prague Spring Discourse

Stanislav Holubec

Stropnický, Matěj. *Myslet socialismus bez tanků: Svoboda slova ve střed/tu zájmů československého roku 1968*. Prague: Scriptorium, 2013, 160 pp., ISBN 978-80-87271-79-7.

This book presents an analysis of various attitudes to freedom of speech during the Prague Spring of 1968. From these attitudes the author has assembled a typology of five different groups of actors: Stalinists, reform Communists, pragmatists or realists, non-Communists and left-wing democrats in the Czechoslovak Communist Party. What the reviewer considers the most interesting aspect of the whole book, however, is Stropnický's criticism of current interpretations of the Prague Spring, the primary aim of which, according to the reviewer, is to support the now dominant liberal framework for interpreting the world. The reviewer, however, has serious doubts about the way the author works with his sources, that is, selectively, failing to differentiate between primary and secondary, mixing together sources that originated at different times, and thus abandoning the notion of a historical line in his interpretation.

The Recollections of a Brno Gallery Director

Jiří Pernes

Hlušíčka, Jiří. *Ještě že mám vzpomínky: Na domov, na Moravskou galerii, na přátele*. Brno: Nadace Universitas and Akademické nakladatelství Cerm, 2012, 190 pp. + illustrations, ISBN 978-80-7204-780-2.

According to the reviewer, these memoirs of the long-serving director of the Moravian Gallery, in Brno, Jiří Hlušíčka (b. 1929), provide readers interested in the history of Brno with lively testimony about the arts scene in this city, the capital of Moravia, in the second half of the twentieth century. Hlušíčka was head of this institution for almost three decades, from 1961, when he succeed in creating it (by making the picture gallery of the Moravian Museum in Brno independent and then joining it to the Museum of Decorative Arts), until 1989, when he retired. And it is mainly on people, places, and events associated with this work that his memoirs are focused, including character sketches of important artists he had met. The

reviewer regrets only that the political events and the changes in the atmosphere of society from the 1950s to the 1980s remain on the periphery of this account.

Of periodicals and archives

Contemporary History in Polish History Periodicals in 2013

Jaroslav Vaculík

In this survey of contemporary-history articles in Polish periodicals in 2013 the author focus mostly on the quarterly of the History Institute of the Polish Academy of Sciences, Warsaw, *Dzieje Najnowsze*, the main contemporary-history journal in Poland. He also focuses on the monthly *Pamięć.pl*, which is published as *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, and, more briefly, he discusses the periodicals *Przegląd Zachodni*, *Kwartalnik Historyczny*, *Wiomości Historyczne*, *Przegląd Historyczny*, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, and *Mówią Wieki*.

Chronicle

Ninety Years of a Prolific Life: Lenka Kalinová (1924–2014)

Václav Průcha

The author sums up the life and career of Lenka Kalinová (1924–2014), who was for a long time a leading authority on the social history of Czechoslovakia, particularly of the years after the Second World War. In the 1960s she established and led a team of scholars to analyse the social structure of Czechoslovakia as it had developed from 1918 onward. In 1970 she lost her job, but in the following years worked with specialized institutions in Czechoslovakia and Hungary, and eventually also published intensively in both countries. New opportunities opened up for her in the early 1990s, when she began to work closely with the Institute of Contemporary History, part of the Czech Academy of Sciences. In consequence of her years of work in the field of theory, she published two syntheses in which she made good use of a great deal of facts in order to identify and explain basic trends in Czech society and politics from 1945 to 1993.

The Twentieth Century in the Life and Works of the Late Robert Sak

Dalibor Vácha

The author recalls the key moments in the life and career of a leading Czech cultural historian, Robert Sak (1933–2014), the author of *Rieger* (1993, 2003) and *Anabáze* (1996). In the 1960s, as Editor-in-Chief of the Růže publishing house, České Budějovice, he was largely responsible for transforming this regional enterprise into a publishing house that was unique in its day. Růže published intellectually challenging literature, including books by Catholic writers who had hitherto been silenced, together with paperback editions of adventure stories. This ensured the publishing house popularity and financial autonomy. After the Růže editors were dismissed in the early 1970s, Sak was forced for the next twenty years to make his living as a worker in a foundry, but wrote works of history on the side, which could only come out after the Changes in late 1989. In the 1990s, he established the History Institute at the University of South Bohemia, České Budějovice, which became an important centre for research on cultural history. In addition to a still unsurpassed history of the ‘anabasis’ of the Czechoslovak legionaries in Russia, historical biography became his main genre, and he depicted the lives of important Czechs of the nineteenth and twentieth centuries.

Contributors

Jakub Diviš (1988) read history at Charles University, Prague. His chief area of research is the history of the Nazi machinery of repression and Nazi persecution from 1933 to 1945.

Vlastimil Hála (1951) is a senior scholar in the Institute of Philosophy at the Czech Academy of Sciences, Prague. His main academic interest is ethics in the history of philosophy. His publications include *Impulsy Kantovy etiky: Kant, Bolzano, Brentano* (Prague, 1994), *Universalismus v etice jako problém: K otázce universalismu v některých etických koncepcích* (Prague, 2009), and many articles on the history of philosophy and contemporary philosophers.

Miloš Havelka (1944) is a professor of philosophy at the Faculty of Humanities, Charles University, Prague. He also lectures at the Faculty of Arts, Masaryk University, Brno. For many years he was Editor-in-Chief of *Sociologický časopis* and its English edition, *Czech Sociological Review*. He specializes in the history of sociology, philosophy, historiography, and the problems of knowledge in the social sciences. He is also a translator and editor of the works of Max Weber. Among his many publications is the two-volume anthology with commentary, *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Prague, 1995) and *Spor o smysl českých dějin 1938–1989: Posuny a akcenty české otázky* (Prague, 2006), as well as the monograph *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny 'české otázky' 1895–1989* (Prague, 2001). A selection of his articles was published as *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění* (Brno, 2010).

Adam Havlík (1985) is a PhD student in the Institute of Economic and Social History, Charles University, Prague. His chief areas of academic specialization are the social and cultural history of Czechoslovakia, and, more recently, German history after 1945. His doctoral research is on the black market in hard currency in Socialist Czechoslovakia.

Stanislav Holubec (1978) is a senior research worker at Imre Kertész Kolleg, Jena. His chief academic interests are social history, the post-Communist period, and the question of historical memory.

Karel Hrubý (1923) is a sociologist. A political prisoner in the 1950s, he has lived in Basle since 1968. In 1983–91, he was Editor-in-Chief of *Proměny*, the arts and politics quarterly of the Czechoslovak Society of Arts and Sciences, New York. He was a leading member of the Czech Social Democrats in exile and their last chairman from 1989 to 1993. He is interested primarily in the sociology of changing political systems in both the Hussite period and the present day. He is the co-editor of many essay volumes, including, with Milíč Čapek, *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (Ann Arbor, 1981). Among his more recent publications is *Solidární společenství: Socialistická internacionála 1951–1992* (Prague, 1996).

Veronika Košnarová (1981) is an assistant research working on the Dictionary of Czech Literature at the Institute of Czech Literature, Prague. Her area of specialization is Czech literature after 1945, particularly Surrealism, the relationship between literature and art, and Czech literature in the French context. Her publications include the literary biography *Ztracen v dějinách: Spisovatel Jan M. Kolár* (Prague, 2013), and *Kouzelník s hračkami, hledač nových krás: Básnické dílo Josefa Bartušky v kontextu tvorby skupiny Linie a meziválečné avantgardy* (České Budějovice and Pelhřimov, 2015).

Jiří Pernes (1948) is a senior scholar at the Institute of Contemporary History, Prague, and the head of its Brno branch. In addition to Habsburg history, his main research interests are the Communist movement and system in Czechoslovakia and also exiles after the Communist takeover in February 1948, often with an emphasis on biography. He has published a number of works on Czech and central European history, particularly of the nineteenth and twentieth centuries, including *Habsburkové bez trůnu* (Prague, 1995), *Pod moravskou orlicí aneb Dějiny moravanství* (Prague, 1996), *Až na dno zrady: Emanuel Moravec* (Prague, 1997), *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Prague, 2003 and 2010), *František Josef I.: Nikdy nekorunovaný český král* (Prague, 2005 and 2011), *Komunistky s fanatismem v srdci* (Prague, 2006), *O trůn a lásku: Život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este* (Prague, 2007 and 2014), and *Krise komunistického systému v Československu v 50. letech 20. století* (Brno, 2008). His most recent monograph is *Kapitoly z dějin Vysokého učení technického v Brně 1899–2009: Cesta moravské techniky 20. stoletím* (Brno, 2009).

Jiří Pokorný (1957) is the head of the All-Trade-Union Archive of the Bohemian-Moravian Association of Trade Unions, Prague. A professor in the Faculty of Education, Charles University, Prague, his chief scholarly interests are in the history of the nineteenth and twentieth centuries, especially the topics of upbringing, education, and trade unions in the Bohemian Lands. His publications include *Český*

svět, vol. 1: 1899–1918 (Prague and Litomyšl, 1997), *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století* (Prague, 2003), *Odkaz Josefa Hlávky: Historie akademie věd a umění, Hlávkových studentských kolejí, Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových, jakož i Národohospodářského ústavu* (Prague, 2005 and 2008), and *Aus der Geschichte der Tschechischen Gewerkschaftsbewegung* (Vienna, 2011). His history textbook for secondary schools has also been published in Poland.

Václav Průcha (1931) is a professor in the Department of Economic History at the University of Economics, Prague. The focus of his research is recent economic history. He has published widely in specialist journals at home and abroad. Among his publications are the textbook, written with Jozef Faltus, *Všeobecné hospodářské dějiny 19. a 20. století* (Prague, 1996 and 2003) and, as editor and contributor, the two-volume *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992* (Brno, 2004 and 2009).

Prokop Tomek (1965) was the head of a group of researchers at the Office for the Documentation and the Investigation of the Crimes of Communism, Prague, and is now in charge of the Documentation Department at the Security Services Archive, Prague. The focus of his work is the activities of the various parts of the machinery of repression in Communist Czechoslovakia. His publications include *Československý uran 1945–1989* (Prague, 1999), *Dvě studie o československém vězeňství 1948–1989* (Prague, 2000), *Objekt ALFA: Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa* (Prague, 2006), *Život a doba ministra Rudolfa Baráka* (Prague, 2009), and, most recently, *Estébáckou Prahou: Průvodce po pražských sídlech Státní bezpečnosti* (Prague, 2013).

Dalibor Vácha (1980) is a PhD student in the Institute of History at the University of South Bohemia, České Budějovice, and he teaches at two schools in that city. His principal research interests are the history of everyday life, the history of comics, and the mind-set and lives of the Czechoslovak legionaries in Russia. The legionaries also form the subject matter of his novel *Červenobílí* (Prague, 2014), which received the Knižní klub prize.

Jaroslav Vaculík (1947) is Professor of History and Head of the Department of History at the Faculty of Education, Masaryk University, Brno, where he lectures on world history from the seventeenth to the twentieth century. His chief area of professional interest is Czech minorities abroad, about which he has published a number of books, for example, *Dějiny volyňských Čechů* (3 vols; Prague, 1997, 1998, and 2001), *Češi v cizině 1850–1938* (Brno, 2007), and *České menšiny v Evropě a ve světě* (Prague, 2009).

Ondřej Vojtěchovský (1977) is a senior scholar in the Institute of World History, Charles University, Prague. His principal research interests are the history of south-east Europe, Czech-Yugoslav relations, and the Communist parties and

movements. His publications include *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu* (Prague, 2012).

Kieran Williams (1967) graduated from Princeton University and the PhD programme at Oxford. He taught for nine years at the School of Slavonic and East European Studies, then part of the University of London, before teaching at Drake University, in Des Moines, Iowa, where he is now Adjunct Professor of Political Science. He is a specialist in the contemporary political history of central and eastern Europe. Among his publications are *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970* (Cambridge, 1997) and, with Dennis Deletant, *Security Intelligence Services in New Democracies: The Czech Republic, Slovakia and Romania* (Basingstoke, 2001), and, with Sarah Birch, Frances Millard, and Marina Popescu, *Embodying Democracy: Electoral System Design in Post-Communist Europe* (Basingstoke, 2002).

Ondřej Žíla (1981) is a senior lecturer in the Department of South Slavonic and Balkan Studies, Faculty of Arts, Charles University. His chief research interests are demographic change, migration, war, post-war reconstruction, and post-Socialist transformation in the countries of the former Yugoslavia. He is currently preparing for publication a monograph to be entitled '*Jedna si jedina moja domovina*': *Etnodemografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2013*.

Milan Znoj (1952) is a docent at the Institute of Political Science, Charles University, Prague, and was its director from 2000 to 2009. His areas of specialization are contemporary liberalism, democracy theory, and the history of political philosophy. His publications include the monograph *Mladý Hegel na prahu moderny* (Prague, 1990), a number of essay volumes of which he is the editor, and numerous articles in Czech and foreign periodicals.

Contents

Articles

- Ondřej Žíla The War in Bosnia and Herzegovina
and the Phenomenon of Ethnic Cleansing 279
- Veronika Košnarová Voices outside the Frames: Růže, a Regional Publishing
House in an Age of Tangible Irrationality 315
- Adam Havlík From Wheeling and Dealing in the Street
to the ‘Uncles from the West’:
The Black Market of Late Socialism
in the Czech-German Context 340

Material

- Jiří Pokorný On Holiday with Heydrich 364

Discussion

- Karel Hrubý Baffled by an Interpretation of the Communist
Dictatorship: Critical Remarks
on the ‘Socialism as *Sinnwelt*’ Project 382
- Kieran Williams Suk’s Normalization ‘Comedy’ 405
- Milan Znoj Havel’s Anti-politics Presented in Another Way:
Concerning Suk’s Book about Havel 410
- Miloš Havelka Havel in His Element of the Absurd,
Antinomies, and Nonsense 422

Reviews

- Ondřej Vojtěchovský The History and Break-up of Yugoslavia
as Topics of Historical Disputes 426

Vlastimil Hála	Essentialism and Democracy: Concerning a Line of ‘Austrian’ Thought	435
Jakub Diviš	With a Pink Triangle in Buchenwald	441
Prokop Tomek	The Mystery of ‘Stone’ Partly Revealed	448
Stanislav Holubec	In Search of an Alternative Prague Spring Discourse	454
Jiří Pernes	The Recollections of a Brno Gallery Director	459

Of periodicals and archives

Jaroslav Vaculík	Contemporary History in Polish History Periodicals in 2013	463
------------------	---	-----

Chronicle

Václav Průcha	Ninety Years of a Prolific Life: Lenka Kalinová (1924–2014)	474
Dalibor Vácha	The Twentieth Century in the Life and Works of the Late Robert Sak	483

<i>Annotations</i>	487
--------------------------	-----

<i>Abstracts</i>	494
------------------------	-----

25

(02/2014)

Martin Jindra

Česká pravoslavná církev v letech 1942–1945

Vladimír Černý

Gestapo proti katolické církvi. Zásah vůči opatství augustiniánů na Starém Brně a následné soudní spory

David Svoboda

Tenkrát na Volyni. Dilemata a činy ukrajinských nacionalistů pod německou okupací 1941–1943

Petr Placák

Gottwaldovo Československo jako fašistický stát
Poznámky k povaze ideologických režimů s ohledem
na poválečný vývoj v Československu – II. část

Libor Bílek

Agenturní centrála Státní bezpečnosti a její vedoucí Erich
Mach. Poznámky k fungování sítě tajných spolupracovníků

Martin Nekola

Vyšetřování Huberta Ripky Kongresem Spojených států amerických v roce 1954 v rámci kampaně proti ohrožení komunismem

Václava Jandečková

Operativní akce StB s využitím metody „Kámen“